

Παναγιώτης – Βαρδής Αντ. Παπαδάκης
Υποπτεράρχος (Ι) ε.α.

Θρίαμβοι και Οδυρμοί 1893 - 1923

Αθήνα 2022
Εκατό χρόνια από το '22

Ο Παναγιώτης – Βαρδής Αντωνίου Παπαδάκης γεννήθηκε στα Χανιά το 1933. Αποφοίτησε από τη Σχολή Ικάρων το 1955. Σταδιοδρόμησε στην Π.Α. ως ιπτάμενος αξιωματικός, υπηρετήσας σε Μοίρες μαχητικών αεροσκαφών και σε διοικητικές και επιτελικές θέσεις. Φοίτησε σε επιμορφωτικά σχολεία όπως: Ανωτέρα Σχολή Πολέμου Αεροπορίας, Special Warfare School στις ΗΠΑ και Combat Air Operation Special School της USAFE στη Γερμανία. Διετέλεσε διαδοχικά Διοικητής των Πτερύγων Μάχης 115 ΠΜ (Σούδα) και 117 ΠΜ (Ανδραβίδα). Υπηρέτησε στο ΝΑΤΟ (Αεροπορικό Στρατηγείο Σμύρνης), στο ΓΕΕΘΑ και στο ΓΕΑ ως Δντής Β' Κλάδου, αποστρατευθείς το 1981 με τον βαθμό του Υποπτεράρχου.

Μετά την αποστρατεία του ασχολήθηκε αφιλοκερδώς με συγγραφή αεροπορικών μονογραφιών, όπως: “Ικαροι – Οι σύγχρονοι Μονομάχοι”, “Ελληνικά Φτερά στον Πόλεμο της Κορέας”. “Οι Μοίρες της Ερήμου”, “Η Πορεία προς την Ενιαία Πολεμική Αεροπορία”, “Ελληνικά Ακροβατικά Σμήνη”, και “Η Κατάκτηση των Αιθέρων” (Εκδόσεις Ι. ΣΙΑΔΕΡΗΣ, 2018).

**Θρίαμβοι και Οδυρμοί
1893 -1923**

Παναγιώτης – Βαρδής Αντ. Παπαδάκης
Υποπτέραρχος (I) ε.α.

Θρίαμβοι και Οδυρμοί 1893 -1923

Αθήνα 2022
Εκατό χρόνια από το '22

Θρίαμβοι και Οδυρμοί 1893-1923

Πρώτη έκδοση: 2022, σε περιορισμένο αριθμό αντιτύπων.
Μη εμπορεύσιμη.

Copyright © Παναγιώτης – Βαρδής Παπαδάκης
pan.vardis@gmail.com

Βάσει της υφισταμένης νομοθεσίας απαγορεύεται η αναπαραγωγή μέρους ή όλης της έκδοσης και η αναμετάδοση οποιασδήποτε μορφής χωρίς την προηγούμενη γραπτή άδεια του συγγραφέα.

Σελιδοποίηση: Μαυρομάτης Απόστολος

Εικόνα εξωφύλλου

Άνω: Σε λαϊκή λιθογραφία η παράδοση της Θεσσαλονίκης στον Ελληνικό Στρατό από τους Οθωμανούς στις 26 Οκτωβρίου 1912.

Κάτω: Η Σμύρνη σε παρανάλωμα του πυρός από τους Τούρκους μετά την είσοδό τους στην πόλη στις 27 Αυγούστου 1922.

Αφιερώνεται

Στη μνήμη του πατέρα μου Αντωνίου Χαριλάου Παπαδάκη (1890 – 1958) για την προσφορά του ως αξιωματικός πεζικού, στους Εθνικούς Αγώνες της αναφερόμενης στο παρόν πόνημα περιόδου. Ιδιαίτερα για τη συμμετοχή του στις μάχες: Ιωαννίνων, Ραβινέ – Ορλιακό και Άνω Τσουμαγιά στους Βαλκανικούς Πολέμους, Σκρα Ντι Λέγκεν στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, Αφιόν Καραχισάρ, Δορύλαιου, Σαγγαρίου, Σιάν Πασσά, Αλή Βεράν και Σαλιχλή – Ερυθραία στη Μικρασιατική Εκστρατεία. Ακόμη για την προσφορά του στον ελληνοϊταλικό πόλεμο και την Εθνική Αντίσταση με την ΕΟΚ (Εθνική Οργάνωση Κρήτης). www.el.wikipedia/wiki/Αντώνιος_X_Παπαδάκης

Π.- Β. Π.

Άνω: Η πολεμική ταυτότητα του Αντωνίου Παπαδάκη από το Καστέλι Κισάμου Κρήτης, Ανθυπολοχαγού Πολυβόλων στο 7ο Πεζικό Σύνταγμα Κρητών του Στρατού Εθνικής Αμύνης το 1916.

Μικρασιατική Εκστρατεία 1919-1922... “Έπος χωρίς Νίκη”

ΤΟ ΧΡΥΣΟΥΝ ΑΡΙΣΤΕΙΟΝ ΑΝΔΡΕΙΑΣ*

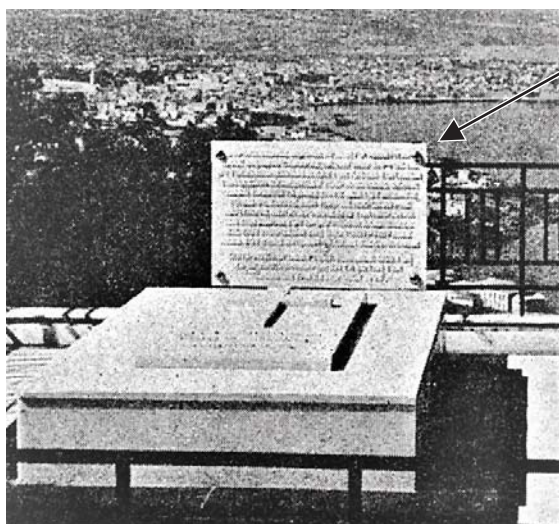
“Διότι κατά τὰς ἐπιχειρήσεις τοῦ Ἰουλίου 1921, ἐπέδειξαι διοικητικὴν ἰκανότητα ἐπαινετὴν, γενναϊότητα, ψυχραιμίαν καὶ αὐτοθυσίαν, συμβαλὼν εἰς τὴν ἐπιτυχήν ἔκβασιν τοῦ ὅλου Ἀγῶνος”.

Ε.Δ.Υ.Σ. 33/1922

* Το ως άνω Χρυσούν Αριστείον Ανδρείας φανερώνει ως παράδειγμα την υψηλή μαχητικότητα του Ελληνικού Στρατού στο Μικρασιατικό Μέτωπο, πριν από την επίδραση δυσμενών παραγόντων που επέφεραν την καταστροφή. Η υπόψη διάκριση απονεμήθηκε στον Υπολοχαγό Παπαδάκη Αντώνιο δια του από 14 Δεκεμβρίου 1921 Βασιλικού Διατάγματος. Κοινοποιήθηκε στις 10 Μαρτίου 1931 επί Ελληνικής Δημοκρατίας με Υπουργό Στρατιωτικών τον Γ. Κατεχάκη.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος (1864-1936) κατά γενική ομολογία, υπήρξε η κορυφαία ηγετική προσωπικότητα του Ελληνισμού στον 20^ο αιώνα. Διαδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο στην προσπάθεια ολοκλήρωσης της Εθνικής Παλιγγενεσίας, εμπνεόμενος από αισθήματα μεγαλοϊδεατισμού, όπως εκτίθεται στην παρούσα έκδοση.

**“ΑΓΑΠΗΤΟΙ ΜΟΥ ΦΙΛΟΙ,
Ο ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΟΣ ΝΕΚΡΟΣ
ΗΤΟ ΕΝΑΣ ΑΛΗΘΙΝΟΣ ΑΝΔΡΑΣ,
ΜΕ ΜΕΓΑΛΟ ΘΑΡΡΟΣ ΚΑΙ
ΑΥΤΟΠΕΠΟΙΘΗΣΙΝ ΚΑΙ ΔΙ’ ΑΥΤΟΝ
ΚΑΙ ΔΙΑ ΤΟΝ ΛΑΟΝ, ΤΟΝ ΟΠΟΙΟΝ
ΕΚΛΗΘΗ ΝΑ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ.
ΩΣΩ ΕΚΑΜΕ ΠΟΛΛΑ ΣΦΑΛΜΑΤΑ,
ΑΛΛΑ ΠΟΤΕ ΔΕΝ ΤΟΥ ΑΠΕΛΕΙΨΕ
ΤΟ ΘΑΡΡΟΣ, ΠΟΤΕ ΔΕΝ ΥΠΗΡΞΕ
ΜΟΙΡΟΛΑΤΡΗΣ,
ΔΙΟΤΙ ΠΟΤΕ ΔΕΝ ΕΠΕΡΙΜΕΝΕ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΜΟΙΡΑΝ
ΝΑ ΙΔΗ ΤΗΝ ΧΩΡΑΝ ΤΟΥ
ΠΡΟΑΓΟΜΕΝΗΝ,
ΑΛΛΑ ΕΘΕΞΕΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑΝ
ΑΥΤΗΣ ΟΛΟΝ ΤΟ ΠΥΡ,
ΤΟ ΟΠΟΙΟΝ ΕΙΧΕ ΜΕΣΑ ΤΟΥ,
ΚΑΘΕ ΔΥΝΑΜΙΝ
ΨΥΧΙΚΗΝ ΚΑΙ ΣΩΜΑΤΙΚΗΝ.”**

▲ Ο αρχικός τάφος του Ελ. Βενιζέλου στο Ακρωτήρι Χανίων. Διακρίνουμε την επιτύμβια πλάκα με την νεκρολογία, όπως τη διατύπωσε ο ίδιος σε λόγο του στη Βουλή. Σήμερα έχει διαμορφωθεί ο χώρος, όπου στον τάφο δεν περιλαμβάνεται η υπόψη επιτύμβια πλάκα και παραδίπλα βρίσκεται ο τάφος του Σοφοκλή Βενιζέλου.

Ευχαριστίες

Ιδιαίτερες ευχαριστίες απευθύνονται στον κ. **Ιωάννη Τζαμτζή**, διακεκριμένο καθηγητή Ρωμαϊκής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, για την καλοσύνη που είχε να προλογίσει αυτή την ιστορική παράθεση, εκτιμώντας τα περιλαμβανόμενα ιστορικά γεγονότα ως άξια μνείας και παραδειγματισμού, προσδίδοντας έτσι ξεχωριστό κύρος στην όλη εργασία μου.

Παναγιώτης – Βαρδής Παπαδάκης

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	15
ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ	17

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΝΑΤΑΣΗΣ	21
Η χρεοκοπία του 1893	21
Το Κρητικό Ζήτημα	23
Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897	26
Ο Οικονομικός Έλεγχος	28
Ο Μακεδονικός Αγώνας	30
Η Κρητική Πολιτεία (1898 – 1913)	31
Το Κίνημα στο Γουδή το 1909	38
Χρονικό περιόδου 1893 – 1909	42
Πηγές 1 ^ο Κεφαλαίου	43

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ 1912-1913	45
Οι Εσωτερικές Εξελίξεις	45
Μετάκληση ξένων αποστολών	46
Οργάνωση – Εξοπλισμός Ενόπλων Δυνάμεων	47
Ο Στρατός ξηράς	47
Αεροπορική Υπηρεσία Στρατού	48
Οι πρώτοι ιδιώτες αεροπόροι	49
Το Ναυτικό	50
Το θωρηκτό “ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΒΕΡΩΦ”	51
Το αεροπλάνο στην Υπηρεσία του Ναυτικού	53
Η ΜΕΓΑΛΗ ΕΘΝΙΚΗ ΕΞΟΡΜΗΣΗ 1912-1913	54
Πρώτος Βαλκανικός Πόλεμος	54
Δυνάμεις και σχέδια αντιπάλων	58
Αεροπορικές αποστολές	63
Ναυτικές επιχειρήσεις	65
Αεροπορική Αποστολή Ναυτικής Συνεργασίας	70
Η δολοφονία του Βασιλιά Γεωργίου Α΄	72

Ο τερματισμός του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου	73
Ο Δεύτερος Βαλκανικός Πόλεμος	73
Οι αντίπαλες δυνάμεις	73
Οι εχθροπραξίες	74
Ο τερματισμός του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου	74
Απώλειες Ελληνικού Στρατού	76
Συμπέρασμα	77
Πηγές 2 ^{ου} Κεφαλαίου	78

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ	79
Η Οθωμανική Δυναστεία	81
Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης	82
Η οθωμανική περίοδος στον ελληνικό χώρο	85
Η χρονική επέκταση	86
Ο εξισλαμισμός	87
Το Παιδομάζωμα και οι Γενίτσαροι	88
Η διοίκηση	90
Το Χαρέμι	93
Η κοινοτική αυτοδιοίκηση	95
Η ορθόδοξη Εκκλησία	97
Η εκπαίδευση των Ελλήνων	101
Έλληνες στην ιεραρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας	103
Οι Συντεχνίες	106
Η παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας	109
Οι Νεότουρκοι	113
Ο τελευταίος Σουλτάνος	115
Πηγές 3 ^{ου} Κεφαλαίου	116

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΟΝ Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ	119
Η εκστρατεία των Συμμάχων στα Δαρδανέλια	122
Η θέση της Ελλάδας	124
Η αμφίβια επιχείρηση στην Καλλίπολη	126
Κίνημα Εθνικής Άμυνας - είσοδος στον πόλεμο	129

Ανασυγκρότηση Αεροπορίας Στρατού και Ναυτικού	131
Η Μάχη του Σκρα ντι Λέγκεν	136
Η συμμετοχή της Αεροπορίας	137
Οι απώλειες	138
Η διάσπαση του Μακεδονικού Μετώπου	139
Οι ελληνικές απώλειες	140
Η ελληνική παρουσία στην Κωνσταντινούπολη	140
Η ελληνική συμβολή στη νίκη	141
Μεταπολεμικές συμφωνίες εμπόλεμων	143
Η Ανακωχή του Μούδρου	143
Η μυστική συμφωνία με Ιταλία	143
Η Συνθήκη του Νεϊγύ	144
Η Συνθήκη των Σεβρών	145
Πηγές 4 ^ο Κεφαλαίου	148

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Η ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΣΤΗΝ ΟΥΚΡΑΝΙΑ ΤΟ 1919	151
Η απόφαση συμμετοχής	151
Το Ελληνικό Εκστρατευτικό Σώμα	153
Μοίρα Αεροπλάνων	153
Οργανωτικές ατέλειες	155
Οι εκδηλώσεις της ελληνικής Κοινότητας	155
Η προπαγάνδα των Μπολσεβίκων	156
Η ανταρσία των Γάλλων – ελληνική εμπλοκή	157
Η αγγλική επέμβαση	157
Οι επιχειρήσεις του ΕΕΣ	158
Τέλος επιχειρήσεων	159
Απώλειες – Συνέπειες	160
Συμπέρασμα	160
Πηγές 5 ^ο Κεφαλαίου	161

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ 1919 – 1922	163
Η απόφαση για την αποβίβαση στρατού στη Σμύρνη	164
Α΄ Φάση – Επιχειρήσεις 1919 – 1920	167

Αεροπορική υποστήριξη	169
Η Τουρκική Αεροπορία	173
Η Δυτική και Ανατολική Θράκη	173
Επιχείρηση κατάληψης Δυτικής και Ανατολικής Θράκης	174
Αεροπορική υποστήριξη	175
Η δολοφονική απόπειρα του Ελ. Βενιζέλου στο Παρίσι	177
Η δολοφονία του Ίωνα Δραγούμη	180
Προκήρυξη εκλογών	182
Θάνατος Βασιλιά Αλέξανδρου Α΄	183
Ήττα Βενιζέλου – Επιστροφή του Κωνσταντίνου	184
Σχολιασμός	185
Αλλαγές στο Στράτευμα	187
Δυσοίωνες συγκυρίες	188
Η επικράτηση του Μουσταφά Κεμάλ	189
Συμφωνία με Γαλλία	190
Συμφωνία με Ιταλία	191
Συμφωνία με τη Ρωσία των Μπολσεβίκων	191
Β΄ Φάση – Επιχειρήσεις Δεκ. 1920 – Αύγ. 1921	193
Πρόταση αρχιστρατηγίας στον Ιωάννη Μεταξά	194
Νέες επιχειρήσεις	195
Εκστρατεία προς Σαγγάριο και Αγκυρα	196
Σχολιασμός	198
Η αγόρευση Βενιζέλου στη Βουλή το 1932	198
Η αφήγηση ενός πολεμιστή	199
Γ΄ Φάση – Η απέλπιδα συνέχιση της εκστρατείας στη Μ.Α.	200
Αλλαγή Αρχιστρατηγίας στη Μικρά Ασία	201
Αρχιστράτηγοι στο απόσπασμα	203
Δ΄ Φάση - Τουρκική επίθεση με διάσπαση του μετώπου	203
Η εκκένωση της Μικράς Ασίας	205
Η τραγωδία της Σμύρνης	206
Οι απώλειες	208
Οι διωγμοί των ελληνικών πληθυσμών	208
Η συμβολή του Ναυτικού στον Μικρασιατικό Αγώνα	209
Η στρατιωτική επανάσταση στη Χίο και τη Μυτιλήνη	210
Η Ανακωχή των Μουδανιών	213

Η Συνθήκη της Λωζάννης	214
Η δίκη των Οκτώ και η εκτέλεση των Έξι	217
Οι αξιόποινες πράξεις	218
Η απόφαση του Επαναστατικού Στρατοδικείου	220
Η εκτέλεση των Έξι	220
Οι διεθνείς αντιδράσεις	221
Ο Ελευθέριος Βενιζέλος	223
Συμπέρασμα	223
Ενθυμήματα	224
Η όψιμη αθώωση	224
Επίλογος	224
Πηγές 6 ^{ου} Κεφαλαίου	226

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Α' "Η ΔΙΚΗ ΤΩΝ ΕΞΙ" από τα στενογραφημένα πρακτικά	229
Β' Η ΑΠΟΦΑΣΗ του Επαναστατικού Στρατοδικείου	247
Γ' ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΙΣ, 1893 – 1923	251

*
— —

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ιωάννη Ε.Τζαμτζή, καθηγητή Ρωμαϊκής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Ο Παναγιώτης - Βαρδής Παπαδάκης είναι ένας δοκιμασμένος συγγραφέας του οποίου τα βιβλία σχετικά με την πορεία της Ελληνικής Πολεμικής Αεροπορίας –από τις απαρχές της μέχρι πριν λίγα χρόνια– έχουν εισφέρει σημαντικά στην ιστορική έρευνα: καταγράφουν με τεκμηριωμένο τρόπο (αδημοσίευτα έγγραφα και φωτογραφικό υλικό) τα γεγονότα που συνέθεσαν την εξέλιξη του αεροπορικού Όπλου στη χώρα μας. Ωστόσο, ο υποπτέραρχος Παπαδάκης μας επεφύλασσε μια έκπληξη με το τελευταίο του αυτό πόνημα. Κάτω από τον τίτλο «Θρίαμβοι και Οδυρμοί 1893-1923», ασχολείται με το κρίσιμο για την διαδρομή της Ελλάδας μεταίχμιο του 19ου με τον 20ον αιώνα κάτω από ένα άλλο πρίσμα, το οποίο δεν περιορίζεται στο αεροπορικό αντικείμενο, δεν είναι ερευνητικό και απευθύνεται σε πολύ διευρυμένο αναγνωστικό κοινό. Πρόκειται για έναν μικρό τόμο με περιεχόμενο πολιτικής ιστορίας, με σαφή προσωπική χροιά στη σταχυολόγηση των θεμάτων.

Το βιβλίο του αυτό ανήκει, θα μπορούσε να πει κάποιος, στην τρέχουσα περίοδο υπό την έννοια ότι επαναφέρει, σε εγκυκλοπαιδική μορφή, λησμονημένα από τους γεροντότερους ιστορικά γεγονότα και πλημμελώς γνωστά ή ασαφώς κατανοηθέντα από τις νεότερες γενεές. Πρόκειται για ένα εγχείρημα που επιδιώκει τη διατήρηση, τη διάσωση, ενός στοιχειώδους υποβάθρου ιστορικής παιδείας σε μια παράδοξη εποχή: σήμερα, όλο και περισσότερο, η ανεπεξέργαστη πληροφορία συγχέεται με τη μόρφωση και οι γνώσεις «πιστοποιούνται» μηχανιστικά σ' ένα τεχνοκρατικό έντυπο που γεννά εφησυχασμό επικαλύπτοντα την ουσιαστική αξιολόγηση της ποιότητάς τους.

Η θεματική του βιβλίου παρακολουθεί τη ροή της πολιτικής, οικονομικής και στρατιωτικής κατάστασης, στο διάστημα των τριάντα ετών που μεσολάβησαν από την πτώχευση επί Χαριλάου Τρικούπη και τον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο έως την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης και τη «Δίκη των Έξι». Ο εύγλωττος τίτλος αποδίδει τους κυματισμούς της.

Η συγγραφική εργασία του Παναγιώτη - Βαρδή Παπαδάκη είναι επαινετή διότι είναι έντιμη. Δεν διατείνεται ότι επιλύει κομβικά ζητήματα ιστορίας που απασχολούν τη σύγχρονη έρευνα αλλά, με καλοσύνη, ξαναθυμίζει στον αναγνώστη τις συμπληγάδες απ' όπου πέρασε η Ελλάδα για να φθάσει στον Μεσοπόλεμο ως χώρα με σύνορα από τον Έβρο και το Καλπάκι στην Κρήτη και με τριπλασιασμένο πληθυσμό, ο οποίος προέκυψε και από το προσφυγικό κύμα μετά τη Μικρασιατική καταστροφή και τις ανταλλαγές πληθυσμών με τις Τουρκία και Βουλγαρία.

Ιωάννης Ε. Τζαμτζής

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

A nation that forgets its past has no future.

Winston Churchill

Η χρονική περίοδος 1893 – 1923 συγκεντρώνει ιδιαίτερο ιστορικό ενδιαφέρον από πολιτικοστρατιωτικής πλευράς. Συνιστά την πορεία προς την ολοκλήρωση της εθνικής παλιγγενεσίας, μετά τη δημιουργία του Ελληνικού Κράτους με την επανάσταση του 1821 εναντίον της Τουρκοκρατίας. Η μνήμη του θριάμβου των νικηφόρων αγώνων ερμηνεύει την αξία της ομοψυχίας, της ανδρείας και της ηγετικής επάρκειας, ενώ η μνήμη της οδύνης από τη Μικρασιατική Καταστροφή υπενθυμίζει τον κίνδυνο από την έλλειψη σώφρονος πολιτικής και άστοχων αποφάσεων.

Στην αρχή της εξεταζόμενης περιόδου καταγράφηκαν μεγάλα αναπτυξιακά έργα υποδομής, τα οποία, όμως, βασίστηκαν σε υπέρογκα ποσά δανείων. Η μη ορθολογική χρήση των οικονομικών δεδομένων δημιούργησε πτώχευση, η οποία με τον “ατυχή” πόλεμο του 1897 προκάλεσε τη χρεοκοπία, βάσει της οποίας η Ελλάδα εισήλθε σε καθεστώς διεθνούς οικονομικού ελέγχου που κράτησε μέχρι το 1978.

Παράλληλα, κορυφώθηκε το “Κρητικό Ζήτημα” με τις επαναστατικές δυνάμεις της νήσου να επιδιώκουν την ένωση με την Ελλάδα. Ήταν η εποχή της ανάδειξης του Ελευθερίου Βενιζέλου σε εξέχουσα πολιτική προσωπικότητα, που διαδραμάτισε στα μετέπειτα χρόνια πρωτεύοντα ρόλο σε εθνικά και κοινωνικά θέματα.

Στην ίδια σχεδόν περίοδο με τα γεγονότα στην Κρήτη, εξελίχθηκε ο ιδιόμορφος Μακεδονικός Αγώνας που αποσκοπούσε στη διασφάλιση των εθνικών συμφερόντων με την προστασία των ελληνικών πληθυσμών από τους

Βούλγαρους. Πρόσθετα, το κίνημα των εθνικιστών Νεότουρκων δημιούργησε νέες απειλές κατά του αλυτρωτισμού των Ελλήνων που βρίσκονταν ακόμη κάτω από τον οθωμανικό ζυγό.

Από την άλλη, η κατάρρευση της οικονομίας, όπως ήδη αναφέρθηκε, κατέδειξε το αναχρονιστικό σύστημα της κρατικής διοίκησης, επιβεβαίωσε τη δεινή θέση της κοινωνίας και έφερε στην επιφάνεια την υποβαθμισμένη οργανωτική και εξοπλιστική κατάσταση του στρατεύματος, το οποίο και έπασχε από ανακτορικές παρεμβάσεις. Η ευρεία αυτή κρίση, πολιτικής, οικονομικής και στρατιωτικής, αφύπνισε την ελληνική κοινωνία και προκάλεσε την ενεργοποίηση στην Αθήνα στελεχών των ενόπλων δυνάμεων. Η οργάνωση του “Στρατιωτικού Συνδέσμου” με επικεφαλής τον Συνταγματάρχη Νικ. Ζορμπά, προχώρησε τον Αύγουστο 1909 στο “Κίνημα του Γουδή”. Τα αιτήματα που προβλήθηκαν έφεραν τις επιδιωκόμενες μεταρρυθμίσεις. Όμως, το αίτημα προς τον Ελ. Βενιζέλο για την ανάληψη της πρωθυπουργίας, δεν καρποφόρησε. Ο Βενιζέλος αρκέστηκε να δώσει συμβουλές στους κινηματίες, αλλά ευφυώς απέφυγε μία ηγετική θέση κάτω από την κηδεμονία των στρατιωτικών. Επέλεξε την αυτόνομη κάθοδό του στην πολιτική και σύντομα αναδείχθηκε για τις ηγετικές του ικανότητες.

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913 που ακολούθησαν, κατέδειξαν τον χαρακτήρα του υψηλού ηθικού και της άρτιας πολεμικής προετοιμασίας, με πρωτοστάτη τον Ελ. Βενιζέλο ως πρωθυπουργό. Οι στρατιωτικές νίκες με Αρχιστράτηγο τον Διάδοχο Κωνσταντίνο, επιβεβαίωσαν τον θρίαμβο των ελληνικών όπλων στη νεότερη αυτή εθνική παλιγγενεσία. Προαιώνια ελληνικά εδάφη απελευθερώθηκαν από τον τουρκικό ζυγό, Μακεδονίας, Ηπείρου και νησιών του βορειοανατολικού Αιγαίου,.

Ο εν γένει αγώνας υποστηρίχτηκε από τη δράση του Ελληνικού Στόλου, που κάτω από την καθοδήγηση του Ναυάρχου Παύλου Κουντουριώτη κατατρόπωσε τις τουρκικές ναυτικές δυνάμεις. Πρόσθετα, οι αναγνωριστικές πτήσεις των πρώτων “πετομηχανών” (αεροπλάνων), προς όφελος των στρατιωτικών επιχειρήσεων, φανέρωσαν τη μέλλουσα αξία του αεροπορικού Όπλου.

Ενώ βρίσκονταν ακόμη σε εξέλιξη οι αγώνες των Ελλήνων, μετά και από την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, ένα αποτρόπαιο γεγονός προβλημάτισε την κοινή γνώμη. Επρόκειτο για τη χωρίς φανερή αιτία δολοφονία, στις 18 Μαρτίου 1913, του Βασιλιά Γεωργίου Α΄ στη διάρκεια περιπάτου του σε δρόμο της πόλης που είχε μόλις απελευθερωθεί.

Στη διάρκεια του Β' Βαλκανικού Πολέμου οι ελληνικές δυνάμεις συνέτριψαν, τον Ιούνιο του 1913, τον Βουλγαρικό Στρατό στη μάχη του Κιλίκις - Λαχανά. Τον επόμενο μήνα με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου καθορίστηκαν τα σύνορα με τη Βουλγαρία, ενώ τον Νοέμβριο του ίδιου έτους, με τη Σύμβαση των Αθηνών τερματίστηκε η εμπόλεμη κατάσταση με την Τουρκία. Την 1^η Δεκεμβρίου 1913 η Κρήτη ενσωματώθηκε επίσημα στο ελληνικό κράτος. Ο λαός της μαρτυρικής νήσου βρήκε επιτέλους την ιστορική δικαίωση μετά από αιώνων αγώνες.

Στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο που ξέσπασε στα μέσα του 1914, η Ελλάδα βρέθηκε στη δίνη του εθνικού διχασμού, οι συνέπειες του οποίου κράτησαν για πολλές δεκαετίες. Η μία πλευρά απαρτιζόταν από τον περίγυρο του Στέμματος που επέμενε στην τήρηση ουδετερόφιλης πολιτικής στον πόλεμο, όπως κατεξοχήν επιθυμούσαν και οι Κεντρικές Δυνάμεις (Γερμανία, Αυστροουγγαρία, Οθωμανική Αυτοκρατορία και Βουλγαρία). Η άλλη πλευρά αποτελείτο από την παράταξη των Φιλελευθέρων του Ελ. Βενιζέλου, ο οποίος διέβλεπε το συμφέρον της Ελλάδας στο στρατόπεδο των δυνάμεων της Αντάντ, που περιλάμβανε τα κράτη Μεγάλη Βρετανία, Γαλλία, Ρωσία (μέχρι τις αρχές του 1918), Ιταλία (από το 1915) και ΗΠΑ (από το 1917).

Τα γεγονότα ώθησαν στον σχηματισμό, τον Σεπτέμβριο του 1916, προσωρινής κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη υπό τον Βενιζέλο και τμηματικά άρχισε η συμμετοχή στον πόλεμο ελληνικών δυνάμεων στο πλευρό της Αντάντ. Μετά από τη γενομένη από τους Αγγλο-Γάλλους αναγκαστική απομάκρυνση από τον Θρόνο του Βασιλιά Κωνσταντίνου Α', αποκαταστάθηκε το ενιαίο ελληνικό κράτος. Η νέα κατάσταση οδήγησε την Ελλάδα, τον Ιούνιο του 1917, στην κήρυξη του πολέμου κατά των Κεντρικών Δυνάμεων.

Οι άνδρες που επιστρατεύθηκαν εκπαιδεύτηκαν μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα και στη συνέχεια εντάχθηκαν επιχειρησιακά στις συμμαχικές δυνάμεις του Μακεδονικού Μετώπου, συμβάλλοντας αποφασιστικά στη νίκη της Αντάντ. Η μεγάλη μάχη του Σκρα ντι Λέγκεν, τον Μάιο του 1918, η οποία θεωρείται ως μία από τις σημαντικότερες νικηφόρες μάχες στη διάρκεια του Α' Παγκόσμιου Πολέμου, πραγματοποιήθηκε από ελληνικές κυρίως δυνάμεις με αντίπαλο τον Βουλγαρικό Στρατό. Με τη λήξη του πολέμου η Ελλάδα βρέθηκε στην παράταξη των νικητών με ισχυρά ερείσματα, που αξιοποιήθηκαν κατάλληλα στο διπλωματικό πεδίο με τη Συνθήκη των Σεβρών.

Το όραμα του μεγαλοϊδεατισμού που είχε ενστερνιστεί ο Βενιζέλος προ-

κάλεσε, μετά και από την έγκριση των Συμμάχων, την αποβίβαση ελληνικού στρατού στη Σμύρνη, τον Μάιο του 1919, για την προστασία του ελληνικού πληθυσμού στη Μικρά Ασία. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η γενομένη αυτή εκστρατεία ετύγχανε της αντίθετης άποψης της οξυδέρκειας του έμπειρου επιτελικού αξιωματικού Ιωάννη Μεταξά. Πράγματι, η Ελλάδα απογουνημένη συμμάχων, ταλαιπωρημένη από τη διαρκή πολεμική δράση και μαστιζόμενη από διχασμό, ήρθε αντιμέτωπη με τον ανερχόμενο τουρκικό εθνικισμό και τον εφοδιασμό του κεμαλικού στρατού με ποικίλο πολεμικό υλικό από Γάλλους, Ιταλούς και Μπολσεβίκους Ρώσους. Η προέκταση, άλλωστε, του μετώπου στην ενδοχώρα της Μικράς Ασίας, υπερβολικά προς ανατολάς, μέχρι τον Σαγγάριο, εξασθένησε την επιθετική ισχύ του Ελληνικού Στρατού. Η ανεπάρκεια των διατιθέμενων δυνάμεων σε σχέση με το εύρος των επιχειρήσεων δεν επέτρεψε τελικά την επίτευξη μιας νικηφόρου έκβασης της εκστρατείας. Στο τακτικό πεδίο ο στρατός μας πέτυχε σημαντικές νίκες, δεν μπόρεσε όμως να επιτύχει τη στρατηγική νίκη, που ήταν η καταστροφή του αντίπαλου στρατού. Έτσι, η όλη προσπάθεια κατέληξε τον Αύγουστο – Σεπτέμβριο του 1922 σε ολοκληρωτική καταστροφή των προαιώνιων εστιών του ελληνισμού της Μικράς Ασίας. Με τη Συνθήκη της Λωζάννης, το 1923, η Ελλάδα απώλεσε τα κέρδη που απεκόμισε από τη Συνθήκη των Σεβρών, όπως την Ανατολική Θράκη, τα νησιά Ίμβρος και Τένεδος και την προοπτική προσάρτησης της περιοχής της Σμύρνης. Ήταν μία τελευταία πράξη ενταφιασμού του οράματος της Μεγάλης Ιδέας.

Από τότε, τα όρια του ελληνικού κράτους είναι αυτά τα οποία γνωρίζουμε και σήμερα, με την ενσωμάτωση, το 1947, της Δωδεκανήσου.

Στην όλη εξιστόρηση της πιο πάνω περιόδου, κρίθηκε σκόπιμο να περιληφθεί και ιδιαίτερο Κεφάλαιο με αναφορά στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Αυτό για να καταδειχθούν τα δεινά του ελληνισμού από την τυραννική εξουσία του τουρκικού ζυγού. Δεινά, που επικρατούσαν στις αλύτρωτες ακόμη περιοχές.

Συμπερασματικά μπορεί να λεχθεί ότι το ανά χείρας πόνημα παροτρύνει τη διατήρηση της μνήμης αγώνων και θυσιών στον βωμό της ελευθερίας, υπενθυμίζοντας το διαχρονικό χρέος που έχει κάθε γενιά στην προστασία της ακεραιότητας της πατρίδας, αλλά και της επιβαλλομένης σύνεσης προς αποφυγή εθνικών καταστροφών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΝΑΤΑΣΗΣ

Η Ελλάδα υποδέχτηκε τον 20^ο αιώνα σε μία εποχή με πολλαπλές δυσχέρειες. Ο απόηχος της χρεοκοπίας του 1893, και ο “ατυχής” πόλεμος με την Τουρκία του 1897, συνιστούσαν στη συνείδηση των Ελλήνων σοβαρά πλήγματα εθνικού γοήτρου. Ο δε Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος που ακολούθησε προκάλεσε τεράστια αναστάτωση, απώλεια του εθνικού ελέγχου των δημοσίων οικονομικών και σοβαρή κοινωνική κρίση. Παράλληλα οι επαναστάσεις των Κρητικών και οι Μακεδονικοί αγώνες, συνιστούσαν ένα άσβεστο καμίνι. Παρ’ όλα αυτά, οι προκλήσεις αυτές επέφεραν εθνική ανάταση, ώστε με υψηλό ηθικό και κατάλληλη προετοιμασία να ευοδωθεί η μεγάλη εξόρμηση του 1912, βάσει της οποίας απελευθερώθηκαν ελληνικές εκτάσεις μετά από μακρόχρονη περίοδο υποδούλωσης.

Η χρεοκοπία του 1893

Ο υπέρμετρος δανεισμός της Ελλάδας στις περιόδους της πρωθυπουργίας του **Χαρίλαου Τρικούπη**¹ προκάλεσε τη χρεοκοπία του 1893. Επί των ημερών του κατασκευάστηκαν μεγάλα έργα υποδομής που στόχευαν στη δημιουρ-

---

1. Ο Χαρίλαος Τρικούπης (1832 - 1896) κυριάρχησε στην πολιτική σκηνή της Ελλάδας για 19 χρόνια, από το 1875 έως το 1894. Κατέλαβε την θέση του πρωθυπουργού επτά συνολικά φορές, συμπληρώνοντας σχεδόν 10 χρόνια πρωθυπουργίας. Στην τελευταία του κυβέρνηση δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί στις οικονομικές υποχρεώσεις που είχαν δημιουργηθεί έναντι των ξένων δανειστών με συνέπεια να επέλθει η πτώχευση της Ελλάδας.

για ενός σύγχρονου και οικονομικά ανεπτυγμένου κράτους. Στα έργα αυτά περιλήφθηκε η διάνοιξη της διώρυγας της Κορίνθου, η ανάπτυξη ενός αξιόλογου σιδηροδρομικού δικτύου που συνέδεε την ενδοχώρα με τα μεγάλα λιμάνια κλπ.

Πρόσθετη αιτία της εξανέμισης των δανειακών κεφαλαίων ήταν η επιζήμια διαχείριση του δημόσιου χρήματος από το αντίπαλο κόμμα, του Θεόδωρου Δηλιγιάννη, όταν βρισκόταν στην εξουσία².

Έτσι με την πάροδο του χρόνου, η Ελλάδα βρέθηκε σε αδυναμία να εξυπηρετήσει τα τοκοχρεολύσια των εξωτερικών της δανείων, με χαρακτηριστική τη φράση που εκστόμισε το 1893 ο Χαρίλαος Τρικούπης: «*Δυστυχώς επτωχεύσαμε*».

2. Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης (1824-1905) ήταν νομικός, ασχολήθηκε με την πολιτική και διατέλεσε πέντε φορές πρωθυπουργός της Ελλάδας στα διαστήματα 1885-1886, 1890-1892, 1895-1897, 1902-1903 και 1904-1905. Του αποδίδονται ενέργειες κατασπατάλησης δημοσίου χρήματος και σε μεγάλο βαθμό του χρεώνεται ο “ατυχής πόλεμος” του 1897 με τις επακόλουθες συνέπειές του. Εντούτοις δεν πρέπει να παραγνωρίζονται οι προσπάθειές του στον τομέα της κοινωνικής νομοθεσίας. Δολοφονήθηκε στις 31 Μαΐου 1905 στις σκάλες της παλιάς Βουλής (επί της Σταδίου) από τον διαβόητο χαρτοπαίκτη και μόνιμο θαμώνα χαρτοπαικτικών λεσχών Αντώνη Γερακάρη, επειδή είχε απαγορευθεί η λειτουργία τους. Ο δολοφόνος συνελήφθηκε και καταδικάστηκε με θανατική ποινή, η οποία εκτελέστηκε με καρατόμηση στο Παλαμήδι του Ναυπλίου.

▲ Η δολοφονία του Θεόδ. Δηλιγιάννη

Το Κρητικό Ζήτημα

Οι αλληπάλληλες επαναστάσεις των χριστιανών της Κρήτης για την αποτίναξη του τουρκικού ζυγού και την ένωση της νήσου με τη μητέρα Ελλάδα, καταπνίγονταν με σφαγές από τους Τούρκους. Το 1896 μία νέα επανάσταση ξέσπασε με αποτέλεσμα να αποβιβαστούν στο νησί τουρκικές ενισχύσεις, ενώ ομάδες εθελοντών από την Ελλάδα προσέτρεξαν για να συνδράμουν τον αγώνα των Κρητικών. Παράλληλα, πολεμικά πλοία των Μεγάλων Δυνάμεων κατέπλευσαν στα κρητικά ύδατα, με προορισμό την προστασία των ξένων υπηκόων³.

Η κυβέρνηση του Θεόδωρου Δηλιγιάννη τήρησε σχετική αδράνεια στα όσα συνέβαιναν το 1896 στην Κρήτη, απορροφημένη με την εκτέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων που διεξάγονταν στην Αθήνα για πρώτη φορά παγκόσμια. Όμως, η συνεχώς επιδεινούμενη κατάσταση στην Κρήτη είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μεγάλων συγκεντρώσεων και διαδηλώσεων στην Αθήνα. Στις κινητοποιήσεις αυτές πρωτοστατούσε η οργάνωση “**Εθνική Εταιρεία**”. Ήταν στρατιωτικο-πολιτική οργάνωση που ιδρύθηκε τον Νοέμβριο του 1894 από δεκαπέντε κατώτερους αξιωματικούς, μεταξύ των οποίων ο **Ιωάννης Μεταξάς**. Στόχευε στην προαγωγή του εθνικού φρονήματος και τον εκσυγχρονισμό του Στρατού. Βαθμιαία απέκτησε μεγάλη δύναμη με προεκτάσεις σε όλο το δημόσιο βίο, σε σημείο που υποκαθιστούσε σχεδόν το Κράτος, επιζητώντας πόλεμο με την Τουρκία χωρίς να υπολογίζει τις τότε ελληνικές δυνατότητες για ένοπλο αγώνα.

Στην όλη εξέλιξη της κατάστασης στην Κρήτη, η στάση των ξένων φάνηκε σαφώς να είναι εχθρική έναντι των Ελλήνων, σε βαθμό που στις 9 Φεβρουαρίου 1897 κανονιοβόλησαν από τα συγκεντρωθέντα πλοία των το επαναστατικό στρατόπεδο στο Ακρωτήρι, στη χερσόνησο ανατολικά των Χανίων.

Ο ΒΟΜΒΑΡΔΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ — Μετά από τις ωμότητες, στις 23 και 24 Ιανουαρίου του 1897, από τους Τούρκους στα Χανιά, με εμπρησμούς και δολοφονίες χριστιανών, εκατό περίπου επαναστάτες συγκεντρώθηκαν στο Ακρωτήρι αποφασισμένοι να διεκδικήσουν την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Στις 25 Ιανουαρίου με ψήφισμα απαίτησαν την κατάλυση της τουρκικής κατοχής και κάλεσαν τον Έλληνα Βασιλιά να ενεργήσει κατάληψη

3. Τα πλοία που κατέπλευσαν ήταν από ένα αγγλικό, γαλλικό, ρωσικό, ιταλικό και αυστριακό.

της Κρήτης. Τις επόμενες ημέρες έφτασαν στο Ακρωτήριο και άλλοι ένοπλοι. Ύψωσαν την ελληνική σημαία και οργάνωσαν επαναστατικό στρατόπεδο. Οι Μεγάλες Δυνάμεις (Ιταλία, Γαλλία, Αυστρία, Γερμανία, Αγγλία και Ρωσία) δεν αποδέχτηκαν το αίτημα των επαναστατών και αποφάσισαν τη διεθνή κατοχή των πόλεων Χανίων, Ρεθύμνου και Ηρακλείου.

Η νέα αυτή εξέλιξη οδήγησε τον Πρωθυπουργό Δηλιγιάννη, μετά και από τις πιέσεις που δεχόταν, να αποσπάσει την έγκριση από τον Βασιλιά Γεώργιο Α΄ για άμεση επέμβαση με την αποστολή στρατού στην Κρήτη, δύναμης χιλίων πεντακοσίων ανδρών. Η δύναμη αυτή με Διοικητή τον Συνταγματάρχη Τιμολέοντα Βάσσο, ήταν συγκροτημένη από δύο τάγματα πεζικού, ένα τάγμα μηχανικού, ένα λόχο ευζώνων και μία πυροβολαρχία. Αποβιβάστηκε στο Κολυμπάρι, δυτικά των Χανίων, στις 3 Φεβρουαρίου του 1897. Αμέσως ανέλαβε δράση και με τη σύμπραξη εθελοντών από την Κρήτη, κατέλαβε το Φρούριο Βουκολιών των Χανίων, νικώντας μεγάλη δύναμη του τουρκικού στρατού. Σημειώνεται ότι ως προς την απόβαση της ελληνικής δύναμης και την επιχειρησιακή δράση που αυτή ανέπτυξε, η Τουρκία αρκέστηκε σε απλή διαμαρτυρία προς τις ξένες Δυνάμεις και την Ελλάδα.

Στις προθέσεις τής ελληνικής δύναμης να καταλάβει την Κρήτη, αντέδρασαν οι Μ. Δυνάμεις, οι οποίες ειδοποίησαν τον επικεφαλής Συνταγματάρχη Τ. Βάσσο να μην πλησιάσει τα Χανιά σε ακτίνα μικρότερη των έξι χιλιομέτρων. Πρόσθετα, ο στόλος των Μ. Δυνάμεων έλαβε θέσεις κανονιοβολισμού των επαναστατών στο Ακρωτήριο.

Στις 9 Φεβρουαρίου 1897 ο Ιταλός Κανεβάρο, επικεφαλής των ξένων ναυάρχων, άρχισε τον βομβαρδισμό του επαναστατικού στρατοπέδου. Από τις βολές προσβλήθηκε και η ελληνική σημαία που κυμάτιζε στο Ακρωτήριο. Δύο φορές έπεσε κτυπημένη από τις οβίδες των πλοίων των Μ. Δυνάμεων, και τότε, θαρραλέα με κίνδυνο τη ζωή του, ο επαναστάτης Σπύρος Καγιαλεδάκης ή **Καγιαλές** αναλαμβάνει την επανατοποθέτησή της. Όταν μία Τρίτη οβίδα θρυμματίζει τον ιστό της σημαίας, ο Καγιαλές χωρίς δισταγμό γίνεται ο ίδιος με την κορμοστασιά του κοντάρι. Κρατώντας ψηλά τη σημαία προκαλεί τον κυματισμό της.

Όταν οι ναύαρχοι είδαν με τα κιάλια την ελληνική σημαία να κυματίζει εκ νέου με έναν άνθρωπο που την στήριζε, έμειναν άναυδοι με την παλικαριά του Κρητικού και διέταξαν την διακοπή του βομβαρδισμού. Μετά από

αυτό, στο στρατόπεδο των επαναστατών επικράτησε ενθουσιασμός, κυριάρχησαν οι ζητωκραυγές την ώρα που ο Καγιαλές δεχόταν τις επευφημίες του πλήθους των επαναστατών.

Αργότερα, ο Ιταλός επικεφαλής του στόλου των Μ. Δυνάμεων, Υποναύαρχος Κανεβάρο, έγραψε στα απομνημονεύματά του:

«Η ανύψωση της σημαίας με αυτόν τον τόσο ηρωικό τρόπο, αποτέλεσε μια συγκλονιστική στιγμή της ζωής μου που δεν θα λησμονήσω ποτέ».

Ακόμη, όπως διηγήθηκε ο ίδιος ο εθνάρχης Ελευθέριος Βενιζέλος, που πρωτοστατούσε στα γεγονότα της εποχής, ο Ναύαρχος Κανεβάρο του είχε πει, πως έμεινε άναυδος από θαυμασμό για την ωραία αυτή κατ' εξοχή ηρωική πράξη του Σπύρου Καγιαλεδάκη – Καγιαλέ, που εκείνη ακριβώς την ημέρα νίκησε στην κυριολεξία την ευρωπαϊκή διπλωματία. Όχι μόνο γιατί προκάλεσε την άμεση παύση του βομβαρδισμού του Ακρωτηρίου, αλλά και την υποβολή, από τους ναύαρχους, ευνοϊκών εισηγήσεων προς τις κυβερνήσεις τους.

Το αποτέλεσμα ήταν μετά από λίγους μήνες να κερδίσει η Κρήτη την αυτονομία της από την Οθωμανική Αυτοκρατορία (1898), που προηγήθηκε της Ένωσης της με την Ελλάδα (1^η Δεκεμβρίου 1913).

▲ Απεικόνιση της ηρωικής πράξης του Σ. Καγιαλέ

Ένας ανδριάντας του ήρωα Σπύρου Καγιαλεδάκη – Καγιαλέ με την ελληνική σημαία στο Ακρωτήρι, δίπλα στους τάφους των Βενιζέλων, θυμίζει ως σύμβολο τον αγώνα των Κρητικών για την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Εκεί ο δήμος του Ακρωτηρίου κάθε χρόνο τελεί σχετική επετειακή εκδήλωση με κατάθεση στεφάνων.

Η ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ — Στις 18 Φεβρουαρίου του 1897, οι Μεγάλες Δυνάμεις με διακοίνωση προς την Ελληνική Κυβέρνηση, καθιστούσαν γνωστή την απόφασή τους να παραχωρηθεί στην Κρήτη καθεστώς αυτονομίας υπό την υψηλή επικυριαρχία του Σουλτάνου, αποκλείοντας την ένωσή της με την Ελλάδα. Συγχρόνως απαιτούσαν την ανάκληση του ελληνικού αποσπάσματος από την Κρήτη. Η πρόταση αυτή έγινε μεν αποδεκτή από την Τουρκία, όχι όμως από την ελληνική πλευρά, η οποία δεν δεχόταν την αυτονομία και απαιτούσε την Ένωση.

Στο μεταξύ τα στρατιωτικά τμήματα των έξι Μεγάλων Δυνάμεων (Αγγλίας, Γαλλίας, Γερμανίας, Ιταλίας, Αυστρίας και Ρωσίας) κατένειμαν το νησί σε ζώνες κατοχής, με τις σημαίες τους να κυματίζουν μαζί με την τουρκική. Καθλώνοντας το ελληνικό στρατιωτικό απόσπασμα στην Κρήτη, απαγόρευαν κάθε εχθροπραξία,

Να σημειωθεί ότι η δυσμενή εξέλιξη του πολέμου με την Τουρκία, που ακολούθησε το 1897 (6 Απριλίου - 7 Μαΐου), ανάγκασε την κυβέρνηση Δημ.. Ράλλη να ανακαλέσει την ελληνική στρατιωτική δύναμη από την Κρήτη, και στη συναφθείσα Συνθήκη ειρήνης, αποδέχτηκε την αυτονομία της νήσου, με Ύπατο Αρμοστή τον Πρίγκιπα της Ελλάδας Γεώργιο, δευτερότοκο γιο του Γεωργίου Α΄ της Ελλάδας. (Βλ. παράγραφο “Η Κρητική Πολιτεία” 1898-1913).

Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897

Είναι γεγονός ότι η αδιέξοδη εξέλιξη του Κρητικού Ζητήματος και η αδυναμία της Ελληνικής Κυβέρνησης να απαγορεύσει στις 29 Μαρτίου 1897 σε 2.500 περίπου ένοπλους εθελοντές της “Εθνικής Εταιρείας” να περάσουν τα ελληνοτουρκικά σύνορα και να εισέλθουν στην εχθρική περιοχή, έδωσε στην Τουρκία την επιζητούμενη αφορμή για την κήρυξη πολέμου.

Τότε το όριο των δύο κρατών καθόριζε η γραμμή βόρεια του ποταμού Πηνειού, ανατολικά από τον Θερμαϊκό Κόλπο μέχρι δυτικά την Ήπειρο και από εκεί νότια μέχρι τον Αμβρακικό Κόλπο.

Ο πόλεμος βρήκε την Ελλάδα χωρίς την αναγκαία προπαρασκευή. Ο Στρατός δεν διέθετε τον απαραίτητο αριθμό στελεχών και την αναγκαία επάρκεια οπλισμού και μέσων. Η δε εν γένει εκπαίδευση υστερούσε αφού δεν είχαν πραγματοποιηθεί ασκήσεις με τη συμμετοχή όλων των Όπλων.

Με τη γενομένη επιστράτευση συγκροτήθηκε ο Στρατός Εκστρατείας με ορισθέντα ως Αρχηγό τον Διάδοχο Κωνσταντίνο. Αποτελούταν από τρεις Μεραρχίες, όπου οι δύο (I και II) αναπτύχθηκαν στο μέτωπο της Θεσσαλίας και η τρίτη (III) στο αντίστοιχο της Ηπείρου.

Από την άλλη πλευρά, οι τουρκικές δυνάμεις αποτελούνταν από εννέα Μεραρχίες Πεζικού, μία ανεξάρτητη Ταξιαρχία Πεζικού και μία Μεραρχία Ιππικού. Στα σύνορα προς την Θεσσαλία διατέθηκε η κύρια τουρκική δύναμη με επτά Μεραρχίες Πεζικού και η Μεραρχία Ιππικού, ενώ στην Ήπειρο παρατάχθηκαν δύο Μεραρχίες.

Η γενική αποστολή της ελληνικής δύναμης Θεσσαλίας ήταν η άμυνα επί της γραμμής των συνόρων, ενώ η διατεθείσα στην Ήπειρο ήταν η εισβολή στον χώρο της Ηπείρου, για την απελευθέρωση της κατεχόμενης από τους Τούρκους περιοχής.

Μπορεί να λεχθεί ότι το ηθικό των στρατευμένων Ελλήνων ήταν μεν καλό, αλλά δεν στηριζόταν σε σταθερά θεμέλια. Προερχόταν κυρίως από τον μεγάλο ενθουσιασμό, με τον οποίο ο ελληνικός λαός αποδεχόταν τον πόλεμο. Η ανεπαρκής εκπαίδευση και η έλλειψη στοιχειωδών μέσων διοικητικής μέριμνας συνιστούσαν παράγοντες λίαν δυσμενείς για την επιτυχή έκβαση της όλης προσπάθειας, που ήταν η απόκρουση της τουρκικής επιθετικότητας. Στις επιχειρήσεις που ακολούθησαν οι ελληνικές δυνάμεις σταδιακά άρχισαν να υποχωρούν χωρίς τάξη, μεταδίδοντας τη σύγχυση και τον πανικό στον άμαχο πληθυσμό της Θεσσαλίας.

Ο ναυτικός αγώνας, από τον οποίο αναμένονταν πολλά δεν απέδωσε κανένα όφελος, δεδομένου ότι οι μεγάλες κινήσεις του Τουρκικού Στρατού έγιναν μεν δια θαλάσσης, αλλά πριν αρχίσει ο πόλεμος, σε χρόνο που το ελληνικό ενδιαφέρον ήταν στραμμένο στα γεγονότα της Κρήτης.

Ενώ ο πόλεμος συνεχιζόταν και οι τουρκικές δυνάμεις είχαν καταλάβει ελληνικά εδάφη, στις 7 Μαΐου ο Διάδοχος Κωνσταντίνος, ως επικεφαλής του εμπόλεμου στρατεύματος, παρέλαβε έξω από τη Λαμία τηλεγράφημα της κυβέρνησης για σύναψη ανακωχής. Μετά από δύσκολες διαπραγματεύσεις, στις 23 Μαΐου υπογράφηκε στη Λαμία η ανακωχή.

Η διακοπή των εχθροπραξιών, στην πραγματικότητα, έσωσε την Ελλάδα. Ο Σουλτάνος Αβδούλ Χαμίτ Β΄ δέχτηκε την ανακωχή, με τη μεσολάβηση του Τσάρου της Ρωσίας Νικολάου Β΄ μετά από σχετικό αίτημα του Βασιλιά Γεωργίου Α΄.

Στη διάρκεια των 30 ημερών που κράτησε ο πόλεμος, από τις 6 Απριλίου έως τις 7 Μαΐου, οι ελληνικές απώλειες ανήλθαν σε 32 αξιωματικούς και 640 οπλίτες νεκρούς και σε 103 αξιωματικούς και 2.720 οπλίτες τραυματίες.

Η συνθήκη ειρήνης, με πρωτοβουλία των Μεγάλων Δυνάμεων, υπογράφηκε στις 22 Νοεμβρίου 1897 στην Κωνσταντινούπολη. Με αυτήν τα τουρκικά στρατεύματα αποσύρθηκαν από την Θεσσαλία και επέστρεψε εκεί ο Ελληνικός Στρατός. Έγινε δεκτή η λύση της **αυτονομίας της Κρήτης**, υπό την υψηλή επικυριαρχία του Σουλτάνου.

Ο Οικονομικός Έλεγχος

Όπως διαφάνηκε, ο πόλεμος του 1897 κατέληξε σε ταπεινωτική ελληνική ήττα από την Τουρκία και ακόμη πιο ταπεινωτική σχέση με τις Μεγάλες Ευρωπα-

ϊκές Δυνάμεις, από τις οποίες η ήδη καταχρεωμένη Ελλάδα ζήτησε δάνειο για να αποδώσει στην Τουρκία την ορισθείσα πολεμική αποζημίωση, ύψους τεσσάρων εκατομμυρίων τουρκικών λιρών.

Για να πετύχει τον νέο δανεισμό, η Ελλάδα αναγκάστηκε να δεχθεί την αποπληρωμή των παλαιών χρεών, που το 1893 σταμάτησε να εξυπηρετεί με την τότε πτώχευση. Ομοίως δέχθηκε την επιβολή του **Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου** (ΔΟΕ), η επιτροπή του οποίου με τις υπερεξουσίες της στον οικονομικό τομέα, αναιρούσε για μεγάλο χρονικό διάστημα τις εξουσίες της Ελληνικής Κυβέρνησης και του Κοινοβουλίου. Οι αποφάσεις του κράτους για σχεδιασμούς οικονομικής ανάπτυξης ελέγχονταν από εξωελλαδικά κέντρα, ερήμην του ελληνικού λαού.

Υπόψη ότι η Επιτροπή ήταν εγκατεστημένη στην Αθήνα από το 1898 μέχρι το 1978, για 80 χρόνια. Έτσι, για την εξυπηρέτηση του δημόσιου χρέους εκχωρήθηκαν στον ΔΟΕ, βάσει νόμου που ψηφίστηκε στη Βουλή (21/2/1898), οι ακόλουθες πηγές εσόδων, συνόλου 39.600.000 δρχ.:

- * Μονοπώλια άλατος, πετρελαίου, σπίρτων, παιγνιόχαρτων, σμύριδας Νάξου και σιγαρόχαρτου, με προβλεπόμενα έσοδα 12.300.000 δρχ.
- * Φόρος κατανάλωσης με έσοδα 6.600.000 δρχ.
- * Τέλη χαρτοσήμου 10.000.000 δρχ.
- * Δασμοί τελωνείου Πειραιώς 10.700.000 δρχ.

Μετά τη ρύθμιση του τρόπου ελέγχου, χορηγήθηκε δάνειο 170.000.000 χρυσών φράγκων με τόκο 2,5% υπό την εγγύηση των Δυνάμεων⁴.

Τελικά, ο επιβληθείς οικονομικός έλεγχος επέφερε θετικά αποτελέσματα, όπως αυτά παρουσιάστηκαν λίγα χρόνια αργότερα. Απάλλαξε τους δημοσιονομικούς μηχανισμούς από τις δυσλειτουργίες του παρελθόντος, και αύξησε την πιστοληπτική ικανότητα του κράτους. Μέσα σε μία δεκαετία, παρά τα προβλήματα στο εξωτερικό ισοζύγιο πληρωμών που η αποπληρωμή των δανείων εξακολουθούσε να απορροφά το 1/3 των εθνικών εσόδων, τα δημόσια οικονομικά μπόρεσαν να χαρακτηριστούν υγιή, με τις οικονομικές δυνατότητες του κράτους σαφώς αυξημένες. Η θετική αυτή εξέλιξη επέτρεψε τις μεταρρυθμίσεις και την πολεμική προετοιμασία και συμμετοχή στους Βαλκανικούς Πολέμους.

4. "Ιστορία του Ελληνικού Έθνους", τόμος ΙΔ' σ. 164.

Ο Μακεδονικός Αγώνας

Το Μακεδονικό Ζήτημα, όπως ονομάστηκε, δημιουργήθηκε από τη δράση του Βουλγαρικού Κομιτάτου⁵ και ο αγώνας των ελλήνων, που ξεκίνησε τον Ιούνιο του 1903, δεν στρεφόταν τόσο εναντίον των κατεχόντων τη Μακεδονία Τούρκων όσο των Βουλγάρων, οι οποίοι εποφθαλιμούσαν την περιοχή. Τον αγώνα ανέλαβαν γενναία ανταρτικά εθελοντικά σώματα, από όλη την ελεύθερη Ελλάδα, καθώς από την ίδια τη Μακεδονία και την Κρήτη, με επικεφαλής δοκιμασμένους αξιωματικούς και υπαξιωματικούς και ιδιώτες. Εξαιρετικά σημαντικός υπήρξε ο ρόλος του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Πριν ξεκινήσει ο ένοπλος αγώνας, το Πατριαρχείο συνέβαλε αποφασιστικά στην ισχυροποίηση της ουσιαστικής ελληνικότητας της περιοχής, μέσα από τη δράση τόσο των ιερωμένων όσο και των δασκάλων, οι οποίοι, άλλωστε, γι' αυτό έγιναν από την αρχή κύριος στόχος των Βουλγάρων.

Στον διεξαχθέντα αγώνα ο Ανθυπολοχαγός Πυροβολικού **Παύλος Μελάς** αναδείχτηκε ως εμβληματική φυσιογνωμία. Συγκρότησε ανταρτικό σώμα και με τη δράση του συνετέλεσε στον συστηματικό αγώνα, που σήμαινε την ανεπίσημη αλλά αποφασιστική πλέον επέμβαση του Ελληνικού Κράτους στις εξελίξεις στη Μακεδονία. Όμως, ο ηρωικός θάνατός του συγκλόνισε το Πανελλήνιο και ταυτόχρονα χαλύβδωσε τις ψυχές όλων. Έγινε θρύλος και παραδειγμάτισε μεγάλο αριθμό ανταρτικών σωμάτων να πολεμήσουν για τη Μακεδονία.

Τον Νοέμβριο του 1908 αποφασίστηκε ο τερματισμός του αγώνα, με αφορμή την επανάσταση των Νεότουρκων, οι οποίοι υπόσχονταν ισονομία και ισοπολιτεία στην αυτοκρατορία, εξαναγκάζοντας τον Σουλτάνο Αβδούλ Χαμίτ Β' να δώσει γενική αμνηστία, να προκηρύξει εκλογές και να επαναφέρει σε ισχύ το Σύνταγμα του 1876. Έτσι δημιουργήθηκε η αισιοδοξία στους Έλληνες όσο και στους Βούλγαρους ότι οι Νεότουρκοι θα εξομάλυναν την αναταραχή. Το τελικό αποτέλεσμα του αγώνα ήταν όχι μόνο η σωτηρία του Μακεδονικού Ελληνισμού, αλλά και η καλλιέργεια ευνοϊκών συνθηκών για τους εθνικούς θριάμβους που ακολούθησαν στο διάστημα 1912-1913.

---

5. Οργάνωση, η οποία ιδρύθηκε μετά το σχίσμα της Βουλγαρικής Εκκλησίας το 1878 και αποσκοπούσε στον εκβουλαρισμό της Μακεδονίας.

▲ *Ο Παύλος Μελάς ως Μακεδονομάχος*

Η Κρητική Πολιτεία (1898 – 1913)

Οι Μεγάλες Δυνάμεις (Αγγλίας, Γαλλίας, Ιταλίας, Γερμανίας, Αυστρίας και Ρωσίας) πάντοτε ενδιαφέρονταν για την Κρήτη λόγω της στρατηγικής σημασίας της. Το 1896, στη διάρκεια της επανάστασης του χριστιανικού στοιχείου της νήσου, συγκέντρωσαν τους στόλους τους γύρω από την Κρήτη και έκτοτε επεδίωκαν ως λύση του Κρητικού Ζητήματος τη διεθνή κατοχή και την ανακήρυξη της νήσου σε **Αυτόνομη Πολιτεία**. Κράτος πλήρως ελεγχόμενο από τις Μεγάλες Δυνάμεις και υπό την τουρκική επικυριαρχία.

Στο μεταξύ, η Γερμανία και η Αυστρία, επειδή δεν ήθελαν να φανεί ότι αντιτίθενται στις τουρκικές απαιτήσεις, απεχώρησαν από τον συνασπισμό των ευρωπαϊκών δυνάμεων, ο οποίος έγινε πλέον τετραμελής (Αγγλία, Γαλλία, Ιταλία και Ρωσία).

Προοίμιο της αυτονόμησης της Κρήτης υπήρξε η ιστορική **Σύμβαση της Χαλέπας** (προάστιο των Χανίων) που υπογράφηκε στις 3 Οκτωβρίου 1878. Σύμφωνα με αυτήν ο Σουλτάνος παραχώρησε μια σειρά προνομίων στους χριστιανούς υπηκόους του στην Κρήτη, σε συνέχεια του Οργανικού Νόμου του 1868.

Έτσι, μετά τον “ατυχή” Πόλεμο του 1897, ως προαναφέρθηκε σε προηγούμενη παράγραφο, η Κρήτη κηρύχθηκε αυτόνομη υπό την υψηλή μόνο επικυριαρχία του Σουλτάνου. Ως Κρητική Πολιτεία διετέλεσε μεταβατικά έως την ένωσή της με την Ελλάδα το 1913. Στο εν λόγω στάδιο περιέπεσε στον πλήρη έλεγχο των Μ. Δυνάμεων, οι οποίες με υπόδειξη της Ρωσίας διόρισαν ως **Ύπατο Αρμοστή τον Πρίγκιπα της Ελλάδας Γεώργιο**, μετά από άκαρπες διαβουλεύσεις για την θέση αυτή, άλλων, όπως των Δροζ Σέφερ, Πέτροβιτς Μπόζα, Πρίγκιπα Βάττεμπεργ, ενώ οι Τούρκοι ήθελαν τον Ανθόπουλο Πασά.

Πριν από την άφιξη και την ανάληψη καθηκόντων του μέλλοντος να καταλάβει την ηγετική θέση της αυτόνομης Κρήτης, εκλέχθηκε μία **Εκτελεστική Επιτροπή** με τη συμμετοχή του **Ελευθερίου Βενιζέλου**. Η επιτροπή εκτελούσε χρέη κυβέρνησης, είχε επαφές με τους Ευρωπαίους ναυάρχους και άρχισε να εφαρμόζει το πολίτευμα που ορίστηκε. Σε αυτό το κλίμα οι μουσουλμάνοι ξεσηκώθηκαν, υποκινούμενοι από την οθωμανική διοίκηση, οπότε η Εκτελεστική Επιτροπή προέβη σε διαβήματα διαμαρτυρίας και οι χριστιανοί της Κρήτης άρχισαν να συγκεντρώνουν ένοπλα τμήματα. Οι μουσουλμάνοι κλείστηκαν στις πόλεις, ενώ ή ύπαιθρος ήταν υπό τον έλεγχο των χριστιανών επαναστατών. Οι σφαγές εκατοντάδων αμάχων χριστιανών, 17 Αγγλων στρατιωτών και του Υποπρόξενου της Αγγλίας στο Ηράκλειο, Λυσιμάχου Καλοκαιρινού, προκάλεσαν την έντονη αντίδραση των Μ. Δυνάμεων με αποτέλεσμα ναυτικά σώματα να αποπλίσουν τους Τούρκους, απαγονίζοντας 17 από τους πρωταίτιους των σφαγών, και να αναγκάσουν την Τουρκία να αποσύρει και τον τελευταίο στρατιώτη της από την Κρήτη έως τις 2 Νοεμβρίου 1898. Μαζί με τους Τούρκους στρατιώτες έφυγε και ο μισός μουσουλμανικός πληθυσμός.

Ο Πρίγκιπας Γεώργιος στις 9 Δεκεμβρίου 1898 έφθασε στη Σούδα με τη ρωσική ναυαρχίδα “Νικόλαος Α’”, συνοδευόμενη και από πλοία των άλλων δυνάμεων. Του επιφυλάχθηκε θερμή υποδοχή από τους ξένους Ναυάρχους και από τον κρητικό λαό. Ο Γάλλος Ναύαρχος Ποτιέ, πρόεδρος του συμβουλίου των Ναυάρχων, του παρέδωσε επίσημα στο Διοικητήριο των Χανίων τη Διοίκηση της Κρήτης, ενώ τα ευρωπαϊκά πολεμικά πλοία χαϊρέτιζαν με κανονιοβολισμούς την ύψωση της σημαίας της Κρητικής Πολιτείας.

Διάχυτη ήταν και η μαντινάδα:

*«Χίλια καλώς μας όρισες / ψηλής γενιάς κλωνάρι.
Μοίρα χρυσή σου έγγραφε / να έχεις τέτοια χάρη.»*

Ο Πρίγκιπας κάλεσε με διάγγελμα τον λαό σε πειθαρχία στους νόμους και σε ειρηνική συμβίωση. Με την ανάληψη δε των καθηκόντων του ανέθεσε σε επιτροπή, που αποτελείτο από 12 χριστιανούς και 4 μουσουλμάνους με πρόεδρο τον Ιωάννη Σφακιανάκη, τη σύνταξη σχεδίου Συντάγματος που θα τύγχανε έγκρισης από την Κρητική Συνέλευση. Μετά από εκλογές για την ανάδειξη πληρεξούσιων (βουλευτών), στις 8 Φεβρουαρίου 1899 έγινε η πρώτη συνεδρίαση της Κρητικής Συνέλευσης, που αποτελείτο από 138 χριστιανούς και 50 μουσουλμάνους. Η Συνέλευση με πρόεδρο τον Σφακιανάκη ψήφισε το Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας. Μετά την επικύρωσή του από τον Έπατο Αρμοστή και την έγκρισή του, με ελάχιστες μεταβολές από τις Μ. Δυνάμεις, δημοσιεύτηκε στις 15 Απριλίου 1899 στην Επίσημη Εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας.

▲ *Η σημαία της Κρητικής Πολιτείας (το άστρο σε κόκκινο φόντο)*

Αν και η Κρητική Πολιτεία αποτέλεσε πλέον μια πραγματικότητα, εντούτοις οι Μ. Δυνάμεις συνέχισαν να διατηρούν τη νήσο υπό την προστασία τους, οι Ιταλοί τα Χανιά, οι Ρώσοι το Ρέθυμνο, οι Άγγλοι το Ηράκλειο και οι Γάλλοι το Λασίθι.

Στις 27 Απριλίου ο Πρίγκιπας όρισε το Συμβούλιο του Ηγεμόνα (κυβέρνηση) που αποτελείτο από πέντε Ανώτερες Διευθύνσεις (υπουργεία). Τη Διεύθυνση της Δικαιοσύνης ανέλαβε ο Ελευθέριος Βενιζέλος και τις λοιπές Εσωτερικών, Εκπαίδευσης, Οικονομικών και Δημόσιας Ασφάλειας αντίστοιχα οι Μ. Κούνδουρος, Ν. Γιαμαλάκης, Κ. Φούμης και Χασάν Σκυλλιανάκης.

Η πρώτη αυτή κυβέρνηση ασχολήθηκε με ζήλο και ενθουσιασμό στο έργο της περισυλλογής και της οργάνωσης. Οι οργανωτικές όμως αδυναμίες του Συντάγματος έδιναν υπερεξουσίες στον ηγεμόνα, με αποτέλεσμα αυτός να ασκεί κατά τρόπον απολυταρχικό και αδιάλλακτο την εξουσία. Βέβαια ο Πρίγκιπας Γεώργιος ως Έπατος Αρμοστής, πέραν του ότι ήταν εντολοδόχος των Μ. Δυνάμεων, ήταν υποχρεωμένος να αναγνωρίζει και την υψηλή επικυριαρχία του Σουλτάνου και να εφαρμόζει αναλογική συμμετοχή τού ελληνικού και του τουρκικού στοιχείου στη διοίκηση. Να σημειωθεί ότι όλοι οι κάτοικοι της Κρήτης, έλληνες και μουσουλμάνοι ήταν Οθωμανοί Υπήκοοι. Η όλη κατάσταση ήταν αποδεκτή στη σκέψη των Κρητικών διότι θεωρούσαν το καθεστώς της αυτονομίας ως εντελώς μεταβατικό, που διευκόλυνε τη χωρίς καθυστέρηση Ένωση.

Όμως, δεν έλειπαν οι αντίθετες απόψεις εντός της Κρητικής Συνέλευσης. Οι πρώτες διαφωνίες άρχισαν όταν στις 18 Μαΐου 1899 ο Βενιζέλος υπέβαλε πλήρη δικαστική νομοθεσία. Όταν δε συζητήθηκε στο συμβούλιο ο προϋπολογισμός, ο Βενιζέλος είπε ότι η νήσος δεν ήταν αυτόνομη αφού κατεχόταν στρατιωτικά από τέσσερις δυνάμεις και την κυβερνούσε εντολοδόχος τους.

Ο Βενιζέλος επανειλημμένα είχε διαφωνίες με τον Πρίγκιπα και τελικά, στις 17 Μαΐου 1901, εξέθεσε σε έκθεσή του τους λόγους που τον υποχρέωναν σε παραίτηση από το αξίωμά του, απευθυνόμενος και προφορικά στον Πρίγκιπα Έπατο Αρμοστή. Η ενέργεια αυτή του Βενιζέλου προκάλεσε την απόλυσή του με το αιτιολογικό: *«επειδή δημόσια υποστήριξε απόψεις αντίθετες από αυτές που πρόσβενε ο Αρμοστής.»*

Στα επόμενα τρία χρόνια ο Βενιζέλος ως επικεφαλής της αντιπολίτευσης διεξήγαγε σκληρή πολιτική διαμάχη, η διοίκηση παρέλυσε και κυριάρχησε η οξύτητα στη νήσο. Αναπόφευκτα τον Μάρτιο του 1905 ξέσπασε η γνωστή επανάσταση του Θερίσου, της οποίας επικεφαλής τέθηκε ο Βενιζέλος.

▲ Ο Ελ. Βενιζέλος

▲ Ο Πρίγκιπας Γεώργιος

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΘΕΡΙΣΟΥ — Στις 10 Μαρτίου 1905 έγινε μεγάλη ιστορική συνέλευση στο Θέρισο – 16 χλμ. νότια της πόλης των Χανίων – που οργανώθηκε από την τριανδρία Ελευθέριο Βενιζέλο, Κανστ/νο Φούμη και Κωνστ/νο Μάνο. Κηρύχθηκε επανάσταση με κύριο αίτημα την Ένωση με την Ελλάδα και την απομάκρυνση από την Κρήτη του Πρίγκιπα Γεωργίου. Παραδόθηκε δε και σχετικό ψήφισμα στις Μ. Δυνάμεις, στο οποίο υποστηριζόταν ότι το καθεστώς της αυτονομίας εμπόδιζε την οικονομική ανάπτυξη της νήσου και η μόνη φυσική λύση του κρητικού ζητήματος ήταν η Ένωση. Ο Βενιζέλος αναδείχθηκε επίσημα πια ως ο αδιαμφισβήτητος ηγέτης, με σπάνιες ικανότητες, αλάνθαστη κρίση και ενθουσιώδη πατριωτισμό. Ο διακαής πόθος του για την Ένωση φαίνεται, άλλωστε, χαρακτηριστικά στη φράση που απεύθυνε ως αντιπολίτευση στον Πρίγκιπα: « *Ως ένας εκ των τριακοσίων χιλιάδων Κρητών, δεν σας εκχωρώ το δικαίωμά μου, ώστε μόνος εσείς να ρυθμίζετε την εθνικήν πολιτικήν του τόπου μου*».

Στην εκδηλωθείσα επανάσταση ο Ύπατος Αρμοστής Πρίγκιπας Γεώργιος απαίτησε από τους επαναστάτες να παραδώσουν τα όπλα, διέταξε συλλήψεις και φυλακίσεις αντικαθεστωτικών και επέβαλε λογοκρισία στον Τύπο. Πρόσθετα, ζήτησε από τους πρόξενους των Μ. Δυνάμεων να λάβουν επεί-

γοντα μέτρα για την καταστολή των κινητοποιήσεων. Όμως, οι προσπάθειες αυτές δεν έφεραν αποτέλεσμα στον κατευνασμό της έκρυθμης κατάστασης, παρά την κήρυξη στρατιωτικού νόμου στις 30 Ιουλίου του 1905.

Σε νέα συνάντηση του Βενιζέλου με τους πρόξενους, στις 2 Νοεμβρίου, έγιναν κάποιες διευθετήσεις και υπογράφηκε πρωτόκολλο τερματισμού της επαναστατικής κινητοποίησης. Η επανάσταση του Θερίσου και η πολιτική του Ελευθ. Βενιζέλου δικαιώθηκαν, με τη θέσπιση αλλαγών ευνοϊκών για την προώθηση του θέματος της Ένωσης, μόλις οι συνθήκες θα το επέτρεπαν.

Τον Φεβρουάριο του 1906 μία διεθνής επιτροπή ανέλαβε να εξετάσει επιτοπίως το ζήτημα και να συντάξει έκθεση. Στις 23 Ιουλίου η επιτροπή παρέδωσε στον Αρμοστή Πρίγκιπα Γεώργιο το κείμενο με τις νέες ρυθμίσεις που καθόριζαν την ίδρυση κρητικής πολιτοφυλακής, την αναθεώρηση του Συντάγματος και την αποχώρηση των ξένων στρατευμάτων. Πρόσθετα, οι Μ. Δυνάμεις εκχώρησαν στον Βασιλιά της Ελλάδας το δικαίωμα του ορισμού τού Ύπατου Αρμοστή και σε εφαρμογή της ρύθμισης αυτής, ο Γεώργιος Α' διόρισε τον Αύγουστο του 1906 τον **Αλέξανδρο Ζαΐμη**, σε αντικατάσταση του δευτερότοκου γιού του, πρίγκιπα Γεώργιο, ο οποίος με υπόδειξη του πατέρα του υπέβαλε την παραίτησή του και αναχώρησε από την Κρήτη. Έτσι, στις 18 Σεπτεμβρίου έφθασε στη νήσο ο Αλέξανδρος Ζαΐμης και ανέλαβε τα καθήκοντά τού Ύπατου Αρμοστή.

Με την προοπτική της αποχώρησης των ξένων στρατευμάτων επετράπη έλληνες αξιωματικοί και υπαξιωματικοί να αναλάβουν την οργάνωση της Κρητικής Χωροφυλακής. Όταν αυτή συγκροτήθηκε, με απαίτηση του Ζαΐμη άρχισε η εκκένωση της Κρήτης από τα ξένα στρατεύματα, όπως άλλωστε προβλεπόταν με τη σχετική ρύθμιση. Αυτό έγινε σταδιακά και στις 15 Ιουλίου 1909 αποχώρησαν από την Κρήτη και τα τελευταία ξένα στρατεύματα.

Αξιο σημείωσης είναι ότι τον Σεπτέμβριο του 1908 ο Αυτοκράτορας της Αυστροουγγαρίας ανακοίνωσε την προσάρτηση της Βοσνίας – Ερζεγοβίνης και ο ηγεμόνας της Βουλγαρίας την ανεξαρτησία της. Οι ενέργειες αυτές ενίσχυσαν τον πόθο των Κρητικών για την Ένωση. Πραγματοποιήθηκε στα Χανιά παγκρήτια συγκέντρωση που κήρυξε την κατάργηση της αυτόνομης Κρητικής Πολιτείας και την Ένωση της νήσου με την Ελλάδα. Η Κρητική Βουλή επικύρωσε τη λαϊκή αυτή θέληση και συγκρότησε προσωρινή διακομματική κυβέρνηση, με πρόεδρο τον Α. Μιχελιδάκη, ο οποίος ανέλαβε τη διοίκηση

της νήσου στο όνομα του Βασιλέως των Ελλήνων Γεωργίου Α'. Η κυβέρνηση των Αθηνών, προκειμένου να αποφύγει την τουρκική, αλλά και τις διεθνείς αντιδράσεις, απέφυγε την επίσημη αναγνώριση της Ένωσης.

Όμως, η ύψωση της ελληνικής σημαίας στο φρούριο του Φιρκά, στην είσοδο του λιμένος των Χανίων, προκάλεσε την αντίδραση των Μ. Δυνάμεων, που απαίτησαν την άμεση υποστολή της, κάτι που δεν έγινε. Αποτέλεσμα ήταν να αποβιβασθεί μεικτό άγημα, το οποίο έκοψε τον ιστό της σημαίας. Η ελληνική κυβέρνηση ανήμπορη για οποιαδήποτε δράση και προκειμένου να μη δώσει αφορμή για τουρκική απόβαση, προχώρησε σε συστάσεις όπως ακολουθηθούν οι υποδείξεις των Μ. Δυνάμεων.

Η στάση αυτή των Μ. Δυνάμεων επιβεβαίωσε ότι ο γενικότερος συσχετισμός των διπλωματικών δυνάμεων στον χώρο των ελληνικών συμφερόντων δεν επέτρεπε την θετική προώθηση των εθνικών θέσεων⁶.

Η οριστική λύση του Κρητικού Ζητήματος δόθηκε στη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων. Με τη συνθήκη του Λονδίνου τον Μάιο του 1913 παραχωρήθηκε η Κρήτη στην Ελλάδα.

Την 1^η Δεκεμβρίου 1913, παρουσία του βασιλιά Κωνσταντίνου και του πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου και άλλων επισήμων, έλαβε χώρα η επίσημη ανακήρυξη της **Ένωσης της Κρήτης** με την Ελλάδα με την ύψωση της ελληνικής σημαίας στο φρούριο Φιρκά των Χανίων, σηματοδοτώντας τη δικαίωση σκληρών αγώνων και ποταμών αίματος.

Ο ΥΜΝΟΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ – Ο Ύμνος της Κρήτης είναι ριζίτικο τραγούδι με αλληγορική σημασία που περιγράφει συνοπτικά τους αγώνες της Κρήτης για ελευθερία και Ένωση με τη μητέρα Ελλάδα και που έγινε θούριο από τον μαέστρο Σπ. Καίσαρη. Παρατίθενται δύο χαρακτηριστικά τετράστιχα:

*Από φλόγες η Κρήτη ζωσμένη
τα βαριά της σίδερα σπα
και σαν πρώτα χτυπιέται χτυπά
και γοργή κατεβαίνει.*

*Με μεγάλο θεόρατο δόρυ
όλη νιάτα πετά και ζωή
και σε τόση φωτιά και βοή
τρέμουν δάση και όρη.*

6. Η φράση “Μεγάλες Δυνάμεις” καθιερώθηκε τον 19^ο αιώνα. Είχαν ισχυρότερη οικονομία και απειλητικότερο στρατό από άλλες χώρες (π.χ. της Ελλάδας). Ήταν σε θέση να κυριαρχούν άμεσα με κατοχή ή να επιβάλλουν τη θέληση τους στο εσωτερικό των πιο αδύναμων κρατών, μέχρι και τον καθορισμό των συνόρων των.

ΜΙΑ ΠΑΡΕΡΜΗΝΙΑ - Ένα τραγούδι που αναφερόταν σε βεντέτα (οικογενειακή διαφορά) μεταξύ των οικογενειών Σκορδίλη από τα Σφακιά και Μουσούρων από τον Ομαλό, στις αρχές του 17^{ου} αιώνα, παρερμηνεύτηκε. Πήρε τον χαρακτήρα του ριζίτικου επαναστατικού τραγουδιού. Ήταν ένα τραγούδι από τα πλέον πολεμοχαρή, βίαια και εκδικητικά που κατά ανάρμοστο τρόπο συνδέθηκε με νεότερα γεγονότα, όπως ο αγώνας των επαναστατών κατά των Τούρκων. Είναι ανεπίτρεπτο να μεταπλάθονται και να βαπτίζονται εκδικητικά τραγούδια σε επαναστατικά, δεδομένου ότι κάθε τραγούδι γράφεται για συγκεκριμένο σκοπό και δεν αλλάζει.

Η αναφερθείσα βεντέτα ξεκίνησε όταν η οικογένεια Μουσούρη προέβηκε στην κλοπή κοπαδιού της οικογένειας Σκορδίλη, δολοφονώντας τον βοσκό Γιάνναρη. Μεταξύ των οικογενειών αναπτύχθηκε μεγάλη έχθρα, η οποία όπλισε τα χέρια και ακολούθησαν βεντέτες, με πολλά θύματα και από τις δύο πλευρές. Έτσι προέκυψε το περιώνυμο ριζίτικο:

*Πότε θα κάμει ξαστεριά
πότε θα φλεβαρίσει,
να πάρω το ντουφέκι μου
την έμορφη πατρόνα.
να κατεβώ στον Ομαλό
στη στράτα των Μουσούρων,
να κάμω μάνες δίχως γιους*

*γυναίκες δίχως άντρες,
να κάνω και μωρά παιδιά
να κλαίν' δίχως μανάδες,
να κλαιν' τη νύχτα για νερό
και την αυγή για γάλα,
και τ' αποδιαφωτίσματα
τη δόλια τους τη μάνα.*

Το Κίνημα στο Γουδί το 1909

Ο Γεώργιος Θεοτόκης στη δεκαετία 1899-1909 διετέλεσε για μεγάλο διάστημα πρωθυπουργός, εναλλασσόμενος στην θέση αυτή με τους πολιτικούς του αντιπάλους Αλ. Ζαΐμη (1902), Θεοδ. Δηλιγιάννη (1903) και Δημ. Ράλλη (1905). Επί των ημερών του λήφθηκαν μέτρα που απέβλεπαν στην ενίσχυση και αναδιοργάνωση των Ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων. Όμως αυτά υπολείπονταν λόγω της οικονομικής δυσπραγίας της χώρας και της εκτέλεσης αναπτυξιακών έργων που ήταν αναγκαία.

Γενικά, η πολιτική του Θεοτόκη είχε βραδύνοντα χαρακτήρα, χωρίς άμεσα αποτελέσματα, όπως οι αναγκαίες βαθιές και ουσιαστικές μεταρρυθμίσεις που θα ανακούφιζαν τα αγροτικά, εργατικά και τα μικροαστικά στρώματα,

με αποτέλεσμα να εντείνονται οι κοινωνικές πιέσεις και τα χρονίζοντα εθνικά προβλήματα να βρίσκονται σε εκκρεμότητα. Βέβαια δεν πρέπει να αγνοηθεί το γεγονός ότι η θέση του Θεοτόκη στην πρωθυπουργία δεν ήταν συνεχής, όπως αναφέρθηκε στην προηγούμενη παράγραφο. Η μία κυβέρνηση διαδεχόταν την άλλη και κρίσιμα προβλήματα παρέμεναν λιμνάζοντα. Οπότε, η δυσαρέσκεια ήταν διάχυτη στην ελληνική κοινωνία.

Σ' αυτές τις συνθήκες ιδρύθηκε, τον Μάιο του 1909, ο λεγόμενος **Στρατιωτικός Σύνδεσμος**, που ήταν μία οργάνωση κατώτερων αξιωματικών, κυρίως από υπολοχαγούς και λοχαγούς, που σύντομα φάνηκε ότι εξέφραζε τη διογκούμενη κοινωνική δυσαρέσκεια. Μεταξύ των μελών του Συνδέσμου υπήρξαν ορισμένοι αξιωματικοί, οι οποίοι έπαιξαν σημαντικό ρόλο στις μετέπειτα στρατιωτικές και πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα, όπως ο Νικόλαος Πλαστήρας, ο Θεόδωρος Πάγκαλος, ο Επαμεινώνδας Ζυμβρακάκης, ο Γεώργιος Κονδύλης, ο Στυλιανός Γονατάς κ.α.

Στις 7 Ιουλίου 1909 την κυβέρνηση του Γ. Θεοτόκη διαδέχθηκε η αντίστοιχη του Δημ. Ράλλη. Η νέα πολιτική ηγεσία επεδίωξε διαπραγματεύσεις με τον Σύνδεσμο, που έπαιρνε διαστάσεις κινήματος, προκειμένου να αποτρέψει ενέργειες επικίνδυνες για την ομαλή εξέλιξη των πολιτικών πραγμάτων. Όμως, οι διαπραγματεύσεις αυτές διακόπηκαν, όταν στις 12 Αυγούστου 1909 η κυβέρνηση προσπάθησε να συλλάβει τους ιθύνοντες του Συνδέσμου. Την επομένη, 13 Αυγούστου, κατόπιν προτάσεως των κινηματιών, ανέλαβε την ηγεσία του Συνδέσμου ο Συνταγματάρχης πυροβολικού **Νικόλαος Ζορμπάς** και τη νύκτα της 14^{ης} προς 15^η Αυγούστου εκδηλώθηκε επανάσταση στο Γουδί από 250 συγκεντρωμένους αξιωματικούς της Φρουράς Αθηνών και 2.000 περίπου οπλίτες. Η υπόψη επανάσταση έμεινε γνωστή ως “Κίνημα στο Γουδί”⁷.

Η κυβέρνηση Ράλλη αιφνιδιάστηκε από το κίνημα και παραιτήθηκε. Η κυβέρνηση Κυριακούλη Μαυρομηχάλη, που ορίστηκε από τον Βασιλιά Γεώργιο Α' και ορκίστηκε στις 17 Αυγούστου, αποδέχθηκε ορισμένα αιτή-

7. α) Η ονομασία της περιοχής που εκδηλώθηκε το κίνημα ήταν γνωστή ως Γουδί, σε ουδέτερο γένος, όμως, με νεότερη έρευνα έγινε αποδεκτή από το 2005 η ονομασία Γουδή (με η), επειδή η περιοχή ανήκε στην εφοπλιστική οικογένεια Γουδή των Σπετσών.

β) Η κίνηση αυτή των αξιωματικών αυτοονομάστηκε επανάσταση, αλλά δεν ήταν αν και υποστηριζόταν από ευρεία λαϊκή συναίνεση, επειδή δεν είχε τα στοιχεία της βίαιης ανατροπής του πολιτικού ή κοινωνικού καθεστώτος.

ματα του Συνδέσμου σχετικά με την επαναφορά στον στρατό αξιωματικών που είχαν διωχθεί και ακόμη τη χορήγηση αμνηστίας σε όσους είχαν λάβει μέρος στο κίνημα.

Οι στρατιωτικοί στόχοι του κινήματος επικεντρώνονταν στην αναδιοργάνωση και τον εκσυγχρονισμό του Στρατού, ώστε να γίνει με ταχύ ρυθμό αξιόμαχος και ικανός να ανταποκριθεί στις εθνικές απαιτήσεις εκείνης της περιόδου. Η αιτούμενη αναδιοργάνωση σήμαινε την απομάκρυνση από το στράτευμα των Πριγκίπων, δηλαδή του Διαδόχου Κωνσταντίνου και των άλλων γιών του Βασιλιά. Η κίνηση αυτή θα εξασφάλιζε την κατάργηση της ευνοιοκρατίας, ώστε η βαθμολογική εξέλιξη των αξιωματικών να γίνεται ανεμπόδιστη. Το αίτημα αυτό έγινε αποδεκτό και ο Διάδοχος Κωνσταντίνος εγκατέλειψε τη Διοίκηση του Στρατού.

Παράλληλα εκφράζονταν και λαϊκά αιτήματα, τα οποία συνοψίζονταν σε αόριστα αιτήματα που αφορούσαν την ανόρθωση του κράτους δικαίου. Έτσι, στις 14 Σεπτεμβρίου του 1909, ο λαός της Αθήνας, με ένα εντυπωσιακό συλλαλητήριο που οργανώθηκε από τον Σύνδεσμο και διάφορες επαγγελματικές οργανώσεις, εξέφρασε την υποστήριξή του προς το κίνημα.

Η υλοποίηση των διαφόρων συντεχνιακών διεκδικήσεων πέρασε από πολλά στάδια αντιπαλότητας και διεργασιών μεταξύ των ιθυνόντων πολιτικών και στρατιωτικών. Ο δε τρόπος εξοικονόμησης των πόρων του εξοπλιστικού προγράμματος αποτελούσε το μεγαλύτερο πρόβλημα και σύντομα οι στρατιωτικοί κατάλαβαν ότι οι μεγαλόσχημες επαγγελίες αναμόρφωσης και εξυγίανσης, που γέμιζαν το κοινό με ενθουσιασμό, μεταφράζονταν σε τεράστια ποσά που το δημόσιο ταμείο δεν διέθετε και ο λαός δεν άντεχε νέους φόρους. Να σημειωθεί ότι ο Σύνδεσμος δεν έθετε πολιτειακό ζήτημα και οι κυβερνητικές ενέργειες έπρεπε να κινούνται στα πλαίσια της συνταγματικότητας.

Οι διαφωνίες σε θέματα διακυβέρνησης της χώρας, ανάγκασαν, στις 10 Ιανουαρίου 1910, τον Μαυρομιχάλη να παραιτηθεί, οπότε την πρωθυπουργία ανέλαβε ο Στέφανος Δραγούμης αποδεχόμενος τους όρους του Συνδέσμου. Τελικά, το πολιτικό σκηνικό της χώρας διαμορφώθηκε, σύμφωνα με τις επιδιώξεις του κινήματος, ένα χρόνο μετά από το ξέσπασμά του, με την είσοδο στην πολιτική ζωή του Ελευθερίου Βενιζέλου. Ο πρωταγωνιστικός ρόλος του οποίου ήταν επιθυμία του Στρατιωτικού Συνδέσμου από τους πρώτους μήνες της επικράτησης του κινήματος των αξιωματικών.

Ο ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ — Ο Ελευθέριος Βενιζέλος παρατηρώντας τα συμβαίνοντα στην Αθήνα, με ανώνυμα άρθρα του από τις στήλες του προσωπικού του δημοσιογραφικού οργάνου, τον “Κήρυκα” των Χανίων, εξήρε την επαναστατική πρωτοβουλία των αξιωματικών και υποστήριξε ακόμη και την ανάγκη επιβολής προσωρινής δικτατορίας, η οποία αφού πραγματοποιούσε το ανορθωτικό της πρόγραμμα θα έπρεπε να προκηρύξει εκλογές.

Με πρόσκληση του Συνδέσμου, ο Βενιζέλος αποβιβάστηκε στον Πειραιά στις 28 Δεκεμβρίου 1909 και έκτοτε συμμετείχε σε διεργασίες που απέβλεπαν στην εξομάλυνση της πολιτικής ζωής του τόπου. Το αίτημα του Συνδέσμου προς τον Βενιζέλο, όπως αναλάβει την πρωθυπουργία, δεν καρποφόρησε. Αυτός, αρκέστηκε να δώσει συμβουλές στους κινηματίες και ευφύως απέφυγε μία ηγετική θέση κάτω από την κηδεμονία των στρατιωτικών. Επέλεξε την αυτόνομη κάθοδό του στην πολιτική και σύντομα αναδείχθηκε για τις ηγετικές του ικανότητες. Ένα χρόνο σχεδόν αργότερα, με την εκλογική ετυμηγορία της 8^{ης} Αυγούστου 1910, το ελληνικό κοινό αποδεχόταν την ηγετική του φυσιογνωμία. Ανακηρύχθηκε βουλευτής Αττικο-Βοιωτίας στην πρώτη θέση με 32.765 ψήφους σε σύνολο 38.800, ξεπερνώντας σημαντικά τους Στ. Δραγούμη και Δημ. Ράλλη.

Η εφημερίδα “Πατρίς” έγραψε: *«Ο Βενιζέλος είναι σύμβολον, είναι μία ιδέα»*.

Η πρώτη κυβέρνηση με τον Ε. Βενιζέλο σχηματίστηκε στις 6 Οκτωβρίου 1910 και η δεύτερη μετά από εκλογές στις 28 Νοεμβρίου του ίδιου έτους, όπου η παράταξή του ως “κόμμα φιλελευθέρων” θριάμβευσε σε αριθμό βουλευτών. Η παρουσία της νέας αυτής φυσιογνωμίας πολιτικού επέδρασε αποφασιστικά στην πολιτική και στρατιωτική κατάσταση της χώρας.

Η πολιτική στρατηγική του Ε. Βενιζέλου, τόσο στη σύλληψη των καθοριστικών σκοπών όσο και στη μεθόδευση των επιμέρους χειρισμών, είχε την τάση του συγκερασμού του επιθυμητού με το εφικτό.

*

Χρονικό περιόδου 1893 - 1909

- 1893: Αδυναμία οικονομικών υποχρεώσεων - Ελλάδα σε πτώχευση.
- 1895: Εκλογική αποτυχία Τρικούπη - Κυβέρνηση Δεληγιάννη.
Επαναστατικό κίνημα στην Κρήτη.
- 1896: Πρώτοι Ολυμπιακοί Αγώνες στο Παναθηναϊκό Στάδιο Αθηνών.
Περιπλοκή του κρητικού ζητήματος.
- 1897: Ελληνικά Σώματα στη Μακεδονία.
Βομβαρδισμός του Ακρωτηρίου Χανίων από συμμάχους.
Μετά από ελληνική συνοριακή ενέργεια η Τουρκία κηρύσσει πόλεμο κατά της Ελλάδας.
Ήττα του Ελληνικού Στρατού - Οι Τούρκοι στη Θεσσαλία.
Συνθήκη Κωνσταντινούπολης - Η Θεσσαλία ξαναδίνεται στην Ελλάδα
- Αυτονομία της Κρήτης.
Επιβολή Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου στην Ελλάδα.
- 1898: Ο Πρίγκιπας Γεώργιος ορίζεται Ύπατος Αρμοστής Κρήτης.
- 1903: Συγκρότηση εθελοντικών σωμάτων Μακεδονικού αγώνα.
- 1905: Διαφωνία Βενιζέλου και Ύπατου Αρμοστή Κρήτης Πρίγκιπα Γεωργίου - Κίνημα του Θερίσου.
- 1906: Παραίτηση Πρίγκιπα Γεωργίου και ανάθεση της αρμοστείας στον Αλέξανδρο Ζαΐμη.
- 1908: Η Κρήτη κηρύσσει την ένωσή της με την Ελλάδα και καταργεί την αρμοστεία.
- 1909: Ο Βενιζέλος πρόεδρος της Ελληνικής Συνέλευσης των Κρητών και μετά πρωθυπουργός της Κρητικής Πολιτείας.
Ίδρυση του Στρατιωτικού Συνδέσμου – Κίνημα στο Γουδί –
Κάλεσμα στην Αθήνα του Βενιζέλου ως σύμβουλο του Συνδέσμου.

*

Πηγές 1^ο Κεφαλαίου

— “Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικό” Ελευθερουδάκη, τόμος 8^{ος}.

— “Ιστορία του Ελληνικού Έθνους”, τόμος ΙΔ’.

— “Πολιτική Ιστορία Νεότερης Ελλάδος” Σπ. Μαρκεζίνη, τόμος 2^{ος}.

— Από το Διαδίκτυο: *<https://www.kathimerini.gr/society/430864/apo-tin-ptocheysi-toy-1893-sto-goydi/>

*https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CF%85%CE%B2%CE%AD%CF%81%CE%BD%CE%B7%CF%83%CE%B7_%CE%A7%CE%B1%CF%81%CE%AF%CE%BB%CE%B1%CE%BF%CF%85_%CE%A4%CF%81%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CF%8D%CF%80%CE%B7_1893

*https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%BF%CF%84%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%BA%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82_%CF%80%CF%8C%CE%BB%CE%B5%CE%BC%CE%BF%CF%82_%CF%84%CE%BF%CF%85_1897

*https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9C%CE%B1%CE%BA%CE%B5%CE%B4%CE%BF%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82_%CE%91%CE%B3%CF%8E%CE%BD%CE%B1%CF%82

*https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CF%81%CE%B7%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CE%A0%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B5%CE%AF%CE%B1

*<https://www.haniotika-nea.gr/epanastatiko-kinima-tou-therisou/>

*https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%AF%CE%BD%CE%B7%CE%BC%CE%B1_%CF%83%CF%84%CE%BF_%CE%93%CE%BF%CF%85%CE%B4%CEAF

*<https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ARCH267/no.37%20%281909%29.pdf>

— * —

▲ Η ναυμαχία της “Έλλης”, 3 Δεκεμβρίου 1912

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ 1912-1913

ΟΙ ΕΣΩΤΕΡΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ

Η αρχή της δεύτερης δεκαετίας του 20ου αιώνα συνοδεύτηκε με τη μεγάλη μεταρρυθμιστική προσπάθεια του Ελευθερίου Βενιζέλου¹. Εισήγαγε σημαντικές καινοτομίες που αφορούσαν στον εκσυγχρονισμό της χώρας σε όλους τους τομείς, την οικονομία, τη διοίκηση, τη δημόσια τάξη, την εκπαίδευση και τις ένοπλες δυνάμεις. Το έργο αυτό εκτιμήθηκε από τη μεγάλη μερίδα της ελληνικής κοινής γνώμης, με αποτέλεσμα το όλο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα να εφαρμοσθεί χωρίς σοβαρά εμπόδια.

Αξιοσημείωτες είναι οι αποφάσεις που λήφθηκαν στον τομέα της δικαιοσύνης και της διοίκησης, οι οποίες αφορούσαν στην περιστολή της βίας, της αυθαιρεσίας και της συναλλαγής. Άλλωστε, η μέριμνα για την αποκατάσταση των ακτημόνων γεωργών της Θεσσαλίας, σημείωσε τη λήψη φιλεργατικών μέτρων.

Η θετική συμβουλή της πρώην κυβέρνησης, Στέφανου Δραγούμη, στην ανόρθωση των δημόσιων οικονομικών, συνεχίστηκε με σώφρονα και γόνιμη διαχείριση, πράγμα που επέτρεψε την προμήθεια του αναγκαίου πρόσθετου εξοπλισμού των ενόπλων δυνάμεων. Όμως, η οργάνωση και η απόδοση του στρατεύματος συνδεόταν άμεσα με τη γενικότερη εσωτερική και εξωτε-

---

1. Κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Ελ. Βενιζέλο ήταν από τις 6 Οκτωβρίου 1910 έως 25 Φεβρουαρίου 1915.

ρική πολιτική της χώρας. Προείχε, ως εκ τούτου, τόσο η αποκατάσταση της πειθαρχίας και της ισορροπίας, όσο και η μετάκληση ξένων εκπαιδευτών.

Υπογραμμίζεται ότι για τον Βενιζέλο αποτελούσε αδήριτη ανάγκη η επάνοδος των αξιωματικών στα καθαρώς στρατιωτικά τους καθήκοντα. Υποστήριζε ότι αυτό συνιστούσε προϋπόθεση για την επαναφορά της χώρας στην ομαλότητα και την ανάληψη του ανορθωτικού έργου. Για τον λόγο αυτόν ανέλαβε ο ίδιος τα υπουργεία των Στρατιωτικών και των Ναυτικών, παράλληλα με τα καθήκοντα του ως πρωθυπουργός, χωρίς να πλαισιωθεί με αξιωματικούς του “Στρατιωτικού Συνδέσμου”, που είχαν αναμειχθεί και δραστηριοποιηθεί με το Κίνημα στο Γουδή το 1909. Σε καίριες θέσεις επέλεξε διακεκριμένους αξιωματικούς και ως υπασπιστή του τον Ιωάννη Μεταξά.

Έτσι, η Ελλάδα βρέθηκε να είναι ικανή και να διαθέτει τα μέσα για να στηρίξει με επιτυχία τα ελληνικά όπλα στους Βαλκανικούς Πολέμους, την περίοδο 1912-1913, τότε που διπλασιάστηκε η εθνική επικράτεια και η χώρα αναδύθηκε ως υπολογίσιμος παράγοντας στους διεθνείς κύκλους.

Μετάκληση ξένων αποστολών

Για την πληρέστερη εκπαίδευση των στελεχών του στρατεύματος και την άρτια οργάνωση των μονάδων, αποφασίστηκε από τις αρχές του 1910, με κυβέρνηση Στέφ. Δραγούμη, η μετάκληση ξένης στρατιωτικής αποστολής. Όμως, αυτή βράδυνε στην υλοποίησή της και πραγματοποιήθηκε τελικά το επόμενο έτος, όταν πια πρωθυπουργός ήταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος (από 6 Οκτ. 1910 έως 25 Φεβρ. 1915).

Η εκλογή Γάλλων εκπαιδευτών για τον Στρατό και Άγγλων για το Ναυτικό είχε ξεσηκώσει σοβαρές αντιδράσεις στους κόλπους του πολιτικού κόσμου, της στρατιωτικής ηγεσίας και κυρίως της Αυλής, η οποία ήταν προσανατολισμένη στη μετάκληση Γερμανών ή έστω Αυστριακών. Ο Βενιζέλος όμως υποστήριξε την απόφαση των προκατόχων του με το κύρος της δικής του ακλόνητης πεποίθησης και επέμενε στην ανάγκη της στενής συνεργασίας με τις δυνάμεις της “Εγκάρδιας Συνεννόησης” ή Αντάντ (Entente Cordiale). Αυτές ήταν η Γαλλία και η Αγγλία που από το 1904 είχαν συνάψει συμφωνίες για τη διευθέτηση εκκρεμών μεταξύ τους θεμάτων κυρίως αποικιοκρατικού χαρακτήρα².

---

2. Η Τριπλή Συνεννόηση ή Τριπλή Αντάντ (Triple Entente) ήταν η συμμαχία μεταξύ του

Ο Βενιζέλος επέμενε λέγοντας: «Ο Βασιλεύς δέν θέλει τούς Γάλλους. Δέν έχει έμπιστοσύνην εις αυτούς. Αλλά δέν ήμποροῦμεν νά φέρωμεν Γερμανούς. Ο Βασιλεύς άνησυχεί ότι θά έξοργισθῆ ό Κάϊζερ. Αλλά επί τέλους άς θυμώση ! ... Διότι, καλά, νά φέρωμεν Γερμανούς, αλλά τί άνταλλάγματα μās δίνουν; Τουναντίον, έχομεν μέγιστον συμφέρον νά είμεθα μετά τών Δυνάμεων τής Συνεννόησης ... Είμεθα ύποχρεωμένοι έκ τής Διεθνοῦς πολιτικῆς νά άποτανθώμεν πρός τούς Γάλλους. Αὐτοί θα μās διευκολύνουν και τό δάνειον...»

Οργάνωση – Εξοπλισμός Ενόπλων Δυνάμεων

Στην όλη προσπάθεια οργάνωσης των Ενόπλων Δυνάμεων της χώρας, συστήθηκε στις 17 Απριλίου του 1910 Ανώτατο Μεικτό Επιτελείο, το οποίο αποσκοπούσε σε κοινό σχέδιο επιχειρήσεων Στρατού και Στόλου.

Πέραν των κυβερνητικών μέτρων που λήφθηκαν στον κοινωνικοπολιτικό τομέα, σοβαρή πρόοδος σημειώθηκε στην προετοιμασία των στρατιωτικών και ναυτικών δυνάμεων με τη βοήθεια των ξένων αποστολών.

Ο ΣΤΡΑΤΟΣ ΞΗΡΑΣ — Τον Απρίλιο του 1911 μετακλήθηκε Γαλλική Στρατιωτική Αποστολή με επικεφαλής τον Υποστράτηγο Eydoux (Εϋντού), η οποία αποτελείτο από δεκατρείς ανώτερους και κατώτερους αξιωματικούς. Στην αρμοδιότητα της υπόψη αποστολής υπάγονταν όλα τα θέματα που αφορούσαν στον οργανισμό και τη λειτουργία του Στρατού, η στρατολογία, ο στρατωνισμός, η εκπαίδευση, η επιστράτευση, ο εφοδιασμός, οι μεταφορές, οι επιτάξεις και οι μεγάλες ασκήσεις.

Με την αναδιοργάνωση τέθηκαν τα θεμέλια για τη δημιουργία στους κόλπους του Στρατού, Αεροπορικής Υπηρεσίας, εφοδιασμένης με αεροπλάνα της εποχής και με αξιωματικούς χειριστές που να έχουν εκπαιδευτεί στη Γαλλία.

Εκτός από τις ειδικές υπηρεσίες υποστήριξης, τα κύρια μαχητικά Όπλα του Στρατού απαρτίζονταν από μονάδες Πεζικού, Ιππικού, Πυροβολικού και Μηχανικού. Στην ειρηνική περίοδο η συνολική δύναμη ανερχόταν περίπου στους 22.500 άνδρες, ενώ στην πολεμική, όπως κατά την περίοδο των

Ηνωμένου Βασιλείου της Μεγάλης Βρετανίας και Ιρλανδίας, της Γαλλικής Δημοκρατίας και της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, έπειτα από την υπογραφή της Αγγλορωσικής Αντάντ στις 31 Αυγούστου 1907.

Βαλκανικών Πολέμων, αριθμούσε περίπου τους 130.000 άνδρες. Η δύναμη αυτή περιλάμβανε μαζί με τον Στρατό από την τότε ελληνική επικράτεια και σώματα από την Κρήτη, την Ήπειρο, τη Μακεδονία και ακόμη δύναμη Ελλήνων Προσκόπων³.

Σημειώνεται ότι, στις 16 Σεπτεμβρίου 1912, όταν κηρύχτηκε γενική επιστράτευση, λόγω της επικείμενης σύρραξης των χριστιανικών κρατών, Ελλάδας, Βουλγαρίας, Σερβίας και Μαυροβουνίου, με την Τουρκία (Οθωμανική Αυτοκρατορία). Αρχιστράτηγος ανέλαβε ο **Διάδοχος Κωνσταντίνος**. Η ανάληψη αυτή προβλεπόταν σε περίπτωση επιστράτευσης ή πολέμου, από σχετικό Νόμο: “*Περί συστάσεως Γενικής Επιθεωρήσεως του Στρατού*”.

ΑΕΡΟΠΟΡΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΣΤΡΑΤΟΥ — Στην υπόψη χρονική περίοδο η διάδοση του πρωτόγονου ακόμη αεροπλάνου έπαιρνε αξιόλογη διάσταση, με επίκεντρο τη Γαλλία. Από την άλλη πλευρά η εκμετάλλευσή του για στρατιωτικές επιχειρήσεις, προοιωνίζε τη μεγάλη συμβολή του στην επιτυχή έκβαση κάθε πολεμικής ενέργειας.

Στο πλαίσιο συγκρότησης μονάδας αεροπλάνων στον Ελληνικό Στρατό, η ορισθείσα Αεροπορική Υπηρεσία δρομολόγησε τις απαραίτητες ενέργειες. Στα τέλη του 1911, όταν κυκλοφόρησε η σχετική εγκύκλιος διαταγή του Υπουργείου των Στρατιωτικών, ένας αριθμός αξιωματικών από όλες τις ειδικότητες δήλωσε ότι επιθυμεί να εκπαιδευτεί στην αεροπλοΐα. Από τους εξήντα που υπέβαλαν αιτήσεις κρίθηκαν για εκπαίδευση στην Αεροπορική Σχολή Farman στην πόλη Ετάμπ, κοντά στο Παρίσι, οι: Υπολοχαγός Πυροβολικού Καμπέρος Δημήτριος, Υπολοχαγός Μηχανικού Μουτούσης Μιχαήλ και Ανθυπίαρχος Αδαμίδης Χρήστος, που αναχώρησαν περί τα μέσα Δεκεμβρίου του 1911. Ακολούθησαν, τον Απρίλιο του 1912, οι: Υπολοχαγοί Παπαλουκάς Λουκάς και Δράκος Μάρκος και ακόμη ο Ανθυπίαρχος Νοταράς Πανούτσος. Παράλληλα παραγγέλθηκαν και τα πρώτα τέσσερα στρατιωτικά αεροπλάνα τύπου Henry Farman III με κινητήρα Gnome 50 ίππων.

Πριν ολοκληρωθεί η εκπαίδευση των αξιωματικών της πρώτης αποστολής, άρχισαν να φθάνουν στον Πειραιά, αρχές Απριλίου 1912, τα πρώτα αερο-

---

3. Πρόσκοποι ονομάστηκαν οι εθελοντές, που έσπευσαν με ην επιστράτευση να καταταγούν, αν και δεν ήταν υπόχρεοι στράτευσης. Συνολικά κατετάγησαν περίπου 8.000 εθελοντές, οι οποίοι οργανώθηκαν σε 95 σώματα (τμήματα) με επικεφαλής αξιωματικούς ή εμπειροπόλεμους οπλαρχηγούς

πλάνα. Επειδή θα ακολουθούσαν τον επόμενο μήνα μεγάλα γυμνάσια του Στρατού, ανακλήθηκε από τη Γαλλία ο Δημ. Καμπέρος, που είχε τελειώσει την πρώτη φάση της εκπαίδευσής του, για να πετάξει πάνω από τα ασκούμενα τμήματα και να δοκιμαστεί έτσι στην πράξη η αξία του αεροπλάνου⁴.

Τα συμπεράσματα από την πτήση του Καμπέρου, στη διάρκεια των γυμνασίων από 15 έως 19 Μαΐου, κάλυψαν τις προσδοκίες των παρατηρητών, Ελλήνων και ξένων αξιωματούχων, οι οποίοι εξέφρασαν ευμενή σχόλια.

Στις 27 Μαΐου 1912 πραγματοποιήθηκε στο Παλαιό Φάληρο με κάθε επισημότητα η βάπτιση των τεσσάρων παραληφθέντων αεροπλάνων Henry Farman, παρουσία της Ιεράς Συνόδου και των κρατικών αρχών. Ανάδοχος ήταν ο Πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος έδωσε στα αεροπλάνα τα ονόματα “Δαίδαλος”, “Αετός”, “Γυψ” και “Ιέραξ”. Στην τελετή αυτή ο πρωθυπουργός, ο οποίος ήταν συγχρόνως και Υπουργός Στρατιωτικών, επεσήμανε:

«Ἡ Ἑλλάς θὰ παρακολουθῆ πάντοτε τὴν πρόοδον τῶν Ἐθνῶν, εἰς ἣν ἀπὸ αἰῶνων συνεισέφερον, ἔχω δὲ δι' ἐλπίδος ὅτι διὰ τοῦ ἀεροπλάνου θὰ ἀνυψωθῆ καὶ ἡ Ἐθνικὴ Ἰδέα».

ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΙΔΙΩΤΕΣ ΑΕΡΟΠΟΡΟΙ — Λίγους μήνες πριν από τις πτήσεις του Καμπέρου στην Ελλάδα, ο ιδιώτης αεροπόρος Εμμανουήλ Αργυρόπουλος πραγματοποίησε τις πρώτες του πτήσεις στον αττικό ουρανό. Είχε εκπαιδευτεί με δικά του έξοδα στη Γαλλία και έφερε στην Αθήνα ένα αεροπλάνο τύπου Nieuport 30 ίππων, που είχε αγοράσει. Με αυτό πραγματοποίησε την πρώτη του επιτυχή πτήση στο Ρουφ, στις 8 Φεβρουαρίου 1912, παρουσία του Βασιλιά Γεωργίου Α'. Μεταξύ των επισήμων ήταν και ο Ελ. Βενιζέλος, ο οποίος θέλησε να επιβιβαστεί στο αεροπλάνο του Αργυρόπουλου για μία δεύτερη πτήση. Τα λίγα λεπτά πτήσης ενθουσίασαν τον Πρωθυπουργό και όταν προσγειώθηκε έδωσε, ως ανάδοχος, την ονομασία “Αλκυών” στο Nieuport του Αργυρόπουλου. Την επομένη δήλωσε στους δημοσιογράφους:

«Τὸ ἀεροπλάνο ἐνδείκνυται ὡς τὸ ὄπλον τῶν ἀδυνάτων. Ἡ ριψοκίνδυνος μάλιστα καὶ τολμηρὰ φύσις τοῦ Ἑλληνοσ θα καταστήσῃ τοῦτο λαμπρὸν ἐν πολέμῳ ὄπλον, μέλλον νὰ προσφέρῃ μεγάλας ὑπηρεσίας».

4. Η αεροπορική εκπαίδευση στη σχολή Farman περιελάμβανε δύο κύκλους σπουδών. Στον πρώτο οι απόφοιτοι έπαιρναν “πολιτικό δίπλωμα” και στο δεύτερο, που φοιτούσαν οι στρατιωτικοί, απονεμόταν το “άνωτερο δίπλωμα” μετά από αυστηρή δοκιμασία.

Στους Βαλκανικούς πολέμους που ακολούθησαν, ο Αργυρόπουλος εντάχθηκε στη Στρατιωτική Αεροπορία ως έφεδρος Ανθυπολοχαγός. Στις 4 Απριλίου 1913 χειριζόμενος ένα αεροπλάνο τύπου Bleriot, λάφυρο από τους Τούρκους όταν ελευθερώθηκε η Θεσσαλονίκη, σκοτώθηκε σε αναγνωριστική πτήση στην περιοχή του Λαγκαδά. Μαζί του έχασε τη ζωή του και ο επιβαίνων ως παρατηρητής, Κωνσταντίνος Μάνος, οπλαρχηγός, συνοδοιπόρος του Βενιζέλου στους αγώνες της Κρήτης.

Δεύτερος Έλληνας αεροπόρος μετά τον Εμ. Αργυρόπουλο καταγράφεται ο Αλέξανδρος Καραμανλάκης. Μετά την απόκτηση πτυχίου αεροπόρου στο Παρίσι επέστρεψε στην Ελλάδα, στις αρχές του 1912, φέρνοντας το ιδιόκτητο αεροπλάνο Bleriot XI 30 ίππων. Με αυτό πραγματοποίησε με επιτυχία διάφορες πτήσεις πάνω από την Αττική. Όμως σε μία πτήση με προορισμό την Πάτρα, στις 29 Αυγούστου 1912, έχασε τη ζωή του όταν κατέπεσε στον Κορινθιακό κόλπο, στον όρμο του χωριού Λυγιά.

Την κηδεία του που έγινε με δημόσια δαπάνη, παρακολούθησε πλήθος κόσμος, καθώς και όλο το υπουργικό συμβούλιο με επικεφαλής τον Πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος μετά την απότιση φόρου τιμής, δήλωσε επιγραμματικά τα εξής:

«Βεβαίως λυπηρός ό θάνατος, αλλ' εἶμαι βέβαιος ὅτι δέν θά σταματήσῃ τήν εὐγενῆ ὁρμήν. Θά σταθῶμεν πρὸς στιγμὴν νὰ χαιρετίσωμεν τὸν θανόντα καὶ θὰ προχωρήσωμεν πρὸς τὰ ἔμπρός, μετὰ θάρρους, ἀποβλέποντες εἰς τὸ μέλλον».

Ο ποιητής Μίμης Δουράκης για το πρώτο ελληνικό θύμα της κατάκτησης των αιθέρων, Αλέξανδρο Καραμανλάκη, αφιέρωσε το ακόλουθο τετράστιχο:

*«Παιχνίδι τοῦ ἀνεμου ἢ ὀργῆ ἦταν γιά σένα στὰ ὕψη
κ' ἦσουν τοῦ ἡλίου, τῆς ἀγῆς καὶ τοῦ βορρηᾶ ἀδελφός
καὶ ἀφοῦ τὰ νέφη ἐφίλησες καὶ τ' οὐρανοῦ τὸ φῶς
στὴ γῆ κατέβης κι' ἔθαψες τοῦ ὄνειρου σου τὴ θλίψη».*

Το περιοδικό της εποχής “Ο εικονογραφημένος Παρνασσός” μεταξύ των άλλων έγραψε:

«Ο Θρίαμβος ἐνηγκαλίσθη τὸν θάνατον καὶ ἡ Δόξα στέφει τὸν Ἥρωα».

ΤΟ ΝΑΥΤΙΚΟ – Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ο Εθνικός Στόλος, παρά την οικονομική δυσχέρεια που βρισκόταν τότε το ελληνικό κράτος, ενισχύθηκε με νέα πολεμικά πλοία. Στις αρχές του 20ού αιώνα προστέθηκαν πιο σύγχρο-

νες και αξιόμαχες μονάδες με αποκορύφωμα το θρυλικό θωρηκτό “Γεώργιος Αβέρωφ”.

Η προσπάθεια αύξηση του ελληνικού δυναμικού σε πολεμικά πλοία ήταν απόρροια του γεγονότος ότι η Τουρκία από τις αρχές του 1900 άρχισε την ανανέωση του Στόλου της, με την αγορά δύο νέων καταδρομικών και δύο τορπιλοβόλων και με την ανακαίνιση των παλαιών πλοίων της. Οι ενέργειες αυτές σε συνδυασμό με τις απειλές της Τουρκίας λόγω του Κρητικού θέματος, προκάλεσαν την απόφαση να παραγγελθούν το 1906 οκτώ μικρά αντιτορπιλικά που παρελήφθησαν δύο χρόνια αργότερα. Οι εν γένει ελληνικές ναυτικές παραγγελίες αποτέλεσαν πεδίο έντονου ανταγωνισμού μεταξύ των ναυπηγικών βιομηχανιών Γερμανίας και Αγγλίας.

Τις παραμονές του πολέμου ο τουρκικός στόλος υπερτερούσε αριθμητικά, ενώ ο ελληνικός, αν και ασθενέστερος, ήταν αξιόμαχος και διατηρούσε την υψηλή ναυτική παράδοση. Γενικά στο έργο της πολεμικής προετοιμασίας του Ναυτικού, από πλευράς οργάνωσης και εκπαίδευσης, συνέδραμε η Αγγλική Αποστολή στην Ελλάδα με επικεφαλής τον Ναύαρχο Τώφνελ (Tufnel).

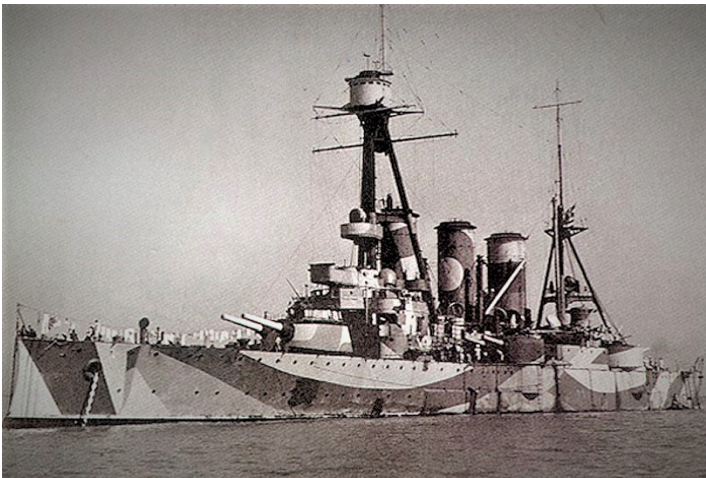
ΤΟ ΘΩΡΗΚΤΟ “ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΒΕΡΩΦ” — Η πλέον σημαντική αγορά, για τα οικονομικά δεδομένα, ήταν αυτή του θωρηκτού Αβέρωφ. Ήταν υπό ναυπήγηση στα ναυπηγεία Ορλάνδο της πόλης Λιβόρνο της Ιταλίας για λογαριασμό της ιταλικής κυβέρνησης, και η απόφαση της αγοράς του δεν ήταν μία εύκολη υπόθεση, αφού θα έπρεπε να εξασφαλιστεί το ποσό των 24 εκατομμυρίων δραχμών. Όμως, η απόκτησή του ήταν επιτακτική δεδομένου ότι η Τουρκία εξόπλιζε τις ναυτικές της δυνάμεις προκειμένου να αποκτήσει ναυτική υπεροπλία έναντι της Ελλάδας.

Τελικά η απόφαση της αγοράς καταγράφεται στην κυβέρνηση Κυριακούλη Μαυρομιχάλη (Αύγ. 1909 έως Ιαν. 1910), η οποία ενθαρρύνθηκε από την εξασφάλιση σοβαρού ποσού, ίσου με το 1/3 του συνολικού, από κληροδότημα του εθνικού ευεργέτη Γεώργιου Αβέρωφ (1815-1899). Τα αναγκαία συμβόλαια υπογράφηκαν στην Αθήνα τον Νοέμβριο του 1909, στην ίδια περίοδο που η τουρκική κυβέρνηση έκανε διαπραγματεύσεις για την αγορά αυτού του πλοίου.

Ο ελληνικός θωρηκτός στόλος διέθετε μέχρι τότε τρία παλιά θωρηκτά “Σπέτσαι”, “Ύδρα” και “Ψαρά”, που με τις δυνατότητες του “Γ. Αβέρωφ”

ενισχυόταν σημαντικά η ελληνική ναυτική δύναμη. Σημειώνεται ότι η ναυπήγηση του νέου θωρηκτού πλοίου είχε αρχίσει το 1907 και η ελληνική σημαία υψώθηκε σ' αυτό τον Μάιο του 1911.

Σήμερα το “Γ. Αβέρωφ” είναι πλωτό Μουσείο στο Άλσος Ελληνικής Παράδοσης στο Παλιό Φάληρο. Έχει μήκος 140 μ., πλάτος 21 μ., βύθισμα 7,5 μ. και εκτόπισμα 9.956 τόνους. Η μεγαλύτερη ταχύτητα που μπορούσε ν’ αναπτύξει ήταν 23,6 μίλια. Με τον φερόμενο οπλισμό που είχε μπορούσε να βάλει “κατά πλευράν” με 8 πυροβόλα (4 των 234 χιλ. και 4 των 190 χιλ.). Δεκαέξι ταχυβόλα των 76 χιλ. και τρεις τορπιλοβλητικοί σωλήνες των 450 χιλ. αποτελούσαν το δευτερεύον πυροβολικό του “Γ. Αβέρωφ”. Η θωράκιση του σκάφους είχε πάχος 20 εκ. στο μέσο και 8 εκ. στα άκρα, Κατά προσέγγιση είχε ιπποδύναμη 19.000 ίππων, με δύο ατμομηχανές και 22 λέβητες και με καύσιμο ύλη άνθρακα. Η ακτίνα που μπορούσε να δράσει ήταν 2.500 με 7.100 ν.μ. ανάλογα με την ταχύτητα πλεύσης.

▲ Το Θωρηκτό “Γ. Αβέρωφ”

Την ίδια περίοδο ο ελαφρός Ελληνικός Στόλος συμπληρώθηκε με εσπευσμένη αγορά, από τέσσερα μεγάλα αντιτορπιλικά ή όπως τα έλεγαν τότε “ανιχνευτικά”, τα οποία είχαν ναυπηγηθεί στα αγγλικά ναυπηγεία για λογαριασμό της Αργεντινής. Σ’ αυτά δόθηκαν τα ονόματα “Αετός”, “Λέων”, “Πάνθηρ” και “Ιέραξ”. Πρόσθετα στις παραμονές του πολέμου δύο ακόμη μεσαίου τύπου

αντιτορπιλικά, που πήραν τα ονόματα “Κεραυνός” και “Νέα Γενεά”, αγοράστηκαν εσπευσμένα από τα γερμανικά ναυπηγεία.

Στη δύναμη αυτή του στόλου μέχρι τότε συμπεριλαμβάνονταν τα οκτώ μικρά αντιτορπιλικά “Σφενδόνη”, “Νίκη”, “Θύελα”, “Ναυκρατούσα”, “Ασπίς”, “Βέλος” και “Λόγχη”, τα οποία και απέπλευσαν πρώτα από τον φαληρικό όρμο με την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο, στις 5 Οκτωβρίου 1912.

Επίσης ένας αριθμός άλλων μικρότερων πλοίων ήταν διαθέσιμος για βοηθητικές αποστολές και παροχή διοικητικής μέριμνας. Ένα νέο απόκτημα ακόμη του Στόλου ήταν το υποβρύχιο “Δελφίν”, οπλισμένο με πέντε εκσφενδονιστικούς σωλήνες των 450 χιλ. Το υποβρύχιο αυτό που ήταν το πρώτο που χρησιμοποιήθηκε σε πολεμικές επιχειρήσεις σε όλο τον κόσμο, είχε παραγελθεί στα ναυπηγεία της Τουλόν το 1910 και κατέπλευσε στην Ελλάδα στις 5 Οκτωβρίου του 1912.

ΤΟ ΑΕΡΟΠΛΑΝΟ ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΟΥ ΝΑΥΤΙΚΟΥ — Όπως ήδη αναφέρθηκε, στον Στρατό οργανώθηκε “Αεροπορική Υπηρεσία”. Παρόμοιο οργανωτικό σχήμα επιδιώχθηκε και στο Ναυτικό. Μία προσπάθεια καταγράφηκε με την προσθήκη πλωτήρων σε ένα Henry Farman του Στρατού που είχε ονομασθεί “Δαίδαλος”. Η μετασκευή του σε υδροπλάνο ολοκληρώθηκε με πρωτοβουλία του Δημ. Καμπέρου και οι δοκιμαστικές απο-προσθαλασσωσεις από αυτόν σημείωσαν επιτυχία, όταν έγιναν στον όρμο του Παλαιού Φαλήρου, στις 22 Ιουνίου 1912, παρουσία του πρωθυπουργού Ελ. Βενιζέλου και άλλων επισήμων. Δύο μέρες μετά πραγματοποιήθηκε με επιτυχία πτήση από Φάληρο προς Ύδρα με προσθαλάσσωση εκεί και την επομένη επιστροφή.

Η Βρετανική Αποστολή που είχε ανακληθεί για την οργάνωση του Ναυτικού, με αρχηγό τον Ναύαρχο Τάφνελ (Tufnell), παρά τη συντηρητική της αντίληψη για τη χρησιμότητα του αεροπλάνου στον ναυτικό πόλεμο, άρχισε να επεξεργάζεται σχέδιο για τη δημιουργία Ναυτικής Αεροπορίας στο Ναυτικό.

Το πρώτο υδροπλάνο που αγόρασε η ελληνική κυβέρνηση από τη Γαλλία για τις ανάγκες του Ελληνικού Ναυτικού, ήταν ένα διπλάνο με πλωτήρες, της γαλλικής εταιρείας Astra με κινητήρα Renault 100 ίππων, γνωστό ως Greek Hydroplane. Σ’ αυτό δόθηκε, στις 17 Νοεμβρίου 1912, η ονομασία “Ναυτίλος” από τον υπουργό Ναυτικών Νικόλαο Στράτο. (Περισσότερα στην παράγραφο: Ναυτικές Επιχειρήσεις).

Η ΜΕΓΑΛΗ ΕΘΝΙΚΗ ΕΞΟΡΜΗΣΗ 1912-1913

Πρώτος Βαλκανικός Πόλεμος

Το κύριο αίτιο του πολέμου ήταν ο διακαής πόθος των χριστιανικών κρατών της Βαλκανικής χερσονήσου, Ελλάδας, Βουλγαρίας, Σερβίας και Μαυροβουνίου, να απελευθερώσουν από τον τουρκικό ζυγό τους αλύτρωτους ακόμη ομοεθνείς αδελφούς τους.

Από όλα τα κράτη, η Ελλάδα διέθετε την πλέον σοβαρή επιχειρηματολογία για τη στήριξη των βλέψεών της στην Ήπειρο, τη Μακεδονία, την Θράκη και τα νησιά του Αιγαίου, δεδομένου ότι στις περιοχές αυτές είχαν τις ρίζες τους ακραιφνείς ελληνικοί πληθυσμοί.

Για την αντιμετώπιση όμως της ισχυρής Τουρκίας ήταν φανερό ότι θα έπρεπε τα ενδιαφερόμενα κράτη να δημιουργήσουν τις ανάλογες μεταξύ τους συνεργασίες και συμμαχίες. Ήδη από τον Φεβρουάριο του 1912 είχε υπογραφεί συνθήκη αμυντικής συμμαχίας μεταξύ Βουλγαρίας και Σερβίας. Μετά από πολλές ζυμώσεις και μακρές συζητήσεις υπογράφηκε, στις 16 Μαΐου 1912, ανάλογη συνθήκη τριετούς ισχύος από την Ελλάδα και τη Βουλγαρία. Στη συνέχεια τα δύο αυτά κράτη, στις 22 Σεπτεμβρίου 1912, υπέγραψαν και στρατιωτική σύμβαση, με την οποία προβλεπόταν αμοιβαία ενίσχυση με στρατεύματα, σε περίπτωση πολέμου με την Τουρκία.

Με τη Σερβία και το Μαυροβούνιο η Ελλάδα δεν υπέγραψε σύμβαση συμμαχίας, εντούτοις με την έναρξη των πολεμικών επιχειρήσεων αντάλλαξαν αξιωματικούς συνδέσμους στα Γενικά Στρατηγεία τους, προκειμένου να υπάρξει συντονισμός των ενεργειών τους κατά του κοινού εχθρού. Με αυτές τις ενέργειες τα Βαλκανικά κράτη πέτυχαν τη μεταξύ τους προσέγγιση και συνεργασία, δημιουργώντας κοινό μέτωπο κατά της Τουρκίας.

Σημαντικό ρόλο έπαιξε η αξιόλογη πρόοδος που είχε σημειωθεί στο Στρατό και το Ναυτικό της Ελλάδας. Οι αξιόμαχες ελληνικές ένοπλες δυνάμεις συντέλεσαν στην απόφαση εκ μέρους των λοιπών κρατών της Βαλκανικής να δεχτούν την Ελλάδα στο πλευρό της συμμαχίας τους, δεδομένου ότι υπήρχαν πολλοί ενδοιασμοί εκ μέρους αυτών, με τη σκέψη ότι οι ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις θα δημιουργούσαν προβλήματα σε βάρος των δικών τους βλέψεων. Βασικό δε παράγοντα στο θέμα αυτό έπαιξε ο ισχυρός Ελληνικός Στόλος, ο οποίος με τη δυνατότητα που είχε να επικρατήσει στο Αιγαίο ήταν

σε θέση να αποκόψει τον Τουρκικό Στρατό του ευρωπαϊκού τμήματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τη βασική πηγή ενίσχυσής του σε άνδρες και εφόδια, που ήταν ο ασιατικός χώρος.

Το σπουδαιότερο όμως στοιχείο στην όλη μαχητικότητα του ελληνικού παράγοντα ήταν το υψηλό εθνικό φρόνημα του λαού.

Σπάνια λαός εισήλθε σε πόλεμο με τόσο αναπτωμένο ηθικό και ένοπλες δυνάμεις με τόση βαθιά συναίσθηση του υψηλού τους καθήκοντος, όπως το 1912.

ΚΗΡΥΞΗ ΠΟΛΕΜΟΥ – Λόγω της διαφαινόμενης σύρραξης, στις 16 Σεπτεμβρίου 1912, η Τουρκία κήρυξε επιστράτευση και την επομένη τα χριστιανικά κράτη απάντησαν επίσης με επιστράτευση, ενώ το Μαυροβούνιο στις 25 Σεπτεμβρίου προχώρησε πρώτο στην κήρυξη πολέμου κατά της Τουρκίας.

Οι Μεγάλες Δυνάμεις της Ευρώπης, ενώ στην ουσία επιθυμούσαν μια συρρίκνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, από την άλλη πλευρά δεν είχαν διάθεση για άμεση δική τους επιχειρησιακή εμπλοκή στα Βαλκάνια. Για τον λόγο αυτό, στις 27 Σεπτεμβρίου 1912, απηύθυναν κοινή διακοίνωση προς τα χριστιανικά βαλκανικά κράτη, στην οποία αποδοκίμαζαν κάθε διατάραξη της ειρήνης και απέκλειαν emphatically κάθε εδαφική επέκταση σε βάρος της Τουρκίας. Τα συμμαχικά βαλκανικά κράτη απάντησαν στις Μ. Δυνάμεις, ότι από τις 20 Σεπτεμβρίου ζήτησαν από την Τουρκία να εφαρμόσει αμέσως τις προβλεπόμενες μεταρρυθμίσεις στη διοίκηση των κατεχόμενων περιοχών, χωρίς να υπάρξει αποτέλεσμα.

Πράγματι η Τουρκία, απαξίωσε να απαντήσει και στις 3 Οκτωβρίου 1912 ανακάλεσε τους πρεσβευτές της από την Αθήνα, το Βελιγράδι και τη Σόφια. Μετά την εξέλιξη αυτή, στις 4 Οκτωβρίου 1912, η Βουλγαρία και η Σερβία κήρυξαν και αυτές τον πόλεμο εναντίον της Τουρκίας και την επομένη μέρα ακολούθησε η Ελλάδα.

Το πρωί της 5^{ης} Οκτωβρίου 1912 οι διοικητές των μονάδων ερμηνεύοντας το σχετικό Βασιλικό Διάγγελμα της κήρυξης του πολέμου, έσπευσαν ν' αναγγείλουν στους άνδρες τους τη μεγάλη στιγμή της ελληνικής ιστορίας με προσφωνήσεις εμπλουτισμένες με ενθουσιασμό και εθνική έπαρση:

*«Καλούμεθα να εισβάλωμεν εἰς τὴν Πατρώαν κληρονομίαν καὶ ἀπελευθερώσωμεν τοὺς ὑπὸ μακραίωνα καὶ σκληρὸν δουλικὸν ζυγὸν στενάζοντας ἀδελφούς ἡμῶν. Εἰς ἡμᾶς εὐτυχῶς ἔλαχεν ὁ τιμητικὸς καὶ ἐπίζηλος κλῆρος νὰ συνεχίσωμεν τριῶν χιλιάδων ἐτῶν ἔνδοξον ἱστορίαν, ἧς ἐκάστη σελὶς εἶναι Αἴνος εἰς τὴν ἀνδρείαν, Παιάν εἰς τὴν αὐτοθυσίαν καὶ Ὑμνος εἰς τὴν φιλοπατρίαν ...»*⁵.

Εξάλλου, τα ένοπλα τμήματα στη διάρκεια της πορείας τους, διερχόμενα τα σύνορα, τραγουδούσαν με ακράτητο ενθουσιασμό τα θούρια του όπλου τους.

Το Πεζικό: *Μαύρ' εἶν' ἡ νύκτα στά βουνά*

Στούς βράχους πέφτει χιόνι

Στά ἄγρια στά σκοτεινά

Στές ράχες, πέτρες, στά στενά

Ὁ Ἕλλην ξεσπαθώνει».

---

5. **Αἴνος** = Εγκώμιο που αποδίδει έπαινο, τιμή ή δόξα (π.χ. “αινεῖτε τον Κύριον”). **Παιάν** = Πολεμικό επινίκιο άσμα ή εμβατήριο, που τραγουδούσαν κατά την ελληνική αρχαιότητα οι στρατιώτες πριν και κατά τη διάρκεια της μάχης και **Ὑμνος** = Λυρικό πολεμικό άσμα στην αρχαιότητα με εγκωμιαστικό περιεχόμενο.

Το Μηχανικό: *Τό λυγερόν καί κοπτερόν σπαθί μου
Καί σύ ντουφέκι φλογερόν πουλί μου
Ἔσεῖς τόν Τοῦρκον σφάζατε
Τόν τύραννον σπαράζατε
Νά ζήσῃ τό σπαθί μου
Ν' ἀναστηθῆ ἡ Πατρίς μου.*

Με την κήρυξη του πολέμου, το πρωί την 5^η Οκτωβρίου 1912, ο Στόλος συγκεντρώθηκε στον φαληρικό όρμο. Στο κατάστρωμα του θωρηκτού “Γεώργιος Αβέρωφ” πραγματοποιήθηκε καταλυτική δοξολογία, παρουσία του Πρωθυπουργού Ελ. Βενιζέλου και του Υπουργού των Ναυτικών Νικ. Στράτου. Απευθύνθηκε ικεσία προς τον Ύψιστο υπέρ της κατισχύσεως των Ελληνικών Όπλων κατά βαρβάρου εχθρού. Ακολούθησε από τον Υπουργό η ανακοίνωση του διατάγματος προαγωγής του **Παύλου Κουντουργιώτη** σε Υποναύαρχο, ο οποίος ως αρχηγός του Στόλου στη σύρραξη που ακολούθησε διέπρεψε επιτυχάνοντας νίκες που έφεραν το Ελληνικό Ναυτικό κυρίαρχο στο Αιγαίο.

Με την ημερήσια διαταγή του Υπουργού των Ναυτικών τονίστηκε η υψηλή αποστολή του Στόλου που εκκαλείτο να επικρατήσει στο Αιγαίο.

Ο Πρωθυπουργός απευθυνόμενος στα πληρώματα των πλοίων του Στόλου τόνισε μεταξύ των άλλων τη σπουδαιότητα του αγώνα και το αισιόδοξο αίσθημα που απορρέει όχι μόνο από το αξιόπιστο πολεμικό υλικό, αλλά προπαντός από το γενναίο φρόνημα όλων των μαχητών. Κατάληξε δε στην εξής λακωνική, ιστορική και αλησμόνητη φράση:

«Ἡ Πατρίς ἀξιοῖ ἀπό ὑμᾶς ὄχι ἀπλῶς νά ἀποθάνητε ὑπέρ αὐτῆς. Αὐτό θὰ ἦτο τό ὀλιγώτερον• ἀξιοῖ νά νικήσητε, καί διά τοῦτο ἕκαστος ἐξ ὑμῶν θνήσκων ἀκόμη μίαν μόνην σκέψιν πρέπει νά ἔχη πῶς νά ἐντείνη τάς δυνάμεις του μέχρι τῆς τελευταίας πνοῆς, ὅπως οἱ ἐναπομείναντες νικήσωσι».

Την όλη τελετή ολοκλήρωσε η άφιξη του Βασιλιά Γεωργίου Α', ο οποίος επιβαίνοντας ατμακάτου προσέγγισε το “Γ. Αβέρωφ”, από όπου απεύθυνε χαιρετισμό προς τους Αξιωματικούς Υπαξιωματικούς και Ναύτες:

«Ἦλθον νά σᾶς ἀποχαιρετήσω καί νά σᾶς εὐχηθῶ. Ἔχω πλήρη πεποίθησιν ὅτι πάντες, ἀπό τοῦ πρώτου μέχρι τοῦ τελευταίου θέλετε ἐκπληρώσει τό πρὸς τήν Πατρίδα καθήκον μετά προθυμίας καί ἀφοσιώσεως. Αἱ παραδόσεις τοῦ

*ἡμετέρου Ναυτικοῦ εἶναι ἱεραὶ καὶ ἔνδοξοι. Σεῖς θὰ ἔχετε τὴν τιμὴν νὰ προσθέ-
σητε καὶ ἑτέρας σελίδας δόξης εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ναυτικοῦ μας. Αἱ εὐχαί
ὀλοκλήρου τοῦ Ἔθνους καὶ αἱ ἰδικαὶ μου σᾶς συνοδεύουν. Ὁ Θεὸς μαζί σας.
Ζήτω το Ἑλληνικὸν Ναυτικόν! Ζήτω τὸ Ἔθνος!»*

ΔΥΝΑΜΕΙΣ και ΣΧΕΔΙΑ ΑΝΤΙΠΑΛΩΝ — Βουλγαρία: Με την επιστρά-
τευση ο Βουλγαρικός Στρατός συγκέντρωσε 11 μεραρχίες Πεζικού, μία μεραρ-
χία και μια ταξιαρχία Ιππικού και 80 Εθνοφρουρούς, με συνολική δύναμη
300.000 πεζούς, 5.000 ιππείς και 720 πυροβόλα. Αρχιστράτηγος ήταν ο Βασι-
λιάς Φερδινάνδος, αν και στην ουσία ήταν ο Στρατηγός Σαβόφ. Ο γενικός
προσανατολισμός των δυνάμεων ήταν προς Αδριανούπολη.

Σερβία: Ο Σερβικός Στρατός διέθετε 10 μεραρχίες και δύο ανεξάρτητες
ταξιαρχίες Πεζικού και ακόμη μία μεραρχία Ιππικού, συνολικής δύναμης
220.000 πεζών, 3.000 ιππέων και 500 πυροβόλων. Οι δυνάμεις αυτές κατα-
νεμήθηκαν σε τέσσερις στρατιές, υπό την τυπική αρχιστρατηγία του Βασι-
λιά Πέτρου και την ουσιαστική του Στρατηγού Βοεβόδα Πούτικ. Κύριος
στόχος των δυνάμεων ήταν η επίθεση προς την κατεύθυνση Σκόπια – Μονα-
στήρι, υποβοηθούμενοι από τις δυνάμεις του Μαυροβούνιου από τα δυτικά.

Μαυροβούνιο: Ο Στρατός του Μαυροβούνιου απαρτιζόταν από τέσσερις
μεραρχίες, συνολικής δύναμης 35.000 ανδρών και 130 πυροβόλα. Αρχιστράτη-
γος ήταν ο Βασιλιάς Νικόλαος, με επιτελάρχη τον Στρατηγό Βέλκο Λαζάροβιτς.

Ελλάδα: Ο Ελληνικός Στρατός με Αρχιστράτηγο τον Διάδοχο Κωνσταντίνο
Α΄, διέθετε επτά μεραρχίες πεζικού, μία ταξιαρχία Ιππικού, οκτώ τάγματα Ευζώ-
νων και διάφορα σώματα εθελοντών, συνολικής δύναμης 130.000 ανδρών
και 216 πυροβόλα.

Ο κύριος αντικειμενικός σκοπός του Ελληνικού Στρατού ήταν η προέλαση
και συντριβή του Τουρκικού Στρατού στη Μακεδονία και η ενεργός άμυνα
στην Ήπειρο, μέχρι να κριθεί ο αγώνας στη Μακεδονία. Για τον λόγο αυτό
συγκροτήθηκαν η Στρατιά Θεσσαλίας υπό τον Διάδοχο Κωνσταντίνο και η
Στρατιά Ηπείρου υπό τον Αντιστράτηγο Κωνστ/νο Σαμπουζάκη.

Η Στρατιά Θεσσαλίας διέθετε συνολικά επτά μεραρχίες, μία ταξιαρχία Ιππι-
κού, τέσσερα τάγματα Ευζώνων και 174 πυροβόλα. Επίσης είχε στη διάθεσή
της στολίσκο αεροπλάνων με τέσσερα Henry Farman. Η συνολική δύναμή
της Στρατιάς ανερχόταν περίπου σε 100.000 άνδρες.

Η Στρατιά Ηπείρου αποτελείτο από μία δύναμη περίπου μεραρχίας, η οποία στα μέσα Δεκεμβρίου ονομάστηκε VIII Μεραρχία, με συνολική δύναμη 10.500 (ένα σύνταγμα Πεζικού, τέσσερα τάγματα Ευζώνων, ένα τάγμα Εθνοφρουρών και 42 πυροβόλα).

Τουρκία: Ο Τουρκικός Στρατός ανερχόταν σε 340.000 πεζούς, 6.000 ιππείς και 850 πυροβόλα, με κατανομή σε δύο στρατιές, τη Στρατιά Μακεδονίας στη μέση κοιλάδα του Αξιού και τη Στρατιά Θράκης μεταξύ του Διδυμοτείχου και Σαράντα Εκκλησιών.

ΟΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ — Ο Βουλγαρικός Στρατός ενήργησε κατά των Τούρκων σε τρία μέτωπα, στην Ανατολική Θράκη, τη Δυτική Θράκη και τη Μακεδονία. Στις 9 με 11 Οκτωβρίου 1912 οι βουλγαρικές δυνάμεις νίκησαν τους Τούρκους στην περιοχή των Σαράντα Εκκλησιών και τους υποχρέωσαν να συμπυκνωθούν νοτιότερα στο Λουλέ Μπουργκάς. Σε νέα ανασύνταξή τους, οι Τούρκοι απέκρουσαν ισχυρές βουλγαρικές επιθέσεις, υποχρεώνοντας τους Βούλγαρους να αποσυρθούν στην περιοχή Λουλέ Μπουργκάς –Σαράντα Εκκλησίες. Στη Δυτική Θράκη ο Βουλγαρικός Στρατός σημείωσε σημαντικές επιτυχίες, καταλαμβάνοντας την άνω κοιλάδα του Άρδα και αναγκάζοντας τις τουρκικές δυνάμεις σε παράδοση, στις 14 Νοεμβρίου. Στη Μακεδονία οι Βούλγαροι, εκμεταλλευόμενοι την τουρκική υποχώρηση, υπό την πίεση του Ελληνικού Στρατού, κινήθηκαν προς τα νότια και κατέλαβαν τις Σέρρες και τη Δράμα. Η προέλασή τους ανακόπηκα βόρεια της Θεσσαλονίκης, την οποία στο μεταξύ είχε καταλάβει ο Ελληνικός Στρατός. Επακολούθησαν επιθετικές ενέργειες των Τούρκων χωρίς όμως επιτυχία με αποτέλεσμα στις 31 Μαρτίου 1913 να υπογραφεί μονομερής ανακωχή μεταξύ Βουλγαρίας και Τουρκίας.

— Ο Σερβικός Στρατός ενήργησε κατά των Τούρκων σε δύο τμήματα, στο νότιο της Σερβίας στην περιοχή Σκόπια - Κουμάνοβο, και στο δυτικό τμήμα Νόβι Παζάρ και Αλβανίας. Μετά από έντονο αγώνα οι Σέρβοι στις 13 Οκτωβρίου 1912 κατέλαβαν τα Σκόπια. Σε νέα επιθετική ενέργεια στις αρχές Νοεμβρίου, ανάγκασαν τους Τούρκους να αποσυρθούν προς Κορυτσά και Ιωάννινα. Βορειότερα, άλλες σερβικές δυνάμεις, συνεργαζόμενες με δυνάμεις του Μαυροβούνιου, κατέλαβαν τις πόλεις Νόβι Παζάρ, Ιπέκ και μέχρι τις 5 Νοεμβρίου προέλασαν στον Άγιο Ιωάννη Μεδούης. Στη συνέχεια οι σερβι-

κές στρατιές κινήθηκαν προς το εσωτερικό της Αλβανίας και κατέλαβαν το Δυρράχιο και τα Τίρανα στις 15 με 18 Νοεμβρίου. Αργότερα προωθήθηκαν μέχρι τον Αυλώνα.

— Ο Στρατός του Μαυροβούνιου σε συνεργασία με την 4^η Σερβική Στρατιά, εκκαθάρισαν από τους Τούρκους την περιοχή του Νόβι Παζάρ. Επίσης οι Μαυροβούνιοι κατέλαβαν τη Σκόδρα, μετά από προσπάθεια μηνών, όταν οι αμυνόμενοι Τούρκοι παραδόθηκαν στις 9 Απριλίου 1913,

— Ο Ελληνικός Στρατός με τη Στρατιά Θεσσαλίας, στις 5 Οκτωβρίου 1912, εισέβαλε στο τουρκοκρατούμενο ελληνικό έδαφος και προέλασε προς την καλά οργανωμένη από τους Τούρκους τοποθεσία των στενών Σαρανταπόρου, όπου αμύνονταν δύο τουρκικές μεραρχίες. Στις 9 Οκτωβρίου, η Ελληνική Στρατιά εφαρμόζοντας επιτυχή ελιγμό πέτυχε μετά από σκληρό αγώνα να εκπορθήσει την Τουρκική δύναμη και την επομένη να απελευθερώσει τα Σέρβια.

▲ Επιχειρήσεις Θεσσαλίας

Οι Τούρκοι προκειμένου να μην αποκοπούν, λόγω της βαθιάς διείσδυσης των ελληνικών δυνάμεων στο δυτικό πλευρό τους, συμπύχτηκαν εσπευσμένα τη νύκτα 9/10 Οκτωβρίου προς βόρεια.

Η νικηφόρα έκβαση των ελληνικών ενεργειών άνοιξε τον δρόμο για την

απελευθέρωση της Μακεδονίας. Σύμφωνα με τις κατευθυντήριες οδηγίες του πρωθυπουργού Ελ. Βενιζέλου, η Ελληνική Στρατιά κινήθηκε προς τη Θεσσαλονίκη⁶. Συνάντησε ισχυρές τουρκικές δυνάμεις και στις 19 με 20 Οκτωβρίου διεξήγαγε τη μάχη των Γιαννιτσών, στην οποία ηττήθηκαν κατά κράτος οι Τούρκοι και υποχώρησαν προς την Θεσσαλονίκη. Στις 26 Οκτωβρίου, ο Χασάν Ταξίν Πασάς, πιεζόμενος ασφυκτικά και μη έχοντας άλλη επιλογή, παραδόθηκε “*άνευ όρων*” με όλες τις δυνάμεις του στον Έλληνα Αρχιστράτηγο, Διάδοχο Κωνσταντίνο Α΄. Συνολικά παραδόθηκαν 1.000 αξιωματικοί και 25.000 οπλίτες. Επίσης, περιήλθαν ως λάφυρα, 70 πυροβόλα, 30 πολυβόλα, 1.200 ίπποι και άφθονο πολεμικό υλικό κάθε είδους. Την επομένη της παράδοσης ο Ελληνικός Στρατός εισήλθε θριαμβευτικά στην πόλη της Θεσσαλονίκης, με ενθουσιώδεις εκδηλώσεις από τον λαό της.

Συγχρόνως, η 7^η Βουλγαρική Μεραρχία κατευθύνθηκε εσπευσμένα προς την Θεσσαλονίκη με πρόθεση να εισέλθει και αυτή στην πόλη, αλλά η κίνηση αυτή της απαγορεύτηκε. Επιτράπηκε μόνο η προσωρινή στάθμευση δύο ταγμάτων, με τη μορφή της φιλοξενίας.

6. Η Στρατιά, με Αρχιστράτηγο τον Διάδοχο Κωνσταντίνο και με βασικό επιτελή τον Ιωάννη Μεταξά, μετά τη μάχη του Σαρανταπόρου και την κατάληψη της Κοζάνης (Οκτ.1912) αναζητούσε πληροφορίες ως προς την κατεύθυνση σύμπτυξης του Τουρκικού Στρατού, δεδομένου ότι το στρατιωτικό συμφέρον ήταν η καταστροφή των στρατιωτικών δυνάμεων του εχθρού. Εάν αποφασίζοταν η περαιτέρω προέλαση προς βορρά για την συντριβή του εχθρού και απελευθέρωση του Μοναστηρίου, θα διακυβευόταν η τύχη της Θεσσαλονίκης, με την κατάληψή της από τα προελαύνοντα προς τούτο βουλγαρικά συμμαχικά στρατεύματα. Ο τότε Πρωθυπουργός και Υπουργός Στρατιωτικών Ελευθέριος Βενιζέλος που είχε διπλωματικές πληροφορίες σχετικά με τις προθέσεις των Βουλγάρων, συνέστησε στη Στρατιά να προελάσει εσπευσμένα ανατολικά και να καταλάβει την Θεσσαλονίκη. Εντούτοις, η Στρατιά συνέχισε να χρονοτριβεί εμμένονσα στο στρατιωτικό συμφέρον, οπότε η ανησυχία του Βενιζέλου κορυφώθηκε και απεύθυνε το εξής λακωνικό τηλεγράφημα προς τον Κωνσταντίνο: «*Παραγγέλεσθε να αποδεχθήτε τήν προσφερομένην Ύμιν παράδοσιν τῆς Θεσσαλονίκης και εισέλθητε εἰς αὐτήν ἄνευ τινός ἀναβολῆς. Καθιστῶ Ὑμᾶς ὑπεύθυνον διὰ πᾶσαν ἀναβολήν ἔστω καὶ στιγμῆς*».

Το υπόψη τηλεγράφημα είχε αποδέκτη και τον Βασιλιά, ο οποίος και επέμβει για την ταχεία κίνηση της Στρατιάς προς Θεσσαλονίκη. Έτσι, μετά τη νικηφόρα μάχη των Γιαννιτσών ο Ελληνικός Στρατός βρέθηκε προ των Πυλών της Θεσσαλονίκης, την οποία παράδωσε αμαχητί στους Έλληνες ο Τούρκος Διοικητής Στρατηγός Χασάν Ταξίν Πασάς. Στο μεταξύ ο Διάδοχος απήντησε στο τηλεγράφημα του Βενιζέλου ως εξής: «*Συναισθάνομαι πλήρως τὴν εὐθύνην ἣν φέρω καὶ παρακαλῶ εἰς τὸ ἐξῆς νὰ μὴ μοὶ ὑπομνησκεται τοῦτο δι' οἷαν-δήποτε αἰτίαν, Ἐὰν ὤφειλον ἢ οὐ νὰ παραδεχθῶ τὴν παράδοσιν τῆς Θεσσαλονίκης, ἤμην ὁ μόνος ἀρμόδιος νὰ κρίνω, εὐρίσκόμενος ἐπὶ τόπου καὶ ἐπιβάλλον τούς ὁρους. Απόδειξις δὲ τὸ ἐπιτευχθὲν ἀποτελεσμα. Κωνσταντῖνος*».

Μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, ένα μέρος της Στρατιάς της Θεσσαλίας κινήθηκε προς τη Δυτική Μακεδονία. Με σύντομους αγώνες στις 7 Δεκεμβρίου απελευθέρωσαν την Κορυτσά και στράφηκαν προς τα νότια. Οι Τούρκοι της περιοχής προέβαλαν ισχυρή αντίσταση, αλλά κάμφθηκαν από την ελληνική υπεροχή και υποχρεώθηκαν να συμπτυχθούν στα Ιωάννινα.

Ο ρόλος της Στρατιάς Ηπείρου, ήταν κυρίως αμυντικός. Παρ' όλα αυτά, στις 5 Οκτωβρίου 1912 εξόρμησε από την περιοχή της Άρτας και υποχρέωσε τους Τούρκους να καταφύγουν εντός της οχυρωμένης τοποθεσίας των Ιωαννίνων.

Οι διαδοχικές επιθέσεις των ελληνικών δυνάμεων εναντίον του φρουρίου του Μπιζανίου και την απελευθέρωση της πόλης των Ιωαννίνων δεν είχαν αποτέλεσμα. στις αρχές Δεκεμβρίου και αρχές Ιανουαρίου 1913,

Στο μεταξύ η υπόψη Στρατιά ενισχύθηκε από τμήματα της Στρατιάς Θεσσαλίας και έφθασε να διαθέτει τέσσερις μεραρχίες Πεζικού και ένα σύνταγμα Ιππικού. Στις 10 Ιανουαρίου 1913 τη διοίκηση ανέλαβε ο Διάδοχος Κωνσταντίνος Α΄.

Επακολούθησε αιφνιδιαστική επίθεση από τα δυτικά και ταχεία εισχώρηση στο εσωτερικό της τοποθεσίας, οπότε ο Εσάτ Πασάς υποχρεώθηκε να ζητήσει τη νύχτα 20/21 Φεβρουαρίου 1913 την “άνευ όρων” παράδοση του Τουρκικού Στρατού της περιοχής. Με τη νέα αυτή νίκη αναδείχθηκε και

πάλι ο απaráμιλλος ηρωισμός και η ακλόνητη πίστη προς το καθήκον των Ελλήνων μαχητών.

▲ *Ο Αρχιστράτηγος Διάδοχος Κωνσταντίνος Α΄ και δίπλα λάφυρα που περιήλθαν στον Ελληνικό Στρατό από νικηφόρες μάχες.*

Μετά την απελευθέρωση των Ιωαννίνων, ο κύριος όγκος των δυνάμεων της Στρατιάς Ηπείρου προωθήθηκε σταδιακά προς τη Μακεδονία, λόγω της διαφαινόμενης σύρραξης με τη Βουλγαρία, με την οποία οι σχέσεις είχαν αρχίσει να διαταράσσονται. Άλλες δυνάμεις κινήθηκαν βορειότερα και μέχρι τις 5 Μαρτίου 1913 ολοκλήρωσαν σχεδόν την απελευθέρωση της Βόρειας Ηπείρου. Ο εκεί ακραιφνής ελληνικός πληθυσμός υποδέχθηκε με απερίγραπτο ενθουσιασμό τα ελληνικά στρατεύματα. Παρ' όλα αυτά οι πόθοι και τα όνειρα των Ελλήνων της περιοχής έμειναν τελικά ανεκπλήρωτα, αφού η Βόρεια Ήπειρος, με απόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων, περιλήφθηκε στο νεοσύστατο Αλβανικό Κράτος.

Στις επιχειρήσεις του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου επισημαίνεται η προσφορά του νεοσύστατου αεροπορικού στολίσκου με τα πρωτόγονα αεροπλάνα τύπου Farman.

ΑΕΡΟΠΟΡΙΚΕΣ ΑΠΟΣΤΟΛΕΣ ΥΠΟΣΤΗΡΗΞΗΣ ΣΤΡΑΤΟΥ — Στο τέλος Σεπτεμβρίου του 1912 συγκροτήθηκε στη Λάρισα η πρώτη αεροπορική μονάδα, την οποία συνιστούσαν τέσσερα μονοθέσια αεροπλάνα τύπου Henry Farman 50 ίππων, που είχαν παραληφθεί από τη Γαλλία. Οι αξιωματικοί χειριστές των αεροπλάνων είχαν περατώσει την εκπαίδευσή τους στη

Γαλλία και ήταν οι Υπολοχαγοί Δημήτριος Καμπέρος και Μιχαήλ Μουτούσης και οι Ανθυπίλαρχοι Χρήστος Αδαμίδης και Πανούτσος Νοταράς. Την μικρή αυτή μονάδα πλαισίωνε ένας Γάλλος αερομηχανικός ως τεχνικός σύμβουλος και μερικοί στρατιώτες ως βοηθητικό προσωπικό.

Στις 5 Οκτωβρίου 1912, πρώτη ημέρα των επιχειρήσεων, πραγματοποιήθηκε με διαταγή του Αρχιστράτηγου η πρώτη αεροπορική αποστολή στο μέτωπο της Θεσσαλίας από τον Διοικητή της αεροπορικής μονάδας Υπολοχαγό Δημ. Καμπέρο. Η αποστολή είχε αναγνωριστικό χαρακτήρα, στην οποία ο Καμπέρος εντόπισε με επιτυχία τις θέσεις και τις κινήσεις των αντιπάλων δυνάμεων σε όλο το μήκος της περιοχής. Ακολούθησαν και άλλες παρόμοιες αποστολές, τόσο στο μέτωπο της Θεσσαλίας, όσο και στο μέτωπο της Μακεδονίας, όπου μεταφέρθηκε εν τω μεταξύ το θέατρο των επιχειρήσεων.

Οι από αέρος αναγνωριστικές πτήσεις πρόσφεραν χρήσιμες πληροφορίες στον επιτελικό σχεδιασμό των επιχειρήσεων, αποδεικνύοντας την αξία του αεροπλάνου σε μία εμπόλεμη περίοδο.

▲ *Αεροπλάνο Henry Farman σε φάση απογείωσης*

Όταν δραστηριοποιήθηκε το μέτωπο της Ηπείρου διατάχθηκε η προς τα εκεί μετακίνηση της αεροπορικής μονάδας. Στα τέλη του Νοεμβρίου του 1912 εγκαταστάθηκε στη Νικόπολη Πρεβέζης, εφοδιασμένη με αεροπλάνα νεότερου τύπου Maurice Farman 80 ίππων. Στις 5 Δεκεμβρίου άρχισαν οι αναγνω-

ριστικές αποστολές προκειμένου να διαπιστωθούν οι θέσεις των οχυρών του Μπιζανίου. Στις αποστολές αυτές πραγματοποιούνταν και αυτοσχέδιοι υποτυπώδεις βομβαρδισμοί, με ψυχολογικό περισσότερο αποτέλεσμα. Οι αναγνωριστικές πτήσεις συνεχίστηκαν μέχρι στις 20 Φεβρουαρίου 1913, ημέρα που ο Ελληνικός Στρατός κατέλαβε την πόλη των Ιωαννίνων.

Η όλη δράση των Ελλήνων αεροπόρων στους Βαλκανικούς Πολέμους σηματοδεύτηκε με τον ηρωικό θάνατο του πρώτου στρατιωτικού Έλληνα αεροπόρου, του έφεδρου Ανθυπολοχαγού Εμμ. Αργυρόπουλου. Έχασε τη ζωή του, στις 4 Απριλίου 1913, σε πολεμική αναγνωριστική αποστολή, λόγω συντριβής του αεροπλάνου του στην περιοχή του Λαγκαδά. Ήταν ένα τούρκικο Bleriot XI, λάφυρο πολέμου από την κατάληψη της Θεσσαλονίκης. Μαζί του βρήκε ηρωικό θάνατο και ο επιβαίνων στο αεροπλάνο ως παρατηρητής, ο οπλαρχηγός Κωνσταντίνος Μάνος.

ΝΑΥΤΙΚΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ – Ο Ελληνικός Στόλος από την έναρξη του πολέμου έθεσε υπό τον έλεγχο του ολόκληρο το Αιγαίο.

Ο Στόλος του Αιγαίου είχε στο δυναμικό του τη Μοίρα θωρηκτών (“Γεώργιος Αβέρωφ” ως ναυαρχίδα, “Υδρα”, “Σπέτσαι” και “Ψαρά”), τα αντιτορπιλικά (“Θύελλα”, “Λόγγη”, “Σφενδόνη”, “Ναυκρατούσα”, “Βέλος”, “Νίκη”, “Ασπίς” και “Δόξα”), την ομάδα τορπιλοβόλων (11η, 12η, 14η, 15^η, & 16η), το υποβρύχιο “Δελφίν” και άλλα βοηθητικά πλοία.

Στο Ιόνιο παρέμεινε η Μοίρα ελαφρών σκαφών με τις κανονιοφόρους “Ακτιον”, “Αμβρακία” και άλλα μικρότερα σκάφη.

Στις 6 Οκτωβρίου ο Στόλος έφθασε στα ανοικτά της Λήμνου. Την 8^η Οκτωβρίου μετά από συμπλοκή ελληνικής διλοχίας πεζικού που αποβιβάστηκε στην Ξηρά, με τουρκική δύναμη της νήσου, ο Τούρκος Διοικητής του Κάστρου αναγκάστηκε τις εσπερινές ώρες να παραδοθεί, οπότε, την επομένη το πρωί υψώθηκε η ελληνική σημαία. Έκτοτε το λιμάνι του Μούδρου έγινε το ορμητήριο του Ελληνικού Στόλου.

Η αντίπαλη κύρια τουρκική ναυτική δύναμη του Αιγαίου εθεωρείτο αξιόλογη, αφού περιλάμβανε τα θωρηκτά: “Βαρβαρόσσα” ως ναυαρχίδα, “Τοργκούτ”, “Μετζιδιέ” και “Ασσάρ Τεφήκ”, με ικανό αριθμό άλλων πλοίων διαφόρων κατηγοριών. Ιδιαίτερα, από τη σύγκριση των δύο αντίπαλων θωρηκτών στόλων προκύπτει ότι και οι δύο ήταν ίσοι σε αριθμό πλοίων, παρ’ όλα

αυτά ο τουρκικός υπερτερούσε αρκετά σε συνολικό εκτόπισμα και κάπως στις “κατά πλευράν” ομοβροντίες, ενώ ο ελληνικός υπερτερούσε σε μέση ταχύτητα και μέση ηλικία πλοίων. Ο ελαφρός τουρκικός στόλος υπερείχε και αυτός σε σύγκριση με τον αντίστοιχο ελληνικό. Επίσης, θα πρέπει να τονιστεί ότι οι Τούρκοι διέθεταν και ένα στρατηγικό πλεονέκτημα, δεδομένου ότι ο στόλος τους είχε ουσιαστικά απρόσβλητο ορμητήριο τα Στενά του Βοσπόρου. Αντίθετα, ο ελληνικός στόλος για την κυριαρχία του στο Αιγαίο ήταν αναγκασμένος να περιπολεί συνεχώς μπροστά στα Δαρδανέλλια, έτοιμος να αντιμετωπίσει μία ενδεχόμενη έξοδο του εχθρού.

Στα μέσα του Οκτωβρίου οι ελληνικές δυνάμεις του Στόλου κατέλαβαν, χωρίς σοβαρή αντίσταση τα νησιά: Θάσος, Ίμβρος, Σαμοθράκη και Άγιος Ευστράτιος. Την ίδια περίοδο έφθασαν στον Μούδρο τα τέσσερα νέα αντιτορπιλικά “Λέον”, “Πάνθηρ”, “Ίέραξ” και “Αετός”, τα οποία συγκρότησαν ξεχωριστή Μοίρα.

Άξιες αναφοράς είναι οι καταδρομικές επιχειρήσεις ελληνικών τορπιλοβόλων εναντίον εχθρικών πλοίων σε λιμάνια, στους μήνες Οκτώβριο και Νοέμβριο 1912. Στις 18 Οκτωβρίου ο κυβερνήτης **Νικόλαος Βότσης**, κατόπιν σχετικής έγκρισης, αναχώρησε στις 8:00 το βράδυ από τη Σκάλα Λιτόχωρου με το υπ’ αριθ.11 τορπιλοβόλο και στις 11:00 περίπου μπήκε στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, όχι όμως από την κανονική είσοδο, αλλά από τα αβαθή των εκβολών του Αξιού, συμβουλευόμενος επιβαίνοντα στο σκάφος πλοηγό που γνώριζε την περιοχή. Στις 11:35 βρέθηκε σε απόσταση 150 μ. από το τουρκικό πλοίο “Φετιχ Μπουλέντ” (Ωραία Νίκη), εκσφενδόνισε δύο τορπίλες οι οποίες έπληξαν το εχθρικό πλοίο στο προωαίο τμήμα του. Ο Βότσης απομακρυνόμενος εκτόξευσε και τρίτη τορπίλη που όμως αστόχησε. Σε λίγο χρόνο το τουρκικό πλοίο βυθίστηκε και το ελληνικό τορπιλοβόλο βγήκε ολοταχώς από το λιμάνι. Κατά καλή τύχη δεν έγινε αντιληπτό από τους πυροβολητές του Καραμπουρνού, γιατί η σελήνη είχε καλυφτεί από σύννεφα.

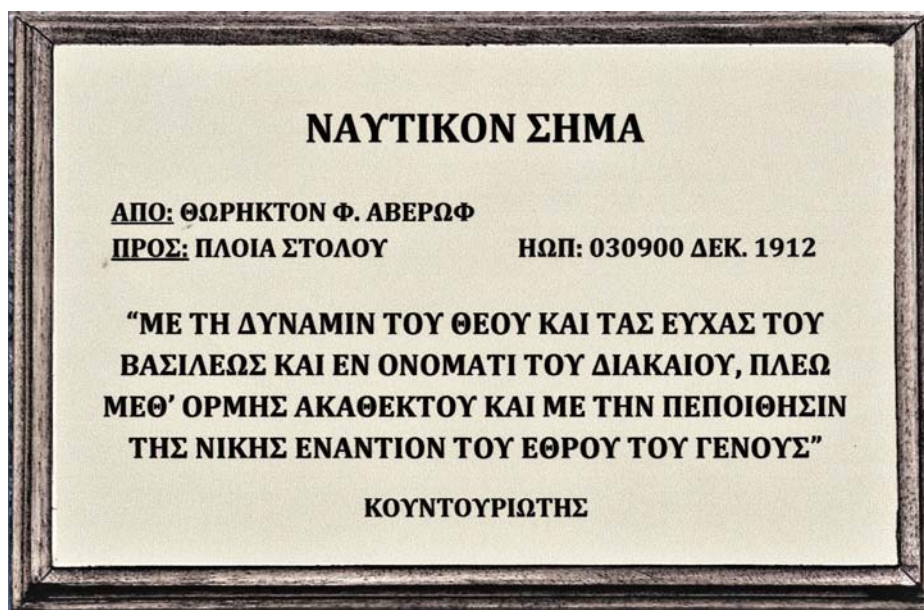
▲ *Απεικόνιση της βύθισης του τουρκικού πλοίου “Φετιχ Μπουλέντ”*

Στις 9 Νοεμβρίου 1912 ακολούθησε άλλη καταδρομική επιχείρηση. Το torpilobolo 14, με κυβερνήτη το Π. Αργυρόπουλο προσέβαλε την τουρκική κανονιοφόρο “Τραπεζούς” στον όρμο των Κυδωνιών (Αϊβαλή), την οποία επεχείρησε να αιχμαλωτίσει αιφνιδιαστικά, αλλά το πλήρωμά της άνοιξε τους κρουνοί και το πλοίο βυθίστηκε.

Ενώ ο κύριος Τουρκικός Στόλος εξακολουθούσε να παραμένει στα Στενά, καλυπτόμενος από τα φρούρια των Δαρδανελλίων, μέρος των ελληνικών ναυτικών δυνάμεων βρισκόταν σε διαρκή εγρήγορση για ν’ απαγορεύσει την έξοδο. Στον ίδιο χρόνο πλοία του Ελληνικού Στόλου με αποβατικά αγήματα Στρατού και Ναυτικού ενεργούσαν την κατάληψη νησιών του Αιγαίου. Καταλήφθηκαν τα νησιά Μυτιλήνη (8 Δεκ. 1912) και Χίος (19 Δεκ. 1912), ενώ η Σάμος που ήταν ηγεμονία υποτελής στην Τουρκία, κήρυξε την ένωση με την Ελλάδα (10 Νοε. 1912).

Την 1^η Δεκεμβρίου 1912 το πρωί εντοπίστηκε η έξοδος αριθμού τουρκικών αντιτορπιλικών. Αυτά αφού βλήθηκαν από τα ελληνικά πλοία που περιπολούσαν “Σφενδόνη” και “Λόγγη” επέστρεψαν στα στενά.

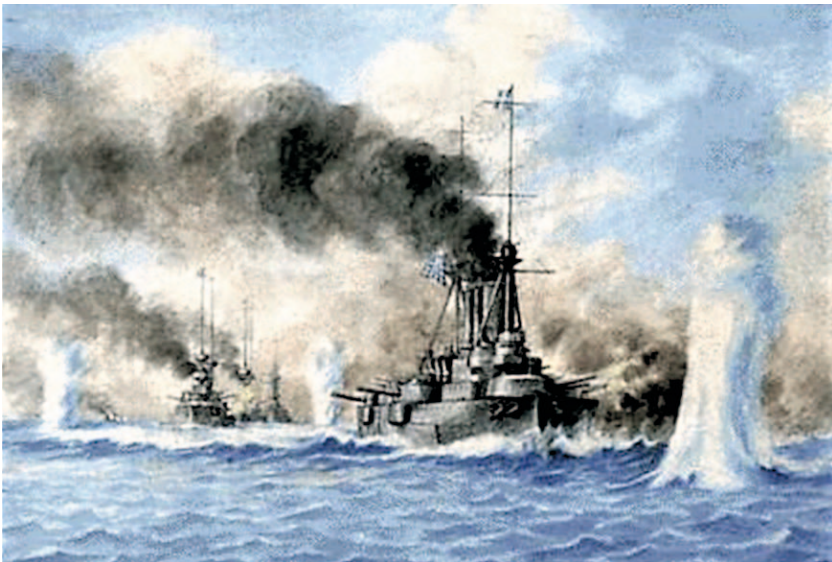
Ακολούθησε ο απόπλους όλου του Ελληνικού Στόλου από τον Μούδρο και άρχισε να περιπολεί κοντά στο ακρωτήριο της Έλλης. Στις 8:15 της 3^{ης} Δεκεμβρίου 1912 έγινε αντιληπτή νέα έξοδος του Τουρκικού Στόλου, οπότε ο Ναύαρχος Κουντουριώτης ► αποφάσισε να επιτεθεί και κοινοποίησε σχετικό σήμα.

▲ Το ιστορικό σήμα επίθεσης που εστάλη από τον Κουντουριώτη φέρεται στο πρυμναίο κατάστρωμα του θωρηκτού “Γ. ΑΒΕΡΩΦ”.

Τα τέσσερα τουρκικά θωρηκτά προχωρώντας σε γραμμή παραγωγής πήραν κατεύθυνση προς τα βόρεια, παράλληλα προς την ακτή, ενώ το “Μετζηδιέ” και οκτώ αντιτορπιλικά έμειναν κοντά στην έξοδο των Στενών. Τα ελληνικά θωρηκτά (“Γ. Αβέρωφ”, “Σπέτσαι”, “Υδρα” και “Ψαρά”) στράφηκαν και αυτά προς τα βόρεια σε γραμμή παραγωγής, συγκλίνοντας προς την εχθρική πορεία. Στις 9:22 τα τουρκικά πλοία άρχισαν το πυρ από απόσταση 12.500 μέτρων και

μετά από τρία λεπτά απάντησαν τα ελληνικά από απόσταση 12.000 μέτρων. Η μονομαχία των πυροβόλων συνεχίστηκε για δέκα λεπτά χωρίς κάποιο αποτέλεσμα. Στις 9:35 το “Γ. Αβέρωφ” ύψωσε το σήμα ότι καθιστά την κίνησή του ανεξάρτητη, αύξησε την ταχύτητά του στα 20 μίλια και πλησίασε αρχικά στα 4.600 μ., και στη συνέχεια μετά από ελιγμό στα 2.850. Τα υπόλοιπα πλοία που είχαν και αυτά πλησιάσει στα 4.100 μ. από τον εχθρικό στόλο συνέχισαν τα πυρά τους. Το “Αβέρωφ”, αδιαφορώντας για τα βλήματα που δεχόταν, συνέχισε την καταδίωξη των τουρκικών πλοίων και εξανάγκασε το “Βαρβαρόσα” και τα άλλα πλοία να στραφούν και να κατευθυνθούν προς τα Στενά. Το “Τοργκούτ” δέχτηκε πλήρη ομοβροντία του “Αβέρωφ” και μαζί με το “Ασσάρ Τεφήκ” αποσύρθηκαν στα Στενά. Επί πλέον το “Αβέρωφ” δεν δίστασε να βρεθεί στην ακτίνα βολής των φρουρίων στην προσπάθειά του να απομονώσει το “Μετζιδιέ”, το οποίο υπέστη σημαντικές ζημιές και εγκατέλειψε τον αγώνα. Τελικά ο ο Τουρκικός Στόλος μπόρεσε να διαφύγει και να εισέλθει στα Στενά. Ο Ελληνικός Στόλος συγκεντρωμένος παρέμεινε σε ετοιμότητα για νέα έξοδο των Τούρκων και περί τις 2:00 μ.μ. έπλευσε προς Μούδρο. Η όλη διεξαχθείσα ναυτική επιχείρηση της 3^{ης} Δεκεμβρίου 1912 πήρε την ονομασία **Ναυμαχία της Έλλης**, κράτησε μία ώρα περίπου και απετέλεσε την πρώτη μεγάλη νίκη του Ελληνικού Στόλου στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο.

▲ Απεικόνιση της ναυμαχίας της “Έλλης”

Στις 9 Δεκεμβρίου τουρκικά πλοία επεχείρησαν έξοδο και βομβάρδισαν την Τένεδο, αλλά ετράπησαν εκ νέου προς τα Στενά, όταν εμφανίστηκε το “Αβέρωφ” με άλλα ελληνικά πλοία,

Το “Χαμιδιέ” κατόρθωσε να διαφύγει της προσοχής των ελληνικών πλοίων που περιπολούσαν, και στις 2 Ιανουαρίου 1913 επεχείρησε καταδρομή στο λιμάνι της Σύρας, όπου πρόσβαλε το επίτακτο “Μακεδονία”. Το τουρκικό αυτό πλοίο δεν μπορούσε να επιστρέψει στα Στενά, επεχείρησε καταδρομή στο Δυρράχιο και σε άλλα λιμάνια της Αδριατικής και στο τέλος κατέφυγε στην Αλεξάνδρεια.

Το πρωί της 5^{ης} Ιανουαρίου το αντιτορπιλικό “Λέων” ανέφερε νέα έξοδο του Τουρκικού Στόλου από τα Στενά. Το “Μετζιδιέ”, τα τρία μεγαλύτερα θωρηκτά και οκτώ αντιτορπιλικά κατευθύνονταν προς τη Λήμνο. Άμεσα ο Ελληνικός Στόλος αντέδρασε. Απέπλευσε από τον Μούδρο και έσπευσε να αντιμετωπίσει τον εχθρό. Στην θέα του “Αβέρωφ” και των άλλων ελληνικών πλοίων, το “Μετζιδιέ” και τα λοιπά τουρκικά πλοία στράφηκαν νότια και στις 11:34 άρχισαν να βάζουν από απόσταση 8.400 μ. Τα ελληνικά πλοία ανταπέδωσαν με πυρά και στις 11:35, όταν οι δύο στόλοι είχαν πλησιάσει σε απόσταση 6.700 μ. τα τουρκικά αντιτορπιλικά στράφηκαν προς τα Στενά. Τα ακολούθησε το “Μετζιδιέ” και στη συνέχεια το “Βαρβαρόσσα” που είχε προσβληθεί από τα ελληνικά πυρά. Η ναυμαχία αυτή γνωστή ως **Ναυμαχία της Λήμνου** κράτησε 20 λεπτά και έκτοτε οι Τούρκοι δεν αποτόλμησαν άλλη έξοδο από τα Στενά.

Ο Ελληνικός Στόλος ως κυρίαρχος του Αιγαίου διέκοψε οριστικά τις θαλάσσιες επικοινωνίες των Τούρκων ανάμεσα στις ακτές της Μικράς Ασίας και τις ακτές της Μακεδονίας και Θράκης, συμβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο αποφασιστικά στην ευόδωση των επιχειρήσεων των βαλκανικών συμμάχων της Ελλάδας.

ΑΕΡΟΠΟΡΙΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΝΑΥΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ — Στις αρχές Δεκεμβρίου το υδροπλάνο του Ναυτικού Greek Hydroplane με την ονομασία “Ναυτίλος” μεταφέρθηκε με το ατμόπλοιο “Βαρβάρρα” στον Μούδρο της Λήμνου και εντάχθηκε στον εκεί Ελληνικό Στόλο. Σύμφωνα με το ημερολόγιο του κυβερνήτη του θωρηκτού “Γ. Αβέρωφ”, Αντιπλοίαρχου Σοφ. Δούσμανη, στις 11 Δεκεμβρίου 1912 το υδροπλάνο παρά τις προσπάθειες του γάλλου πιλό-

του δεν μπόρεσε να αποθλασσωθεί. Στις 20 Δεκεμβρίου που τελικά αποθλασώθηκε για την εκτέλεση δοκιμαστικής πτήσης, κατέπεσε και ρυμουλκήθηκε από το τορπιλοβόλο 15.

Τελικά το υδροπλάνο τύπου Astra έμεινε σε αχρηστία, οπότε δόθηκε εντολή να σταλεί για ενίσχυση του Στόλου το Maurice Farman Hydroplane που είχε στο μεταξύ προμηθευτεί το Ναυτικό.

Μετά τη ναυμαχία της Λήμνου (5 Ιαν. 1913) όπου ο Τουρκικός Στόλος κατατροπώθηκε και αποσύρθηκε στον ναύσταθμο του Ναγαρά, μέσα στην Προποντίδα, ο Ναύαρχος Κουντουριώτης προκειμένου να ενημερωθεί για την κατάστασή του, αποφάσισε να γίνει αναγνωριστική πτήση με το νέο υδροπλάνο. Στις 24 Ιανουαρίου 1913 το υδροπλάνο Maurice Farman αποθλασώθηκε από τον Μούδρο με πιλότο τον Υπολοχαγό **Μιχαήλ Μουτούση** και παρατηρητή τον Σημαιοφόρο **Αριστείδη Μωραϊτίνη**. Σε ύψος 1.300 μέτρων πέρασε την χερσόνησο της Καλλίπολης και την Προποντίδα και στο ναύσταθμο του Ναγαρά οι δύο επιβαίνοντες του υδροπλάνου εντόπισαν τον Τουρκικό Στόλο.

Ο Μωραϊτίνης αναγνώρισε και κατέγραψε σε σχεδιάγραμμα τα θωρηκτά “Χαϊρεδίν”, “Βαρβαρόσα” και “Τουργούτ Ρείς”, τρία τορπιλοβόλα και επτά αντιτορπιλικά από τα οποία το ένα είχε εξοκείλει. Μετά την κατόπτευση του στόλου κατά την οποία ρίφθηκαν τέσσερα βομβίδα, το υδροπλάνο έστρεψε με πορεία προς τη Λήμνο. Πλησίον, όμως, της Ίμβρου, λόγω βλάβης του κινητήρα, προσθλασώθηκε. Το αντιτορπιλικό “Βέλος” που είχε διατεθεί για την παρακολούθηση της πτήσης, ρυμούλκησε το υδροπλάνο μέχρι το λιμάνι του Μούδρου.

Η πτήση αυτή καταγράφηκε ως η πρώτη παγκοσμίως αεροπορική αποστολή ναυτικής συνεργασίας. Το κατόρθωμα των Μουτούση και Μωραϊτίνη μόλις μαθεύτηκε, προκάλεσε ρίγη ενθουσιασμού και υπερηφάνειας στο ελληνικό κοινό. Εγκωμιαστικά, επίσης, ήταν και τα σχόλια στον διεθνή και ελληνικό Τύπο.

Ο διαπρεπής Βρετανός ιστορικός H.W. Wilson στο βιβλίο του με τον γαλλικό τίτλο Les Flottes de Guerre, έγραψε:

«Διά πρώτην φοράν ἐν τῇ ἱστορίᾳ, πρῶτος ὁ Ἑλληνικὸς Στόλος ἐχρησιμοποίησεν ἀεροπλάνον πρὸς ἀναγνώρισιν τοῦ ἀντιπάλου Στόλου καὶ βομβαρδισμὸν αὐτοῦ. Τὸ γεγονός τοῦτο ἐσημείωσε τότε ἰδιάζοντα χαρακτηριστικόν σταθ-

μόν, ὡς πρὸς τὴν γενικὴν ἔκτοτε ἐξέλιξιν τῶν ἐλιγμῶν τῶν ναυτικῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τὴν ἐν γένει χρησιμοποίησιν τοῦ ἀεροπλάνου κατ' αὐτάς πρὸς κατόπτεισιν καὶ βομβαρδισμόν τοῦ ἀντιπάλου Στόλου».

Ἔτσι, διαφάνηκε ὅτι τὸ Ἑλληνικὸ Ναυτικὸ πρῶτο εφήρμοσε ἓνα νέο εἶδος ἐπιχειρήσεων στὸν κατὰ θάλασσαν πόλεμο, τῶν αεροναυτικῶν.

Ἡ δολοφονία τοῦ Βασιλιά Γεωργίου Α΄

Στο ἀπόγειο τῆς δόξας τῶν ἐλληνικῶν ὀπλῶν — ἡ Θεσσαλονίκη νὰ βρῆσκειται σὲ ἐλληνικά χέρια, τὰ Ἰωάννινα νὰ ἔχουν πέσει καὶ ὁ στρατός νὰ ἔχει ἐπεκτείνει τὴν κυριαρχία του μέχρι τὰ ὅρια τῶν ἐλληνικῶν εδαφικῶν διεκδικήσεων στὴ Βόρειο Ἡπειρο — στὶς 5 Μαρτίου 1913 σημειώθηκε ἓνα ἀποτρόπαιο γεγονός με πανελλήνια συγκίνηση, ἀλλὰ καὶ με πολλὰ ἀναπάντητα ἐρωτηματικά. Ἐπρόκειτο γιὰ τὴν δολοφονία τοῦ Βασιλιά Γεωργίου Α΄.

Ὁ Βασιλιάς Γεώργιος Α΄ εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὴν Θεσσαλονίκη, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πόλης γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴν ἐλληνικὴ παρουσία ἀπέναντι στὶς βουλγαρικὲς βλέψεις. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἀπογευματινοῦ περιπάτου τοῦ δέχτηκε δολοφονικὴ ἐπίθεση στὴ διασταύρωση τῶν οδῶν Ἀγίας Τριάδας καὶ Βασ. Ὀλγας. Δράστης ἦταν ὁ Ἀλέξανδρος Σχινάς, ἀέργος ἀμφιλεγόμενης προσωπικότητας, ὁ ὁποῖος πυροβόλησε τὸν Βασιλιά σὲ ἀπόσταση ἐνός μέτρου με μίᾶ μαυροβουνιώτικη κουμπούρα. Ὁ Βασιλιάς συνοδεύεταν μόνον ἀπὸ τὸν υἱοπασιστή του Ἀντισυνταγματάρχη Γεώργιο Φραγκοῦδη, ἐνῶ οἱ δύο ἄνδρες τῆς κρητικῆς φρουρᾶς ἀκολουθοῦσαν ἀπὸ ἀπόσταση, γιὰτὶ ὁ Βασιλιάς δὲν ἐπιθυμοῦσε τὴν ἐνοπλὴ συνοδεία στὶς ἐξόδους του. Ἡ σφαῖρα πέρασε ἀπὸ τὴ σπονδυλικὴ στήλη καὶ διάτρησε τὴν καρδιά. Ὁ δολοφόνος στόχευσε καὶ τὸν υἱοπασιστή, ἀλλὰ τὸ ὄπλο του ἔπαθε ἀφλογιστία καὶ στὴ συνέχεια συνελήφθηκε. Ὁ Βασιλιάς μεταφέρθηκε σὲ νοσοκομεῖο καὶ οἱ γιατροὶ διαπίστωσαν τὸν θάνατό του. Τα αἷτια τῆς δολοφονίας παρέμειναν ἀδιευκρίνιστα, καθὼς ὁ δρᾶστης αυτοκτόνησε πέφτοντας ἀπὸ τὸ Διοικητήριο, ὅπου εἶχε ὀδηγηθεῖ γιὰ ἀνάκριση.

Τρεῖς ἡμέρες μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Γεωργίου Α΄, στὶς 8 Μαρτίου 1913, ὁ Κωνσταντῖνος ὀρκίστηκε Βασιλιάς.

Η συνθήκη τερματισμού του Πρώτου Βαλκανικού Πολέμου

Μετά από μακρές διαπραγματεύσεις και ύστερα από μεσολάβηση των Μεγάλων Δυνάμεων, στις 17 Μαΐου 1913, υπογράφηκε στο Λονδίνο η Συνθήκη ειρήνης, βάσει της οποίας τερματιζόταν ο Πρώτος Βαλκανικός Πόλεμος. Με την ήττα που υπέστη η Τουρκία αποχώρησε οριστικά από τα Βαλκάνια.

Σύμφωνα με την υπογραφείσα συνθήκη, η Ευρωπαϊκή Τουρκία περιοριζόταν στην Ανατολική Θράκη μέχρι τη γραμμή Αίνου-Μηδείας, έχοντας απολέσει συγχρόνως και τα νησιά του Αιγαίου, καθώς και την Κρήτη. Δημιουργήθηκε όμως από τις Μεγάλες Δυνάμεις, κυρίως με την επιμονή της Αυστροουγγαρίας, η αυτόνομη Αλβανία. Σε αυτή περιλήφθηκε και η Βόρεια Ήπειρος, η οποία, παρά την αναμφισβήτητη ελληνικότητά της, αφαιρέθηκε από την Ελλάδα.

Όμως, η ρύθμιση των συνόρων ανάμεσα στα βαλκανικά κράτη προκάλεσε τον Δεύτερο Βαλκανικό Πόλεμο, τον Ιούνιο του 1913.

Ο Δεύτερος Βαλκανικός Πόλεμος

Πριν από τη λήξει του Πρώτου Βαλκανικού Πολέμου ήταν φανερά τα σημάδια της επερχόμενης ρήξης μεταξύ των συμμάχων για τη διανομή των εδαφών που απελευθερώθηκαν από τον ζυγό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο Δεύτερος Βαλκανικός Πόλεμος, που ξέσπασε σχεδόν αμέσως μετά τη λήξη του Πρώτου, ήταν η ένοπλη σύγκρουση που εξελίχθηκε από τις 29 Ιουνίου έως τις 31 Ιουλίου του 1913, που χαρακτηρίστηκε από την ταχύτητα της διεξαγωγής του και τη σκληρότητα των μαχών του.

Η Βουλγαρία στον διεξαχθέντα Πρώτο Βαλκανικό Πόλεμο, παρέταξε στρατιωτική δύναμη ίση με την αντίστοιχη όλων των υπόλοιπων συμμάχων. Συγκράτησε στη Θράκη το κύριο σώμα του οθωμανικού στρατού, που ενισχυόταν συνεχώς με μονάδες από την ασιατική Τουρκία. Έτσι, απομακρύνθηκε από τον κύριο στόχο των εθνικών διεκδικήσεών της, τη Μακεδονία, με αποτέλεσμα η βουλγαρική κοινή γνώμη να έχει την αίσθηση της αδικίας. Οι διεκδικήσεις στρέφονταν εναντίον της Ελλάδας και της Σερβίας και εκδηλώνονταν με διάφορα επεισόδια, πολλές φορές αιματηρά, με θύματα Σέρβους και Έλληνες στην περιοχή της Μακεδονίας. Ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά την Ελλάδα, η Βουλγαρία αμφισβητούσε ανοικτά την κυρίευση από τις ελληνικές δυνάμεις της Θεσσαλονίκης και της νοτιοανατολικής Μακεδονίας. Κάθε πρόταση

εκ μέρους της Ελλάδας και της Σερβίας για φιλική διευθέτηση, συναντούσε την αδιαλλαξία της Βουλγαρίας.

ΟΙ ΑΝΤΙΠΑΛΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ — Ο Ελληνικός Στρατός, με Αρχιστράτηγο τον ίδιο τον Βασιλιά Κωνσταντίνο και επιτελάρχη τον αντιστράτηγο Βίκτωρα Δούσμανη, διέθετε στη Μακεδονία οκτώ Μεραρχίες Πεζικού και μία Ταξιαρχία Ιππικού, συνολικής δύναμης 100.000 πεζών, 1.000 ιππέων και 180 πυροβόλα.

— Ο Σερβικός Στρατός, με Αρχηγό τον Βασιλιά Πέτρο και επιτελάρχη τον Ράντομιρ Πούτνικ, διέθετε 10 Μεραρχίες Πεζικού και μία Ταξιαρχία Ιππικού, οργανωμένες σε τρεις στρατιές, συνολικής δύναμης 260.000 πεζών, 3.000 ιππέων και 500 πυροβόλα. Σημειώνεται ότι στη δύναμη των πεζών συμμετείχαν 12.000 Μαυροβούνιοι.

— Ο Βουλγαρικός Στρατός, είχε Διοικητή τον Βασιλιά Φερδινάνδο, με βοηθό τον Στρατηγό Μιχαήλ Σάβοφ και επιτελάρχη τον Στρατηγό Ιβάν Φίτσερ. Διέθετε εναντίον της Σερβίας και της Ελλάδας 12 Μεραρχίες Πεζικού, μία Μεραρχία και μία Ταξιαρχία Ιππικού, οργανωμένες σε 5 Στρατιές, συνολικής δύναμης 350.000 πεζών, 5.000 ιππέων και 720 πυροβόλα.

ΟΙ ΕΧΘΡΟΠΡΑΞΙΕΣ — Στις 16 Ιουνίου 1913 οι κύριες δυνάμεις των Βουλγάρων επιτέθηκαν αιφνιδιαστικά κατά των ελληνικών και σερβικών τμημάτων προκάλυψης, χωρίς επίσημη κήρυξη πολέμου. Η αντίδραση της Ελλάδας και της Σερβίας, οι οποίες είχαν μεταξύ τους συνάψει αμυντική συμμαχία από τις 19 Μαΐου 1913, υπήρξε άμεση και αποφασιστική. Ο Ελληνικός Στρατός εισήλθε στον νέο πόλεμο με ακμαίες ηθικές δυνάμεις και με σταθερή απόφαση να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά την προκλητικότητα και την δολιότητα των Βουλγάρων.

Οι ελληνικές δυνάμεις αφού εκκαθάρισαν στις 17 Ιουνίου την πόλη της Θεσσαλονίκης από βουλγαρικά τμήματα, συλλαμβάνοντας περίπου 1.350 αιχμαλώτους, ανέλαβε αμέσως ευρεία αντεπίθεση κατά της ισχυρής βουλγαρικής αμυντικής τοποθεσίας Κιλκίς – Λαχανά. Επακολούθησε από τις 19 Ιουνίου η ομώνυμη μάχη, που κατέληξε σε περιφανή νίκη των ελληνικών δυνάμεων, ύστερα από έναν πραγματικά λυσσώδη και αδιάκοπο τριήμερο αγώνα.

Ο Βουλγαρικός Στρατός δέχτηκε στο Κιλκίς–Λαχανά συντριπτικό πλήγμα και υποχρεώθηκε να συμπτυχθεί εσπευσμένα προς τα βόρεια. Αλλά και ο

Ελληνικός Στρατός κατέβαλε βαρύτατο τίμημα, αφού οι απώλειές του ανήλθαν κατά τον τιτάνιο αυτόν αγώνα περίπου σε 8.700 νεκρούς και τραυματίες, μεταξύ των οποίων και πολλοί αξιωματικοί διοικητές μονάδων (ταγμάτων και συνταγμάτων). Ο Ελληνικός Στρατός, μετά τη νίκη του αυτή και την ανασύνταξη των δυνάμεών του, προέλασε με τον όγκο των δυνάμεών του προς την ευρύτερη περιοχή με συνεχείς αψιμαχίες και συγκρούσεις.

Στο μεταξύ αγήματα του Ελληνικού Στόλου απελευθέρωσαν την Καβάλα και την Αλεξανδρούπολη, ενώ η XIII Μεραρχία που μεταφέρθηκε από την Ήπειρο στην Καβάλα, κινήθηκε επιθετικά και απελευθέρωσε διαδοχικά πολλές περιοχές της Ανατολικής Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης.

Οι βουλγαρικές δυνάμεις στην υποχώρησή τους διέπραξαν φοβερά εγκλήματα κατά του ελληνικού πληθυσμού. Σκότωσαν πολλούς από τους Έλληνες κατοίκους και πυρπόλησαν τις οικίες τους. Η Νιγρίτα, οι Σέρρες και προπαντός το Δοξάτο στην Ανατολική Μακεδονία είναι οι πόλεις που έζησαν περισσότερο την εκδικητική μανία των Βουλγάρων και έπαθαν τις μεγαλύτερες καταστροφές.

Ο Σερβικός Στρατός, από την πλευρά του, σε μάχες που διεξήγαγε, αντιμετώπισε τις βουλγαρικές δυνάμεις με επιτυχία, αναγκάζοντας αυτές να αποσυρθούν προς Ανατολάς.

Στις 27 Ιουνίου 1913 ενεπλάκη και η Ρουμανία, η οποία κατέλαβε χωρίς αντίσταση τη Δοβρουτσά. Δύο ημέρες μετά, η Τουρκία εκμεταλλευόμενη τη δυσχερή θέση της Βουλγαρίας κήρυξε τον πόλεμο εναντίον της και κατέλαβε την Αδριανούπολη.

Η προέλαση του Ελληνικού Στρατού βρήκε σθεναρή αντίσταση στα στενά της Κρέσνας. Η μάχη που διεξήχθη ήταν άκρως φονική. Κράτησε ένα τρίμηρο (9-11 Ιουλίου) και έληξε με νίκη των Ελλήνων, μετά από σκληρό αγώνα, σώμα με σώμα με τη χρήση λόγχης.

Οι Βούλγαροι, σε μια ύστατη προσπάθεια, εξαπέλυσαν στις 15 Ιουλίου αντεπίθεση κατά των δύο άκρων της ελληνικής διάταξης χωρίς να σημειώσουν κάποια επιτυχία, έχοντας βαριές απώλειες..

Τελικά οι εχθροπραξίες έληξαν στις 18 Ιουλίου 1913. Με την ανακωχή που ζήτησε η Βουλγαρία αποδέχτηκε την ήττα της και παραιτήθηκε από τις όποιες βλέψεις της για τη δημιουργία μιας Μεγάλης Βουλγαρίας.

Η συνθήκη τερματισμού του Δεύτερου Βαλκανικού Πολέμου

Στις 28 Ιουλίου 1913 υπογράφηκε τελικά από τους εμπόλεμους Ελλάδα, Ρουμανία, Σερβία και Μαυροβούνιο από τη μια πλευρά και Βουλγαρία από την άλλη η συνθήκη του Βουκουρεστίου, με την οποία έληξε και τυπικά ο Δεύτερος Βαλκανικός Πόλεμος. Την Ελλάδα αντιπροσώπευσε ο Έλληνας Πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος. Μετά από πολλές διπλωματικές ζυμώσεις η υπογραφείσα συνθήκη ειρήνης ρύθμισε τις εδαφικές διεκδικήσεις μεταξύ των Βαλκανικών Κρατών.

Η Ελλάδα απέκτησε και πάλι την Ανατολική Μακεδονία. Τα προς ανατολάς ελληνικά σύνορα με τη Βουλγαρία μεταφέρθηκαν μέχρι και πέρα από την Καβάλα. Η Δυτική Θράκη, αν και είχε απελευθερωθεί από τον Ελληνικό Στρατό, παραχωρήθηκε τελικά στη Βουλγαρία, έχοντας έξοδο στο Αιγαίο με επίγειο μόνο το Δεδεαγάτς, σημερινή Αλεξανδρούπολη⁷. Η συνοριακή γραμμή μεταξύ Ελλάδας και Σερβίας παρέμενε όπως είχε καθοριστεί με την Ελληνοσερβική Συνθήκη Ειρήνης, Φιλίας και Αμοιβαίας Συνεργασίας, που υπογράφηκε στην Θεσσαλονίκη στις 19 Μαΐου 1913.

Σημειώνεται ότι τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, με χωριστή συνθήκη, η Οθωμανική Αυτοκρατορία ανακατέλαβε την Ανατολική Θράκη, μετά των Σαράντα Εκκλησιών και της Αδριανούπολης, μέχρι τον ποταμό Έβρο. Επίσης άξιο μνείας είναι ότι η **Κρήτη** επίσημα **ενσωματώθηκε** με την Ελλάδα την 1^η Δεκεμβρίου 1913.

Απώλειες Ελληνικού Στρατού κατά τους δύο Βαλκανικούς Πολέμους

— Πρώτος Βαλκανικός Πόλεμος: Νεκροί αξιωματικοί 143, οπλίτες 2.231. Τραυματίες αξιωματικοί 261, οπλίτες 9.034. Επιπλέον υπήρχαν 580 παγόπληκτοι, κυρίως στο μέτωπο της Βόρειας Ηπείρου.

— Δεύτερος Βαλκανικός Πόλεμος: Νεκροί αξιωματικοί 164, οπλίτες 5.687. Τραυματίες αξιωματικοί 294, οπλίτες 23.553.

Στις απώλειες αυτές δεν περιλαμβάνονται οι 188 αγνοούμενοι – και των

---

7. Η Αλεξανδρούπολη μέχρι το 1920 ήταν γνωστή ως Dedeagac (Δεδεαγάτς), η δε μετονομασία της έγινε προς τιμήν του τότε Βασιλιά των Ελλήνων Αλέξανδρου, ο οποίος την επισκέφθηκε. Η ονομασία της πόλης δεν έχει σχέση με τη γειτονική αρχαία Αλεξανδρούπολη πρωτεύουσα των Μαίδων, την οποία είχε κυριεύσει και ονομάσει έτσι ο Μέγας Αλέξανδρος.

δύο πολέμων — καθώς και αυτοί που πέθαναν από διάφορες αιτίες που ανέρχονται συνολικά σε 38 αξιωματικούς και 1.520 οπλίτες.

Σημειώνεται ότι συνολικά, οι βουλγαρικές απώλειες σε νεκρούς και τραυματίες έφθασαν τους 65.927 άνδρες και των άλλων δυνάμεων (Σέρβων, Μαυροβουνίων, Οθωμανών και Ρουμάνων) τις περίπου 91.000 άνδρες.

Συμπέρασμα

Οι αγώνες των ελληνικών δυνάμεων στους δύο Βαλκανικούς Πολέμους ήταν σκληροί, δύσκολοι και αιματηροί. Όμως, χάρη στους αγώνες αυτούς η Ελλάδα πέτυχε την αναγνώριση του στρατιωτικού της γοήτρου και την πραγματοποίηση ενός μεγάλου μέρους των εθνικών της διεκδικήσεων. Ελληνικές περιοχές της Μακεδονίας και της Ηπείρου, μετά από μακρόχρονη υποδούλωση, επανήλθαν στους κόλπους της μητέρας πατρίδας, όπως και τα νησιά του Αιγαίου, εκτός από τα Δωδεκάνησα.

Η έκταση της χώρας σχεδόν διπλασιάστηκε και περίπου 2,2 εκατομμύρια Έλληνες ελευθερώθηκαν από τα δεσμά της δουλείας. Νέες πλουτοπαραγωγικές πηγές προστέθηκαν που τόνωσαν σημαντικά την εθνική οικονομία και βελτίωσαν αισθητά το βιοτικό επίπεδο του λαού.

Γενικά, η μεγάλη εθνική εξόρμηση του 1912 ολοκλήρωσε την κρατική υπόσταση της Ελλάδας και θεμελίωσε την εξελικτική πορεία του Έθνους. Η άρτια κρατική προετοιμασία, η ανδρεία, η υψηλή μαχητική ικανότητα σε συνδυασμό με το άριστο ηθικό του Έλληνα μαχητή και η ομοψυχία λαού και ηγεσίας, ήταν τα βασικά εκείνα στοιχεία που οδήγησαν την Ελλάδα σε θριάμβους με σωφροσύνη και αποφασιστικότητα.

*

Πηγές 2^ο Κεφαλαίου

— “Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια”, Πυρσός Α.Ε., τόμος ΣΤ΄, Αθήνα 1928.

— “Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικό”, Ελευθερουδάκη, τόμος 2^{ος}, 1962.

— “Ιστορία του Ελληνικού Έθνους”, τόμος ΙΔ΄.

— “Πολιτική Ιστορία Νεότερης Ελλάδος”, Σπ. Β. Μαρκεζίνη, τόμος 3^{ος}, 1966.

— “Ιστορία του Ελληνικού Στρατού”, ΓΕΣ/Δ.Ι.Σ., Αθήνα 1997.

— “Ιστορία της Αεροπορίας”, ΓΕΑ/Δ.Ι.Α., τόμος Α΄, Αθήνα 1980

— Από Διαδίκτυο: *<https://www.kathimerini.gr/investigations/816021/i-ellada-stoys-valkanikoys-polemoys/>

*https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%93%CE%B5%CF%8E%CF%81%CE%B3%CE%B9%CE%BF%CF%82_%CE%91%CE%B2%CE%AD%CF%81%CF%89%CF%86

*https://www.benaki.org/index.php?option=com_publications&view=publication&lang=el&id=2715&Itemid=171

*https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9D%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CE%BB%CE%B1%CE%BF%CF%82_%CE%92%CF%8C%CF%84%CF%83%CE%B7%CF%82

*https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9D%CE%B1%CF%85%CE%BC%CE%B1%CF%87%CE%AF%CE%B1_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%88%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CF%82

*https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9D%CE%B1%CF%85%CE%BC%CE%B1%CF%87%CE%AF%CE%B1_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%88%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CF%82

*<https://www.cretalive.gr/istoria/otan-o-basilias-georgios-epese-nekros>

— * —

3

ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

ΓΕΝΕΣΗ και ΠΑΡΑΚΜΗ

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία δημιουργήθηκε με τη διαδοχική εξάπλωση του Οθωμανικού Σουλτανάτου, που συγκρότησαν τουρκικά φύλα στον χώρο της Μικράς Ασίας στις αρχές του 14^{ου} αιώνα.

Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με την έρευνα του μεσαιωνολόγου – βυζαντινολόγου Αλέξη Τ. Κ. Σαββίδη, φανερώνεται ότι οι τουρκικοί νομαδικοί πληθυσμοί του Μανχάν, της αρχαίας επαρχίας της Περσίας που ονομαζόταν Παρθία, αναγκάστηκαν στις αρχές του 13^{ου} αιώνα να εγκαταλείψουν τα εδάφη και τα βοσκοτόπια τους διωγμένοι από τις Μογγολικές επιδρομές του Τζέγκκις Χαν (1206-1227). Από το Μανχάν δια μέσου του Τουρκεστάν και της Αρμενίας, οδηγήθηκαν 50.000 περίπου οικογένειες νομάδων στις γειτονικές περιοχές του Ερζιντζάν στην ανατολική Μικρά Ασία. Στη διάρκεια πολεμικών επεισοδίων περί το 1230, πνίγηκε στον Ευφράτη ο ανώτατος άρχοντας των Τούρκων αυτών, ο “Παντισάχ” Σουλεϋμάν, οπότε οι τέσσερεις γιοί του μοίρασαν μεταξύ τους το τεράστιο πλήθος που τους είχε ακολουθήσει. Ένας από τους τέσσερεις γιούς, ο Ερτογρούλ, ήταν ο πατέρας του πρώτου Οθωμανού Σουλτάνου **Οσμάν Α΄**, στον οποίον οφείλει τη γέννησή του το Οθωμανικό Εμιράτο της Βιθυνίας, που σε λιγότερο διάστημα από δύο αιώνες ξεχύθηκε στα Βαλκάνια ως Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Ο Οσμάν Α΄ (1258-1326) ή Οσμάν Γαζής (*Ghazi* σημαίνει “ιερός πολεμι-

στής”) γεννήθηκε στο χωριό Θηβάσιο της Βιθυνίας της Μικράς Ασίας. Έγινε Μπέης μετά τον θάνατο του πατέρα του Ερτογρούλ, που όπως αναφέρθηκε ήταν φύλαρχος. Σε νεαρή ηλικία επιτέθηκε εναντίον του βυζαντινού φρουρίου της Αγγελοκόμης (*Ινεγκιόλ*), στην επαρχία της Προύσας, το οποίο και κατέλαβε.

▲ Ο Οσμάν Α΄, πρώτος Οθωμανός Σουλτάνος

Το 1299 ο Οσμάν ανακήρυξε τον εαυτόν του Σουλτάνο στο ανεξάρτητο κράτος που ήδη διοικούσε. Σταδιακά άρχισε να επεκτείνει την κυριαρχία του, πρώτα στην περιοχή του Μαρμαρά και αργότερα στη Μικρά Ασία. Με την κατάληψη της Περγάμου επεδίωκε να αποκτήσει κάποια ναυτική δύναμη. Πολιόρκησε την Προύσα, την οποία μετά τον θάνατό του κατέλαβε τελικά ο γιος του ο **Ορχάν**, το 1326, την οποία και καθιέρωσε ως πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας του. Ο Ορχάν διατήρησε την εξουσία του ως Οθωμανός Σουλτάνος μέχρι τον θάνατό του το 1362.

Οι Αυτοκράτορες του Βυζαντίου δεν αντέδρασαν στην επεκτατική τακτική του νέου εχθρού. Ο Αυτοκράτορας, μάλιστα, Ιωάννης ΣΤ΄ **Κατακουζηνός** προσπάθησε να συμφιλιωθεί με τον αναδυόμενο μουσουλμανικό κόσμο της Μ. Ασίας χωρίς να θέτει σε κίνδυνο την ορθόδοξη πίστη της βυζαντινής παρά-

δοσης¹. Όμως, κάθε συμφωνία με τους Οθωμανούς δεν έφερε το αναμενόμενο αποτέλεσμα.

Ο Ορχάν αφού αναδιοργάνωσε το κράτος του, κατέλαβε τη Νίκαια και στη συνέχεια τη Νικομήδεια και τις ακτές του Βοσπόρου. Το 1355 κυριεύσε την Καλλίπολη, θέτοντας τις βάσεις της Οθωμανικής επέκτασης στη Βαλκανική Χερσόνησο. Πέραν των κατακτήσεών του, ήταν ο πρώτος που καθιέρωσε θεσμούς διοίκησης και έκοψε τα πρώτα νομίσματα. Ακόμη, κατασκεύασε πολλά τζαμιά, δημιούργησε σχολεία και ίδρυσε το τάγμα των Γενίτσαρων.

Η χρονική περίοδος 1421–1566 θεωρείται από τους σύγχρονους ερευνητές ως εποχή ακμής και κατακτητικής εξάπλωσης του Οθωμανικού Σουλτανάτου στην Ασία, τη βόρειο Αφρική και τα Βαλκάνια, εξαπολύοντας πόλεμο κατά του χριστιανικού κόσμου.

Στην προοδευτικά αυξανόμενη σε εδάφη και σε ισχύ Οθωμανική Αυτοκρατορία συνέβαλαν κυρίως οι επιβλητικοί “στρατιωτικοί Σουλτάνοι”, όπως ο Μουράτ Β΄ (Σουλτάνος 1421-1444 και 1446-1451), ο Μωάμεθ Β΄ ο “Πορθητής” (Σουλτ. 1444-1446 και 1451-1481), ο Βαγιαζίτ Β΄ (Σουλτ. 1481-1512), ο Σελίμ Α΄ (1512-1520) και ο Σουλεϊμάν Β΄ ο “Μεγαλοπρεπής” (1520-1566).

Η Οθωμανική Δυναστεία

Η Οθωμανική Δυναστεία (Οσμανλί) χρονολογείται από το 1281 (επί Οσμάν Α΄) έως το 1923, όπου τερματίστηκε με την ανακήρυξη της Τουρκικής Δημοκρατίας — μέχρι το 1383 ήταν γνωστή ως Σογούτ. Παρά τις διαφορές φατρίες που επεδίωκαν τον θρόνο του Σουλτάνου, η δυναστεία γινόταν αποδεκτή ως ο κατεξοχήν συνδετικός ιστός του κράτους. Η τυχόν εξάλειψη ή ανατροπή της θα οδηγούσε σε διάλυση της αυτοκρατορίας.

Η ΔΙΑΔΟΧΗ — Μέχρι τα μέσα του 16^{ου} αιώνα όλοι οι Πρίγκιπες θεωρούνταν ότι είχαν ίσα δικαιώματα για το αξίωμα του Σουλτάνου, που κατά τεκμήριο ανακηρυσσόταν ο ικανότερος. Ως Πρίγκιπες αναλάμβαναν κυβερνητικές ή στρατιωτικές διοικήσεις στις επαρχίες, μαζί με τους παιδαγωγούς και τις

---

1. Ο Αυτοκράτορας του Βυζαντίου (1347-1354) Ιωάννης ΣΤ΄ Κατακουζηνός, στο πλαίσιο της επιδιωκόμενης συμφωνίας με το Οθωμανικό καθεστώς, πάντρεψε την δεκατριών χρόνων κόρη του με τον Σουλτάνο Ορχάν, ο οποίος πλησίαζε το εξηκοστό έτος της ηλικίας του. Η πράξη αυτή του Κατακουζηνού αναφέρεται στο Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό του Ελευθερουδάκη, Τομ. 8, σελ. 220.

μητέρες τους, ώστε να διαπαιδαγωγηθούν για το μελλοντικό τους αξίωμα. Μετά τον θάνατο του πατέρα τους, ο Πρίγκιπας που πρώτος έφθανε στην πρωτεύουσα και κέρδιζε την αναγνώριση των αξιωματούχων της Αυλής, οριζόταν Σουλτάνος. Όμως, ο τρόπος αυτός οδηγούσε σε εμφύλιες συγκρούσεις και διακυβευόταν η ενότητα της αυτοκρατορίας. Για να εξαιρεθεί το πρόβλημα, η διαδοχή γινόταν μόνο από τον πρωτότοκο γιο, που σ' αυτήν την περίπτωση το αξίωμα μπορούσε να μεταβιβαστεί και από θείο σε ανιψιό ή και από αδελφό σε αδελφό.

Μέχρι τα τέλη του 15^{ου} αιώνα οι Σουλτάνοι και οι Πρίγκιπες μπορούσαν να έχουν έως τέσσερις συζύγους. Αυτό κυρίως εξυπηρετούσε πολιτικές σκοπιμότητες, αφού οι γυναίκες τους ήταν κόρες ισχυρών οθωμανικών οικογενειών άσχετα με την πρότερη θρησκεία τους. Στους επόμενους αιώνες ελάχιστοι Σουλτάνοι προέβαιναν σε νόμιμους γάμους και η αναπαραγωγή της Δυναστείας εξασφαλιζόταν από τις σκλάβες που ανατρέφονταν στο παλάτι. Από αυτές ο Σουλτάνος επέλεγε τις ευνοούμενές του. Νομικά δεν υπήρχε κώλυμα, δεδομένου ότι ο ισλαμικός νόμος έδιδε τα ίδια δικαιώματα στα παιδιά που είχαν γεννηθεί από σκλάβες.

Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης

Ο **Μωάμεθ Β΄** στη δεύτερη βασιλεία του ως Σουλτάνος², έθεσε ως στόχο την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης και των υπολειμμάτων της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Επιδίωξε πρώτα να τακτοποιήσει τις εκκρεμότητες που υπήρχαν με τρίτους παράγοντες, ώστε να απομονώσει το Βυζάντιο από κάθε πηγή ενισχύσεων. Στη συνέχεια ο Μωάμεθ έκτισε στον Βόσπορο το Κάστρο Ρούμελη - Χισάρ για τον έλεγχο της διέλευσης πλοίων μεταξύ Μαύρης Θάλασσας και Θάλασσας του Μαρμαρά. Παράλληλα κατασκεύασε μεγάλο αριθμό κανονιών, διαφόρου διαμετρήματος για να καταστρέψει τα χιλιόχρονα τείχη της Πόλης.

---

2. Ο Μωάμεθ Β΄ ο “Πορθητής” διετέλεσε Σουλτάνος δύο φορές. Την πρώτη όταν ο πατέρας του, ο Μουράτ Β΄ (Σουλτάνος 1421-1444), παραιτήθηκε με τη θέλησή του υπέρ αυτού, οπότε βασίλευσε από το 1444 έως το 1446. Όμως, το 1446 μετά από εξέγερση γενίτσαρων, αναγκάστηκε να επιστρέψει στον θρόνο ο Μουράτ Β΄ που βασίλευσε έως τον θάνατό του το 1451. Έτσι το 1451 ο Μωάμεθ Β΄, ο επονομαζόμενος “Πορθητής”, έγινε δεύτερη φορά Σουλτάνος μέχρι τον θάνατό του το 1481. Επί των ημερών του, το 1453 κυριεύτηκε η Κωνσταντινούπολη.

Τον Απρίλιο του 1453 ο Μωάμεθ Β΄ άρχισε την πολιορκία της Πόλης με ένα στρατό άνω των 100 χιλιάδων πολεμιστών. Η πολιορκία της βυζαντινής πρωτεύουσας, της οποίας Αυτοκράτορας ήταν ο **Κωνσταντίνος ΙΑ΄ Παλαιολόγος**³, διήρκησε από τις 6 Απριλίου έως τις 29 Μαΐου 1453.

Οι συγκρούσεις ήταν ιδιαίτερα άνισες αφού αριθμητικά υπερτερούσαν οι επιτιθέμενοι τούρκοι. Ο συνεχής βομβαρδισμός εξάντλησε εντελώς τον πληθυσμό. Άντρες, γυναίκες, παιδιά, ιερείς, και μοναχοί προσπαθούσαν να αποκαταστήσουν τις πολυάριθμες ρωγμές του τείχους. Στο μεταξύ στη βυζαντινή πρωτεύουσα είχε γίνει ιδιαίτερα αισθητή η έλλειψη τροφίμων και οι πολεμιστές της πόλης άρχισαν να εξαντλούνται.

Στις 21 Μαΐου, ο Σουλτάνος Μωάμεθ Β΄ έστειλε πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη ζητώντας την παράδοση της πόλης, υποσχόμενος να επιτρέψει στον Αυτοκράτορα και σε όσους το επιθυμούσαν να φύγουν με τα υπάρχοντά τους. Ακόμη, εγγυόταν για την ασφάλεια και την περιουσία του πληθυσμού που θα παρέμενε στην Πόλη.

Σε απάντηση ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ δεχόταν να πληρώσει υψηλότερους φόρους υποτέλειας στα κάστρα και τα εδάφη που είχαν στο μεταξύ κατακτήσει οι Τούρκοι, αλλά για την Κωνσταντινούπολη δήλωσε:

«Τὸ δὲ τὴν πόλιν σοὶ δοῦναι οὐτ' ἐμὸν ἐστίν οὐτ' ἄλλου τῶν κατοικούντων ἐν ταύτῃ• κοινῇ γὰρ γνώμῃ πάντες αὐτοπροαιρέτως ἀποθανοῦμεν καὶ οὐ φεισόμεθα τῆς ζωῆς ἡμῶν».

Με σύγχρονη απόδοση:

«Το να σου (παρα)δώσω όμως την πόλη ούτε σε μένα επαφίεται ούτε σε άλλον από τους κατοίκους της• διότι με κοινή απόφαση οι πάντες θα αποθάνουμε αυτοπροαίρετα και δεν θα υπολογίσουμε τη ζωή μας».

Στις 28 Μαΐου πραγματοποιήθηκε στην περίφημη εκκλησία της Πόλης, την Αγία Σοφία, μεγάλη ακολουθία, την οποία παρακολούθησαν αξιωματούχοι και ένα πλήθος πιστών. Στον λόγο του ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ πρόέτρεψε τον λαό του να αντισταθεί γενναία με τη δύναμη που έχει χαρίσει ο θεός.

Την Τρίτη το βράδυ, 29 Μαΐου 1453, εκδηλώθηκε γενική τουρκική επίθεση από τρεις πλευρές συγχρόνως. Οι Βυζαντινοί κατάφεραν να αποκόψουν τις υπόγειες σήραγγες απ' όπου οι Τούρκοι προσπαθούσαν να περάσουν κάτω

3. Ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ Παλαιολόγος ήταν μέλος της δυναστείας των Παλαιολόγων. Αυτοκράτορας της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από το 1449 έως το θάνατό του κατά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης.

από τα τείχη. Στις δε γινόμενες δύο επιθέσεις εισόδου δια μέσου των τειχών, οι Βυζαντινοί απώθησαν τους εισβολείς, που ήταν αριθμητικά περισσότεροι, προκαλώντας τους σοβαρές απώλειες.

▲ Ο Κωνστ. ΙΑ΄ Παλαιολόγος

▲ Ο Σουλτάνος Μωάμεθ Β΄

Μετά από αυτές τις αποκρούσεις, ο Μωάμεθ Β΄ οργάνωσε μεθοδευμένα την τρίτη και τελευταία επίθεση, στην οποία οι Τούρκοι επέδειξαν ιδιαίτερη επιμονή. Παρά των ρηγμάτων που είχαν δημιουργηθεί στα τείχη, οι Τούρκοι δεν κατάφεραν να σπάσουν τη γραμμή άμυνας των τειχών, παρά μόνο όταν από εσωτερική προδοσία μπήκαν στην Πόλη από την Κερκόπορτα και περικύκλωσαν τους αμυνόμενους.

Ο Αυτοκράτορας Κωνσταντίνος ΙΑ΄ Παλαιολόγος πολεμώντας ως απλός στρατιώτης, έπεσε στη μάχη και ο θάνατός του έγινε θέμα ενός θρύλου, συσκοτισμένου από πλευράς ιστορικής πραγματικότητας. Το σώμα του δεν βρέθηκε με αποτέλεσμα να καλλιεργηθεί ένας από τους πιο δημοφιλείς θρύλους για τον τελευταίο Αυτοκράτορα του Βυζαντίου, βάσει του οποίου Άγγελος Κυρίου τον έκρυψε και τον μαρμάρωσε μέχρι τη στιγμή που η Πόλη θα είναι και πάλι ελεύθερη.

Για τους Έλληνες, η πτώση της Κωνσταντινούπολης σήμανε το τέλος της υπερχιλιετούς Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ενώ συγχρόνως σε ό,τι αφορά στον βυζαντινό πολιτισμό, οδήγησε στην ομαδική αποχώρηση των λογίων, που είχε ως συνέπεια τη μεγάλη επέκταση των ελληνικών σπουδών κατά την Ευρωπαϊκή Αναγέννηση.

ΟΙ ΒΑΡΒΑΡΟΤΗΤΕΣ — Με την είσοδο των Τούρκων στην Πόλη, θανατώθηκε ο άμαχος πληθυσμός χωρίς διάκριση. Οι εκκλησίες με πρώτη την Αγία Σοφία, καθώς και τα μοναστήρια με όλο τους τον πλούτο λεηλατήθηκαν και βεβηλώθηκαν. Οι ιδιωτικές περιουσίες λαφυραγωγήθηκαν, οι αναρίθμητοι πολιτιστικοί θησαυροί χάθηκαν, πολύτιμα βιβλία κάηκαν ή πουλήθηκαν σε εξευτελιστικές τιμές. Γενικά, δεν υπήρξε στοιχειώδης οίκτος στη διάρκεια των λεηλασιών και η Πόλη ερημώθηκε ολοσχερώς.

Ο Μωάμεθ Β΄ ο “Πορθητής”, επιθυμώντας να καταστήσει την Πόλη πρωτεύουσα του κράτους άρχισε να την οικοδομεί, μεταφέροντας πληθυσμούς από άλλες περιοχές. Στη συνέχεια, με εκστρατείες κατέλυσε το Δουκάτο των Αθηνών⁴, το Δεσποτάτο του Μυστρά, την Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας⁵ και τη φραγκική ηγεμονία του Αιγαίου. Μέχρι το 1461 σχεδόν όλος ο γεωγραφικός χώρος που αποτελούσε τον πυρήνα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας είχε βρεθεί κάτω από την οθωμανική κυριαρχία.

Η οθωμανική περίοδος στον ελληνικό χώρο

Η χρονική περίοδος κατά την οποία η Οθωμανική Αυτοκρατορία ασκούσε κυριαρχία στον γεωγραφικό χώρο της ελληνικής χερσονήσου και γενικότερα σε περιοχές κατοικούμενες διαχρονικά από Έλληνες, θεωρείται Οθωμανική Περίοδος, αν και στην ελληνική ιστοριογραφία έχει καθιερωθεί ως Τουρκοκρατία. Αυτό γιατί στα ελληνικά η λέξη “Τούρκος” σήμαινε τον μουσουλμάνο υπήκοο του Οθωμανικού Σουλτάνου.

---

4. Το Δουκάτο των Αθηνών ήταν κρατίδιο με έδρα την Αθήνα, το οποίο δημιουργήθηκε το 1205 από τους Σταυροφόρους, μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης κατά τη Δ΄ Σταυροφορία το 1204. Διατηρήθηκε 251 χρόνια, μέχρι την κατάληψη των Αθηνών από τους Οθωμανούς, το 1456.

5. Η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας ήταν μία μοναρχία που άκμασε από τον 13° έως τον 15° αιώνα, αποτελούμενη από τη μακρινή βορειοανατολική περιοχή της Μικράς Ασίας και τη νότια Κριμαία.

Σύμφωνα με έλληνες ιστορικούς είναι προτιμότεροι οι όροι “οθωμανική κατάκτηση” ή “οθωμανική περίοδος”, δεδομένου ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν μία πολυεθνική αυτοκρατορία, όχι εθνικό τουρκικό κράτος. Πρόσθετα, πολυεθνική ήταν και η σύνθεση της τάξης των Οθωμανών αξιωματούχων, η οποία ασκούσε την εξουσία, και που ελάχιστοι από αυτούς ήταν τουρκικής καταγωγής. Η άποψη αυτή ενισχύεται από το γεγονός της ανάμιξης, επί αιώνων, των Τούρκων με διάφορους λαούς και του γεννωμένου εξισλαμισμού.

Έτσι, η ανώτερη τάξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν αυτοπροσδιοριζόταν ως “Τούρκοι”, αλλά ως Μουσουλμάνοι και Οθωμανοί. Αυτό, γιατί η λέξη “Τούρκος” προσδιόριζε περισσότερο τον Τουρκεμένο μουσουλμάνο αγρότη η νομάδα της Ανατολής. Πρόσθετα, η λέξη αυτή χρησιμοποιείτο και για να χαρακτηριστεί κάποιος άξεστος ή απολίτιστος.

Η ΧΡΟΝΙΚΗ ΕΠΕΚΤΑΣΗ — Συμβατικά η οθωμανική περίοδος στον ελληνικό χώρο μπορεί να θεωρηθεί ότι άρχισε με την Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453. Ωστόσο η διείδυση των Οθωμανών στον ευρύτερο ελληνικό χώρο, Μικρά Ασία και Νότια Βαλκανική άρχισε νωρίτερα, όταν η Βυζαντινή Αυτοκρατορία ήταν ήδη αποδυναμωμένη από την τέταρτη σταυροφορία και την προσωρινή κατάλυση της υπόστασής της το 1204⁶.

Οι Οθωμανοί αφού κατέλαβαν την Καλλίπολη το 1355, επεξέτειναν τις κτήσεις τους στον ευρωπαϊκό χώρο. Κυρίευσαν το Διδυμότειχο και στη συνέχεια την Αδριανούπολη το 1361. Μετά δε και από τις νίκες που πέτυχαν εναντίον των Βουλγάρων το 1371 και των Σέρβων το 1389, προωθήθηκαν και στη νότια Βαλκανική. Σταδιακά κατέκτησαν όλη την έκταση της σημερινής Ελλάδας, εκτός των Ιονίων νήσων και κάποιων μικρών περιοχών. Οι Έλληνες αντιστάθηκαν στην Πελοπόννησο μέχρι το 1460. Επίσης οι Βενετοί και οι Γενουάτες⁷ παρέμειναν σε μερικά νησιά του Αιγαίου και στο Ιόνιο.

---

6. Η Δ΄ Σταυροφορία πραγματοποιήθηκε με πρωτοβουλία του Πάπα Ιννοκέντιου Γ΄ το 1201. Άρχισε για την κατάληψη των Αγίων Τόπων, που κατείχαν οι Μουσουλμάνοι, και ολοκληρώθηκε στις 12 Απριλίου 1204 με την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης και την προσωρινή κατάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Η Φραγκοκρατία διατηρήθηκε για 57 χρόνια. Το 1261 εκδιώχθηκαν οι Λατίνοι και αποκαταστάθηκε η Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

7. Γενουάτες ή Γενοβέζοι, αναφέρονται οι κάτοικοι της Δημοκρατίας της Γένοβας. Υπήρξε σημαντική ναυτική και εμπορική δύναμη στη Μεσόγειο και ανταγωνιστής της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας. Σημ.: Ως “Γαληνοτάτη Δημοκρατία” αναφέρεται συγκεκριμένα

Γεγονός όμως είναι ότι το 1500 το μεγαλύτερο τμήμα των πεδιάδων και των νησιών της Ελλάδας ήταν υπό την κατοχή των Οθωμανών. Η Κύπρος καταλείφθηκε το 1571, και οι Βενετοί διατήρησαν την Κρήτη μέχρι το 1669. Μόνο τα Επτάνησα, συνέχισαν να κυβερνώνται από τη Βενετία και δεν κατακτήθηκαν από τους Οθωμανούς.

Τα βουνά της Ελλάδας ήταν κατά ένα μεγάλο μέρος χωρίς ξένο κατακτητή και έτσι συνιστούσαν ένα ασφαλές καταφύγιο για τους Έλληνες που ήθελαν να ξεφύγουν από την ξένη κυριαρχία.

Ο εξισλαμισμός

Στα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης σημειώθηκε, σε μεγάλη έκταση, ο εξισλαμισμός του ελληνικού πληθυσμού της ελλαδικής αλλά και της μικρασιατικής περιοχής. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να επιφέρει σημαντικές αλλαγές στον πολιτισμικό, δημογραφικό και οικονομικό τομέα. Ο εξισλαμισμός συνήθως είναι γνωστός και ως “τούρκεμα”.

Γενικά ο εξισλαμισμός ήταν αποτέλεσμα των μεθοδευμένων μέτρων που λάμβαναν οι Οθωμανοί κατακτητές για την αλλοίωση του πληθυσμού, ώστε η μείωση του χριστιανικού στοιχείου να αποβαίνει αριθμητικό όφελος του αντίστοιχου μουσουλμανικού. Ως κύρια παρότρυνση ήταν η νομικά κατώτερη θέση των μη μουσουλμάνων, η βαρύτερη φορολογία, οι καθημερινές ταπεινώσεις εκ μέρους των Τούρκων κλπ.

Μαζικοί εξισλαμισμοί γίνονταν μετά από τις αποτυχημένες επαναστάσεις, από εξαναγκασμό αιχμαλώτων, από το συντελούμενο παιδομάζωμα και από άλλες περιπτώσεις. Αποτέλεσμα του εξισλαμισμού ήταν να αποκτήσουν μουσουλμανική πλειονότητα πολλές περιοχές όπως της Μικράς Ασίας, Θράκης Μακεδονίας, Ηπείρου και των μεγάλων αστικών κέντρων. Ιδιαίτερα στην Κρήτη με τον εξισλαμισμό οι μουσουλμάνοι προσέγγιζαν σε αριθμό τον μισό πληθυσμό (Τουρκοκρητικοί).

Πολλοί χριστιανοί άλλαζαν θρήσκευμα μόνο επιφανειακά και παρέμεναν κρυπτοχριστιανοί. Όσοι επανέρχονταν στον χριστιανισμό υφίσταντο διώξεις από το οθωμανικό καθεστώς.

μένα η εδαφική κυριαρχία ενός δημοκρατικού καθεστώτος.

Το παιδομάζωμα και οι Γενίτσαροι

Στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας γινόταν απαγωγή αγοριών από χριστιανικές περιοχές κυρίως των Βαλκανίων, με σκοπό τη διαπαιδαγώγησή τους ως Γενίτσαροι ή ως υπήκοοι στην υπηρεσία του Σουλτάνου. Η τακτική αυτή στην τουρκική γλώσσα καλείται ως “*denşirme*” και είναι το γνωστό παιδομάζωμα, το οποίο λέγεται και “*παιδολόγι*” ή “*γενιτσαριά*”.

Το παιδομάζωμα άρχισε στα χρόνια του Σουλτάνου Ορχάν, περί το 1326 μ.Χ. και πραγματοποιούνταν κατά τακτά χρονικά διαστήματα μετά από απόφαση του εκάστοτε Σουλτάνου, που καθόριζε τον τόπο και τον χρόνο. Τα παιδιά που στρατολογούνταν ήταν ηλικίας από 8 έως 20 ετών. Κάθε δε προσπάθεια των γονέων για αποφυγή της αρπαγής του παιδιού τους, προκαλούσε ακόμη και την ποινή του θανάτου σε αυτούς.

Η στρατολόγηση των παιδιών γινόταν από έναν Τούρκο αξιωματούχο που ήταν εφοδιασμένος με ένα φιρμάνι στρατολογίας και συνοδευόταν από ένα γραφέα και μερικούς Γενίτσαρους. Ο αξιωματούχος αυτός είχε απόλυτη εξουσία και η άφιξή του γινόταν γνωστή στα χωριά με ντελάληδες. Ερχόταν σε επαφή πρώτα με τον **Καδή**⁸ και τον **Προεστό**⁹ ή τον **Ιερέα** και στη συνέχεια εξέταζε τα βιβλία των γεννήσεων της εκκλησίας. Επιθεωρούσε τους υποψηφίους και διάλεγε τους πιο ρωμαλέους και ευφυείς νέους που έκρινε κατάλληλους. Αν και υπήρχε ο κανόνας της εξαίρεσης των μοναχογιών, των ορφανών και των παντρεμένων, παρ’ όλα αυτά οι οθωμανικές αρχές παραβίαζαν τις περιπτώσεις αυτές. Σε ό,τι αφορά τους παντρεμένους, οι Ρωμιοί επεδίωκαν να παντρέψουν τα παιδιά τους σε πολύ μικρή ηλικία για να αποφύγουν τη στράτευση, πράγμα που σπάνια κατάφεραν.

Οι νέοι που επιλέγονταν στέλνονταν στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί, τους ξύριζαν το κεφάλι και στους πιο όμορφους άφηναν στην κορφή μία τούφα μαλλιών που την έλεγαν “*τζουλούφι*”. Ο Σουλτάνος έπαιρνε στο παλάτι μερικούς νέους και οι υπόλοιποι μοιράζονταν στους Πασάδες και στους άλλους Τούρκους άρχοντες της Πόλης.

Όλα τα παιδιά του παιδομαζώματος εξισλαμίζονταν και στη συνέχεια είχαν

---

8. Ο Καδής ή Κατής ήταν Τούρκος δικαστής που δικάζε με βάση το θρησκευτικό (ισλαμικό) δίκαιο οικογενειακές υποθέσεις.

9. Στην περίοδο της Τουρκοκρατίας Προεστός ήταν ο επαρχιακός άρχοντας ελληνικής κοινότητας, ο οποίος εκλεγόταν από τους Δημογέροντες (αιρετοί άρχοντες της ελληνικής κοινότητας με διοικητικά και αστυνομικά καθήκοντα).

διαφορετική τύχη, ανάλογα με την περίσταση ή τις δυνατότητές τους. Εκτός από τα παιδιά που κρατούσε ο Σουλτάνος και οι άλλοι άρχοντες, κάποια πωλούνταν σκλάβοι σε Τούρκους αγρότες και όσοι ήταν πιο δυνατοί σωματικά κατατάσσονταν στους Γενίτσαρους, ενώ όσοι είχαν επίδοση στα γράμματα στελέχωναν τις γραμματειακές θέσεις, που ορισμένοι από αυτούς εξελίσσονταν σε πολύ υψηλά αξιώματα.

Πρόσθετα, ο Σουλτάνος για να εξασφαλίσει τον θρόνο του χρειαζόταν μία ισχυρή μαχητική δύναμη, η οποία θα ήταν αφοσιωμένη σ' αυτόν και κυρίως δεν θα συνδεόταν με τις άλλες τουρκικές φυλές και αρχοντικούς κύκλους που απέβλεπαν στην ανατροπή του. Η στρατολόγηση χριστιανών, οι οποίοι βέβαια εξισλαμίζονταν και ανατρέφονταν μέσα στη σουλτανική αυλή, διαμόρφωνε μία φανατικά πιστή φρουρά στην υπηρεσία του Σουλτάνου.

Οι προοριζόμενοι για το σώμα των Γενίτσαρων ακολουθούσαν σκληρή εκπαίδευση από παλαιότερους της κατηγορίας αυτής, ώστε να είναι εθισμένοι σε συνθήκες πολέμου και να είναι άξιοι πολεμιστές. Έτσι στις πολεμικές επιχειρήσεις είχαν πάντα την πρωτοπορία και αναδεικνύονταν ως οι ανδριότεροι και αγριότεροι πολεμιστές.

Γενικά, το παιδομάζωμα ήταν ίσως η μεγαλύτερη πληγή για τον ελληνισμό. Τα παιδιά που αρπάζονταν θεωρούνταν οριστικά απολεσθέντα. Στην Ήπειρό για παράδειγμα, την πρώτη Κυριακή μετά την αρπαγή, οι γονείς των παιδιών προέβαιναν μαυροφορεμένοι σε νεκρώσιμες τελετές και εκφωνούνταν τα ονόματα των παιδιών που λογαριάζονταν πια ως νεκρά.

Σύμφωνα με κάποιους ιστορικούς υπήρχαν και περιπτώσεις πολύ φτωχών οικογενειών που δεν αντιδρούσαν στη στράτευση των παιδιών τους, προκειμένου αυτά να βρουν την τύχη τους στο Οθωμανικό κράτος. Πολλοί νέοι που στρατολογούνταν σε εφηβική ηλικία διατηρούσαν στη μνήμη τους τις οικογένειές τους, με αποτέλεσμα κάποιοι από αυτούς με διάφορα προσχήματα να παρέχουν βοήθεια σε αυτές, όταν πλέον είχαν καταξιωθεί ιεραρχικά.

Είναι γεγονός ότι οι Γενίτσαροι συνιστούσαν αξιόλογη δύναμη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, με ένδοξες νίκες και μεγάλες κατακτήσεις. Ήταν άριστα εξοπλισμένοι, φανατικοί και γενικά από τους καλύτερους πολεμιστές της εποχής.

Στα τέλη του 17^{ου} αιώνα κατατάσσονταν στο σώμα των Γενίτσαρων και Τούρκοι και λίγο αργότερα σταμάτησε η στρατολόγηση χριστιανών. Με τον

τερματισμό του παιδομαζώματος και με την αριθμητική αύξηση του σώματος με Τούρκους, υπονομεύτηκε ο χαρακτήρας των Γενίτσαρων ως επίλεκτη μονάδα. Η φρουρά του Σουλτάνου αντί να τον υπερασπίζεται, άρχισε να υποστηρίζει δικές της επιλογές. Με την πάροδο του χρόνου οι Γενίτσαροι εξελίχθηκαν σε παρασιτικό σώμα ακριβοπληρωμένων κηφήνων που αρνούταν να πολεμήσουν, σε περίοδο που η αυτοκρατορία παρήκμαζε. Παράλληλα, αντιδρούσαν κάθε φορά που οι ανάγκες επέβαλαν να εφαρμοστούν μεταρρυθμίσεις ή εκσυγχρονισμοί.

Το 1826 οι Γενίτσαροι εξεγέρθηκαν, αντιδρώντας στην ίδρυση τακτικού στρατού. Τότε, ο Σουλτάνος Μαχμούτ Β΄ τους εγκλώβισε στους δρόμους της Κωνσταντινούπολης, τους περικύκλωσε με πυροβολικό και τους εξόντωσε. Έτσι με ένα λουτρό αίματος, διαλύθηκε το άλλοτε θρυλικό στρατιωτικό σώμα με τις αποτρόπαιες ρίζες του.

Η διοίκηση

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ο Σουλτάνος ήταν ο ανώτατος θρησκευτικός, πολιτικός και στρατιωτικός ηγέτης. Τα ηγετικά του αυτά καθήκοντα εξασφάλιζαν οι υποτακτικοί της Πύλης¹⁰, οι οποίοι εφάρμοζαν τις εντολές του σε όλα τα επίπεδα της κρατικής ιεραρχίας.

Δημόσιοι υπάλληλοι, πολιτικοί και στρατιωτικοί επιλέγονταν μέσα από μια ιδιαίτερη διαδικασία της Αυλής του εκάστοτε Σουλτάνου. Τα επιλεγμένα μέλη ήταν παιδιά προερχόμενα από το παιδομάζωμα τα οποία έπειτα από πολυετή εκπαίδευση σε ένα από τα αυτοκρατορικά σχολεία εισάγονταν στην Αυλή προκειμένου να ολοκληρώσουν τη διαπαιδαγώγηση και την επιμόρφωσή τους. Στη συνέχεια, πολλοί από αυτούς αναλάμβαναν υπηρεσία στην Αυλή. Από τις ικανότητες που επιδείκνυαν και κυρίως από την εύνοια του Σουλτάνου εξαρτιόταν και η εξέλιξή τους στις ανώτερες βαθμίδες της κεντρικής και επαρχιακής διοίκησης. Κάποιοι πάλι από αυτούς θα έμεναν αφοσιωμένοι υπασπιστές στην προσωπική υπηρεσία του κυρίου τους.

---

10. Υψηλή Πύλη νοείται η περιοχή που ήταν ξέχωρα από την έδρα της γραφειοκρατικής κυβερνητικής μηχανής. Με άλλα λόγια ήταν η περιοχή των ανακτόρων που περιλάμβανε τα ιδιαίτερα διαμερίσματα του Σουλτάνου και το χαρέμι. Η περιοχή αυτή ήταν γνωστή και ως Πύλη της Ευδαιμονίας ή της Διοίκησης. Σ' αυτή συνεδρίαζε το Αυτοκρατορικό Συμβούλιο (Χουμαγιούν Ντιβάν), υπό την προεδρία του Σουλτάνου ή σε κάποιες περιπτώσεις υπό τον Μεγάλο Βεζίρη.

Μέγας Βεζίρης — Στην ιεραρχία της Αυτοκρατορίας μετά τον Σουλτάνο ήταν ο Μέγας Βεζίρης, ο οποίος είχε την ιδιότητα του απόλυτου αντιπρόσωπου του Σουλτάνου. Ήταν υπεύθυνος εκτός από τα στρατιωτικά του καθήκοντα, για τους διορισμούς των αξιωματούχων, στην κεντρική και στην επαρχιακή διοίκηση. Αντιπροσώπευε τον Σουλτάνο σε ζητήματα δικαίου και γενικά είχε την επίβλεψη της τήρησης της τάξης στην πρωτεύουσα.

Ο Βεζίρης, με τις εξουσίες που είχε, θα μπορούσε να απειλήσει τον ίδιο τον Σουλτάνο. Εντούτοις, αυτό είχε προβλεφθεί δεδομένου ότι ο Μέγας Βεζίρης ως μέλος του αυτοκρατορικού συμβουλίου ήταν υποχρεωμένος να μην αγνοεί και τα άλλα μέλη και να τα συμβουλεύεται. Εξάλλου, απευθείας από τον Σουλτάνο διοριζόνταν οι εντεταλμένοι για τα Οικονομικά και τη Δικαιοσύνη, καθώς επίσης και ο Διοικητής του Σώματος των Γενίτσαρων. Σημειώνεται ότι παρά τους υπόψη περιορισμούς ο Μέγας Βεζίρης είχε την τελευταία λέξη στις αποφάσεις της Κυβέρνησης και στον συντονισμό των εργασιών των διαφόρων μελών της, αποβλέποντας στο να εξασφαλίζεται η θέση του Σουλτάνου στην κορυφή της εξουσίας.

Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με τον ιερό νόμο ο Σουλτάνος ήταν υποχρεωμένος να δέχεται τις αποφάσεις του Αυτοκρατορικού Συμβουλίου, τις οποίες του υπέβαλε ο Μέγας Βεζίρης προς επικύρωση. Με άλλα λόγια, ο Μέγας Βεζίρης ήταν, κατά κάποιον τρόπο, ο εγκέφαλος της κρατικής μηχανής.

Πασάς — Στην οθωμανική διοίκηση ο τίτλος του Πασά ήταν κατώτερος του Μεγάλου Βεζίρη και ανώτερος του Μπέη. Χωροταξικά, είχε τον χαρακτήρα με τον αντίστοιχο σημερινό Περιφερειάρχη με περισσότερες φυσικά εξουσίες. Η άσκηση εξουσίας και η διοικητική περιφέρεια του Πασά ονομαζόταν πασαλίκι.

Κατά την περίοδο της παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συχνά ο τίτλος του Πασά συνδεόταν με αυτόν του Βεζίρη. Όπως ήταν φυσικό μετά την κατάρρευση της οθωμανικής περιόδου, ο τίτλος του Πασά έπαψε να ισχύει επίσημα. Παρ' όλα αυτά οι Τούρκοι συνέχισαν να τον χρησιμοποιούν προς ένδειξη σεβασμού σε διάφορα καταξιωμένα πρόσωπα.

Μπέης — Ο τίτλος αυτός ήταν κατώτερος του Πασά και ανώτερος του Εφέντη (κύριος), σήμαινε νους (ιθύνων νους) και δινόταν επίσημα σε ανώτερους αξιωματούχους, στα τέκνα των Πασάδων, καθώς και σε ξένους ανεξάρτητα από θρησκεία.

Παρεμφερείς τίτλοι του Μπέη ήταν ο Μπεηλέρμπεης, ο Ατάμπεης και ο Μπεηλικτός. Τα άρρενα τέκνα του Μπέη έπαιρναν τον τίτλο του Μπέη-γλου και τα θήλεα Μπεγούμ, αντίστοιχο με πριγκίπισσα.

Αγάς — Ο τίτλος του Αγά δήλωνε άρχοντα και σήμαινε κύριος, αρχηγός, σεβαστός, διοικητής, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις ο τίτλος αυτός χρησιμοποιείτο και με την έννοια του ιδιοκτήτη γης.

Αρχικά ο τίτλος του Αγά δινόταν σε πολιτικούς και σε στρατιωτικούς αξιωματούχους. Ανάλογα με τη διοίκηση που ασκούσαν λάμβαναν και ιδιαίτερο όνομα π.χ. Χασεκής Αγάς (αρχιφύλακας), Χαζνεντάρ Αγάς (θησαυροφύλακας), Κιζλάρ Αγάς (διοικητής των ευνούχων των ανακτόρων), Αγάς των Γενίτσαρων (διοικητής τμήματος των Γενίτσαρων κλπ.

Βαθμιαία ο τίτλος αυτός επικράτησε να δίδεται περισσότερο σε αγράμματους διοικητές σε αντιδιαστολή με τους μορφωμένους άρχοντες και διοικητές, που λάμβαναν τον τίτλο του εφέντη.

Από ελληνικής πλευράς ο τίτλος του Αγά ταυτίστηκε με την έννοια του εξουσιαστή στον οποίο οφειλόταν υπακοή. Στη λαϊκή γλώσσα δήλωνε δεσποτικό ή τυραννικό άνθρωπο, καθώς επίσης και εκείνον που ζει με αρκετή οικονομική άνεση.

Βαλής — Με την ονομασία Βαλής χαρακτηριζόταν ο γενικός κυβερνήτης μιας ευρείας σε έκταση επαρχίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που ήταν γνωστή ως **βιλαέτι**. Υποδιαιρείτο σε διοικήσεις που ονομάζονταν σαντζάκια υπό τον Σαντζάκ Μπέη ή τον Μουτεσαρίφη, σε υποδιοικήσεις με την ονομασία Καζάδες ή Λιβάδες υπό τον Καϊμακάμη και ακόμη σε καντόνια (νεχαγέ ή ναχιέδες) υπό τον Μουντίρη.

Τα βιλαέτια πριν από το 1861 με 1866 ονομαζόταν εγιαλέτια.

Σημειώνεται ότι ο Βαλής λεγόταν και Μπεηλέρμπεης.

Καπουδάν ή Καπετάν Πασάς — Τον τίτλο αυτόν είχε ο Αρχιναύαρχος του Οθωμανικού Στόλου, που ήταν ένας από τους ανώτερους αξιωματούχους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο πρώτος που διορίστηκε στην θέση αυτή ήταν ο περιβόητος Βερβερίνος πειρατής ¹¹ Χαϊρεντίν Βαρβαρόσας το 1533, ο οποίος ήταν περισσότερο γνωστός ως **Μπαρμπαρόσα**. Γεννήθηκε στον Παλαιόκηπο Γέρας στη Λέσβο. Ο πατέρας του ήταν εξισλαμισμένος Αλβα-

---

11. Οι Βερβερίνοι πειρατές και κουρσάροι εξορμούσαν από τη Βόρεια Αφρική, έχοντας ως κύριες βάσεις τα λιμάνια του Αλγερίου, της Τύνιδας και της Τρίπολης.

νός και η μητέρα του Ελληνίδα χριστιανή από τη Λέσβο, ονόματι Κατερίνα.

Ο Μπαρμπαρόσα θεωρείται ο κύριος οργανωτής του οθωμανικού στόλου, στον οποίο έφερε τον βαθμό του Ναυάρχου. Στη συνέχεια έγινε Σουλτάνος του Αλγερίου και τελικά Μπεηλέρμπεης (Αρχιμπέης) του Αιγαίου, ένα από τα μεγαλύτερα οθωμανικά αξιώματα.

Στη διάρκεια των κατακτητικών επιδρομών του, ο Μπαρμπαρόσα με Τούρκους και Αλγερινούς πειρατές ερήμωσε πολλά νησιά του Αιγαίου, ειδικά στις Κυκλάδες και στα Κύθηρα. Λέγεται ότι σκοτώθηκαν 7.000 άμαχοι και όσοι γλύτωσαν πουλήθηκαν ως σκλάβοι και άλλοι που κατόρθωσαν να διαφύγουν, κρύφτηκαν στα βουνά ή πέρασαν στην Πελοπόννησο.

Καδής — Τον τίτλο του Καδή είχε ο διορισμένος δικαστής. Ασκούσε επίσης και εξωδικαστικές λειτουργίες, όπως η διαμεσολάβηση, η κηδεμονία επί ορφανών και ανηλίκων, καθώς και η εποπτεία και ο έλεγχος των δημόσιων έργων. Η λέξη “καδής” προερχόταν από την αραβική λέξη “κρίνω” ή “αποφασίζω”.

Το Χαρέμι

Στην περιοχή του παλατιού που στέγαζε την ιδιωτική κατοικία του Σουλτάνου και της οικογένειάς του, βρισκόταν και ο χώρος στέγασης των σκλάβων γυναικών, ο οποίος αποτελούσε το χαρέμι. Η μητέρα του Σουλτάνου, γνωστή ως Βαλιδέ Σουλτάνα και ένας μαύρος αρχιευνούχος ήλεγχαν τη λειτουργία του χαρεμιού. Σημειώνεται ότι η Βαλιδέ Σουλτάνα ήταν το πιο κοντινό και έμπιστο πρόσωπο του Σουλτάνου, η οποία συνήθως με αφανή τρόπο τον επηρέαζε σε πολιτικά ζητήματα.

Οι γυναίκες του χαρεμιού ήταν κορίτσια που τα είχαν αρπάξει δια της βίας μετά από μία νικηφόρα μάχη, και άλλα που προέρχονταν από σκλαβοπάζαρα, στα οποία αγοράζονταν σε μικρή ηλικία, ακόμη και πριν γίνουν δέκα ετών. Υπήρχαν περιπτώσεις που ο πατέρας συμφωνούσε να δώσει την κόρη του έναντι χρηματικού αντιτίμου, με άλλα λόγια την πουλούσε. Πρόσθετα υπήρχαν και οικογένειες που έδιναν τα κορίτσια τους σ’ ένα χαρέμι για να έχουν μια ζωή με ανέσεις.

Οι γυναίκες που ανήκαν στο χαρέμι του Σουλτάνου, του Βεζίρη ή άλλων αξιωματούχων, παρέμεναν σκλάβες του κατόχου τους και αποκομμένες από την υπόλοιπη κοινωνία, έχοντας ρόλο σκεύους ηδονής. Για τους αξιωμα-

τούχους το χαρέμι ήταν και επίδειξη δύναμης, ανδρισμού και οικονομικής ευμάρειας. Όμως, για τον Σουλτάνο ήταν κάτι περισσότερο, αφού εξυπηρετούσε και πολιτικούς σκοπούς, επειδή εξασφάλιζε την απόκτηση διαδόχου για τον θρόνο. Είχε περισσότερα από 300 δωμάτια, 40 αυλές με σιντριβάνια, λουτρά, τζαμί και μέχρι δέκα κουζίνες. Γενικά η ζωή των γυναικών στο χαρέμι ήταν πολυτελής, αν και ήταν ουσιαστικά φυλακισμένες, με αυστηρή φρούρηση. Αν κάποια επιχειρούσε να δραπετεύσει, την εκτελούσαν χωρίς αναβολή. Οι άνδρες που τις επιτηρούσαν ή τις εκπαίδευαν ήταν ευνούχοι, για προφανείς λόγους.

Όσες γυναίκες από το χαρέμι του Σουλτάνου δεν τύχαινε να ευνοηθούν και να γίνουν παλλακίδες (ή σύζυγοι), που ήταν και οι περισσότερες, προορίζονταν να γίνουν σύζυγοι Οθωμανών αξιωματούχων. Για τον λόγο αυτό μορφώνονταν και εκπαιδεύονταν ώστε να θεωρούνται κατάλληλες ως μελλοντικές βασιλομήτορες και εν γένει κυρίες υψηλής κοινωνίας.

Η επιλογή των παλλακίδων — Οι σουλτανικές παλλακίδες επιλέγονταν μεταξύ των κοριτσιών που είχαν ολοκληρώσει την εκπαίδευσή τους. Ο Σουλτάνος θα έπρεπε να κοιτάζει έντονα μια κοπέλα ή να της κάνει ένα σχόλιο θαυμασμού και αυτό σήμαινε την επιλογή της ως ευνοούμενη. Αμέσως η επιλεγμένη μεταφερόταν σε δικό της διαμέρισμα με αρκετούς υπηρέτες. Ετύγχανε ιδιαίτερης καλλωπιστικής περιποίησης στα λουτρά και στους θαλάμους ένδυσης. Στη συνέχεια την οδηγούσαν στην κρεβατοκάμαρα του Σουλτάνου.

Κατά κανόνα οι εκάστοτε παλλακίδες σταματούσαν να έχουν σχέσεις με τον Σουλτάνο μετά τη γέννηση αγοριού, για να μη υπάρξουν δύο αμφιθαλείς αδελφοί να έρθουν σε σύγκρουση για την εξουσία. Όταν γεννούσαν τον μελλοντικό Σουλτάνο, τότε αποκτούσαν στο παλάτι τη σημαντική θέση της Βαλιδέ Σουλτάνας.

Οι κόρες των Σουλτάνων ονομάζονταν πριγκίπισσες, οι οποίες παντρεύονταν με υψηλούς αξιωματούχους, κυρίως με τους εκάστοτε μεγάλους Βεζίρηδες. Η συγγενική αυτή σχέση των αξιωματούχων με τον Σουλτάνο ενίσχυε την οφειλόμενη αφοσίωσή των προς τον ανώτατο άρχοντα.

ΑΝΔΡΙΚΑ ΧΑΡΕΜΙΑ — Εκτός από τα γυναικεία χαρέμια υπήρχαν και ανδρικά. Τα αγόρια που τα συγκροτούσαν ονομάζονταν **γιουσουφάκια** και

ήταν παιδιά που προέρχονταν από το παιδομάζωμα. Ασχολούνταν με τη ψυχαγωγία του αφέντη τους. Χόρευαν οντάδες, τραγουδούσαν, σέρβιραν καφέ ή έκαναν αέρα στον αφέντη τους, πέραν του ότι τον ικανοποιούσαν και σεξουαλικά. Όταν τα γιουσουφάκια ενηλικιώνονταν διορίζονταν δε διάφορες υπηρεσίες. Κάποια δε από αυτά παντρεύονταν με κοπέλες από χαρέμι, οι οποίες είχαν ολοκληρώσει την εκεί χρησιμότητά τους.

Η κοινοτική αυτοδιοίκηση

Οι εκάστοτε Σουλτάνοι προκειμένου να ασκήσουν διοίκηση στα αχανή εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δέχονταν όπως οι υπόδουλοι λαοί, χριστιανοί, να έχουν το δικαίωμα της άτυπης, περιορισμένης και ελεγχόμενης τοπικής αυτοδιοίκησης, με κύριο σκοπό την εξασφάλιση της κυριαρχίας τους, τη συγκέντρωση των φόρων και τον σεβασμό της νομιμότητας, που ήταν οι βασικές επιδιώξεις της οθωμανικής εξουσίας. Έτσι, αναπτύχθηκε ο θεσμός των **Δημογέροντων** για την οργάνωση των οικονομικών και εσωτερικών υποθέσεων.

Στον ελληνικό χώρο, οι Δημογέροντες ήταν εκλεγμένοι σε κάθε χωριό ως κοινοτικοί άρχοντες και συνιστούσαν την **πρώτη βαθμίδα** της αυτοδιοίκησης. Περιορίζονταν σε καθαρά διοικητικά θέματα και δεν είχαν καμία σχέση

με ένοπλα σώματα για την τήρηση της τάξης. Ο θεσμός αυτός διατηρήθηκε και μετά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, μέχρι το 1833, όταν επί Όθωνα με τον νόμο “περί Δήμων” οι Δημογέροντες αντικαταστάθηκαν από τον θεσμό των μελλών του Δημοτικού Συμβουλίου.

Σε **δεύτερη βαθμίδα** αυτοδιοίκησης ήταν οι **Προεστοί**, οι οποίοι διορίζονταν από την οθωμανική διοίκηση είτε εκλέγονταν από τους Δημογέροντες των κατά τόπους χωριών. Εκπροσωπούσαν τις χριστιανικές κοινότητες στις υπηρεσίες της οθωμανικής εξουσίας, όπως διοικητικές, οικονομικές και εκείνες της τήρησης της τάξης. Για τον λόγο αυτόν ονομάζονταν και “επαρχιακοί Προεστώτες”. Συνήθως ήταν ένας προεστός ανά χωριό, ενώ για την έδρα της επαρχίας ήταν τρεις ή τέσσερις. Από τους Προεστούς εκλεγόταν ο αντιπρόσωπος για την έδρα του Πασά ή Βαλή, καθώς επίσης και για την έδρα του Σουλτάνου στην Κωνσταντινούπολη, που λεγόταν **Βεκίλης**. Σημειώνεται ότι ο εκάστοτε Βεκίλης ήταν ουσιαστικά ο πολιτικός μεσάζων μεταξύ της Υψηλής Πύλης και των χριστιανών κατοίκων αντίστοιχης περιφέρειας της επικράτειας. Πολλές φορές οι Βεκίληδες είχαν καταφέρει ακόμη και την αντικατάσταση Οθωμανών διοικητών.

Ο Προεστός κρατούσε τη σφραγίδα της κοινότητας και είχε τόσο διοικητικές όσο και δικαστικές δικαιοδοσίες, συνήθως πταισματικής φύσεως, εξομάλυνοντας έτσι τυχόν διαφορές μεταξύ των συμπολιτών του. Στην άσκηση των καθηκόντων του περιβαλλόταν από ιδιαίτερο συμβούλιο Δημογέροντων. Όμως, για σημαντικά ζητήματα συγκαλούσε γενική συνέλευση των κατοίκων όπου λαμβάνονταν οι σχετικές αποφάσεις. Ειδικότερα, οι Προεστοί, για λογαριασμό της οθωμανικής διοίκησης, προσδιόριζαν τη φορολογική δυνατότητα εκάστου μέλους της κοινωνίας τους και στη συνέχεια με φορολογικούς καταλόγους προέβαιναν στην είσπραξη των φόρων. Παράλληλα ήταν υπεύθυνοι για την τήρηση της τάξης και υπόλογοι για αυτήν στην οθωμανική διοίκηση.

Γενικά, ο θεσμός των Προεστών ή Προκρίτων ή Κοτζαμπάσηδων δημιουργήθηκε από τους Τούρκους στο πλαίσιο της διοίκησης και του ελέγχου των υπηκόων τους. Έτσι, για να έχουν την εμπιστοσύνη τους παραχωρούσαν σ’ αυτούς ανάλογα προνόμια και εξουσίες, με αποτέλεσμα αρκετοί από αυτούς να φανούν κατώτεροι της αποστολής τους, υπερβαίνοντας πολλές φορές ακόμη και τους χειρότερους Τούρκους, σε ιδιοτέλειες και αυθαιρε-

σίες. Ειδικά η ονομασία **Κοτζάμπασης** επικράτησε ως έννοια αυταρχικού ανθρώπου. Παρ' όλα αυτά υπήρχαν Προεστοί που χρησιμοποίησαν την εξουσία και τα προνόμια τους προς την κατεύθυνση εκείνη που θα οδηγούσε στην απελευθέρωση του Γένους.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι η δυνατότητα των Ελλήνων να διατηρήσουν ως ένα βαθμό την αυτοδιοίκησή τους, τους βοήθησε να μη χάσουν την εθνική τους συνείδηση και να κρατήσουν τις παραδόσεις τους. Άλλωστε, οι Οθωμανοί με την ανοχή που έδειχναν διευκόλυναν την παραγωγή πλούτου, του οποίου μεγάλο μέρος κατέληγε σε αυτούς.

Η ορθόδοξη Εκκλησία

Μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, το 1453, έγινε ανασύσταση του Οικουμενικού Πατριαρχείου με την παραχώρηση σ' αυτό προνομίων εκ μέρους του Σουλτάνου Μωάμεθ Β' του Πορθητή, ο οποίος απέβλεπε σε πολιτικά οφέλη. Άλλωστε, βάσει του νόμου του Ισλάμ που ακολουθούσαν οι Οθωμανοί, “οι λαοί της Βίβλου”, δηλαδή οι Χριστιανοί και οι Εβραίοι, ήταν ανεκτοί στη μουσουλμανική πολιτεία ως πολίτες δεύτερης κατηγορίας, εφόσον υποτασσόταν χωρίς αντίσταση ή και εκ των υστέρων δήλωναν υποταγή και πλήρωναν τους σχετικούς φόρους.

Τα υπόψη προνόμια δόθηκαν με ιδιαίτερο έγγραφο στον πρώτο Πατριάρχη μετά την Άλωση, τον Γεννάδιο Σχολάριο (1400-1473). Το έγγραφο αυτό που είχε τη μορφή “**βερατίου**” (σουλτανικού διατάγματος), αναγνώριζε τον Πατριάρχη ως κορυφαίο εκπρόσωπο του συνόλου των ορθόδοξων κατοίκων της αυτοκρατορίας, αλλά και ως πολιτικά υπεύθυνο γι' αυτούς έναντι της Πύλης. Σύμφωνα με την θεοκρατική σκέψη των μουσουλμάνων, ο αρχιερέας ήταν αυτόματα και πολιτικός ηγέτης, αφού οι λαοί διακρίνονταν με την θρησκεία τους και όχι με την εθνικότητά τους.

Γενικά τα προνόμια προέβλεπαν – ή προϋπέθεταν – την ελεύθερη άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων των ορθόδοξων ραγιάδων και παρείχαν εγγύηση για το αφορολόγητο του Πατριάρχη. Ομοίως, ανάλογα βεράτια προνομίων δίνονταν εκτός από τους εκάστοτε πατριάρχες και στους μητροπολίτες. Εντούτοις, οι σχετικές εγγυήσεις, περί θρησκευτικής ελευθερίας των χριστιανών υπηκόων, συνοδεύονταν συνήθως με τη μακρά παράδοση των αυθαιρεσιών και των πολλαπλών καταπιέσεων σε βάρος των ραγιάδων, ιδιαίτερα σε

απομακρυσμένες επαρχίες, όπου ο έλεγχος της εφαρμογής των εγγυήσεων ήταν ανύπαρκτος.

Αξίζει να σημειωθεί ότι από τα παραχωρηθέντα προνόμια, το πρώτο που παραβιάστηκε ήταν αυτό που αφορούσε στο αφορολόγητο του Πατριάρχη και των Αρχιερέων. Όμως, αυτό δεν είχε μόνο ως αφετηρία τον φιλοχρήματο χαρακτήρα της Πύλης, αλλά κυρίως την φιλόδοξη τάση κάποιων που επεδίωκαν τον πατριαρχικό θρόνο, και οι οποίοι δεν δίσταζαν να προβαίνουν σε προσφορές χρηματικών δώρων προς τον Σουλτάνο, προκειμένου να έχουν την εύνοιά τους. Με αυτόν τον τρόπο, καθιερώθηκε το 1466 το λεγόμενο “**πεσκέσι**”, ως δώρο του κάθε Πατριάρχη προς τον Σουλτάνο, και το 1474 το λεγόμενο “**χαράτσι**” ή “**βασιλικόν δόσιμον ή μίρι**”, ως ετήσιος φόρος.

Η Εκκλησία ενταγμένη στον διοικητικό μηχανισμό της οθωμανικής πολιτείας, αναλάμβανε βαρύτερες υποχρεώσεις και ευθύνες έναντι της Πύλης. Με άλλα λόγια, η επίσημη Εκκλησία δεχόταν εξ ανάγκης την υποτακτική συνύπαρξή της με την αλλόθρησκη πολιτεία, με αποτέλεσμα πολλές φορές να αποτρέπει η να καταδικάζει αντιτουρκικές ενέργειες. Θα πρέπει όμως να τονιστεί ότι σε πολλές περιπτώσεις οι σχετικές αποτροπές ή καταδίκες οφείλονταν στην προσπάθεια της Εκκλησίας να προφυλάξει την χριστιανική κοινότητα.

Με όλα αυτά, παρά τα όποια αρνητικά στοιχεία που προέκυπταν σε βάρος του γοήτρου της Εκκλησίας, λόγω της ένταξής της στον διοικητικό μηχανισμό της οθωμανικής πολιτείας, αυτή ήταν σε θέση να εκτελέσει το έργο της. Είναι φανερό ότι η Εκκλησία εξασφάλιζε την ενότητα και τη συνοχή του ορθόδοξου κόσμου της Ανατολής, αφού με την ορθόδοξη λειτουργική και εκκλησιαστική παράδοση υπαγόρευε τους ενιαίους κανόνες ζωής. Επίσης συντηρούσε την ελληνική πολιτιστική κληρονομιά, αποτρέποντας έτσι τον εκβαρβαρισμό των ραγιαδών, προς τον οποίο τον εξωθούσαν οι άθλιες συνθήκες ζωής.

Από τον κανόνα της υποταγής και της συνύπαρξης της Εκκλησίας με το οθωμανικό καθεστώς, υπήρξαν πολλές παρεκκλίσεις, όχι μόνο εκ μέρους λαϊκών, αλλά και ιεραρχών, ακόμη και πατριαρχών, όπως ο Μητροφάνης Γ΄, ο Θεόληπτος Β΄, ο Ιερεμίας Β΄, ο Νεόφυτος Β΄ και ο Τιμόθεος Β΄, οι οποίοι δεν αναμίχθηκαν μεν άμεσα σε αντιτουρκικές ενέργειες, είχαν όμως επαφές με πράκτορες δυτικών δυνάμεων ή απηύθυναν μυστικές εκκλήσεις σε Ευρωπαίους ηγεμόνες για στρατιωτική επέμβαση στην τουρκοκρατούμενη Ανατολή.

Σύμφωνα με τον δημοσιολόγο και κοινωνιολόγο Δημοσθένη Δανιηλίδη

(1889-1972), η ιστορία των εθνικών αγώνων, φέρεται να είναι γεμάτη από παραδείγματα μεγάλων ιεραρχών, που φανερά κήρυτταν “**υποταγή υπερχούσας εξουσίας**” και κρυφά ευλογούσαν επαναστάσεις ή στάσεις. Δίχως τη διπλή αυτή ηθική, σημειώνει, θα ήταν αδύνατον να ζει και να δραστηριοποιείται η τότε ιεραρχία ...

Ο ΑΠΑΓΧΟΝΙΣΜΟΣ ΑΡΧΙΕΡΕΩΝ — Όταν ξέσπασε τελικά η ελληνική επανάσταση το 1821, ο **Πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄**, υπό την απειλή γενικής σφαγής των χριστιανών της Κωνσταντινούπολης, αναγκάστηκε να αφορίσει τους επαναστάτες. Παρά την ενέργειά του αυτή, την ημέρα του Πάσχα του 1821 απαγχονίστηκε στην κεντρική πύλη του Πατριαρχικού Οίκου, η οποία από τότε παραμένει κλειστή και σφραγισμένη μέχρι και σήμερα, σε ένδειξη τιμής. Ο Σουλτάνος **Μαχμούτ Β΄** θεώρησε τον Γρηγόριο Ε΄ ως υπεύθυνο που ο ανώτατος θρησκευτικός αρχηγός των Οθωμανών, ο Χατζή Χαλίλ Εφέντης, αρνήθηκε να εκδώσει διαταγή (φετβά), που αφορούσε στη σφαγή των χριστιανών, δεδομένου ότι ένα εδάφιο του κορανίου επίτασσε τον διαχωρισμό μεταξύ αθώων και ενόχων. Πρόσθετα με τον απαγχονισμό του Γρηγορίου Ε΄, ο Σουλτάνος οργισμένος καθαίρεσε τον Χατζή Χαλίλ από την θέση του, ο οποίος μετά από βασανιστήρια υπέκυψε στα τραύματά του.

Σχετικά με το σκήνωμα του Πατριάρχη Γρηγορίου, κάποιοι Εβραίοι το περιέφεραν στους δρόμους και στη συνέχεια το πέταξαν στον Κεράτιο κόλπο. Ένας Κεφαλονίτης πλοίαρχος, ο Νικόλαος Σκλάβος, μετέφερε το σκήνωμα στην Οδησό, όπου ετάφη στον ελληνικό ναό της Αγίας Τριάδος. Αργότερα μεταφέρθηκε τιμητικά στην Αθήνα και σήμερα φυλάσσεται σε μαρμάρινη λάρνακα στον Μητροπολιτικό Ναό των Αθηνών.

Ο Γρηγόριος Ε΄ (1746-10/22 Απρ. 1821) διετέλεσε τρεις φορές Πατριάρχης Κωνσταντινούπολης (1797-1798, 1806-1808 και 1818-1821). Αναγνωρίστηκε εθνομάρτυρας και η Ορθόδοξη Εκκλησία τον ανακήρυξε άγιο τιμώνας τη μνήμη του στις 10 Απριλίου, ημέρα του απαγχονισμού του.

▲ *Ο ανδριάντας του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε' στα προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών*

Μετά τον απαγχονισμό του Γρηγορίου Ε', στο όλο πνεύμα των αντιποίνων του Σουλτάνου συνελήφθησαν από τις οθωμανικές αρχές οι Μητροπολίτες Αγγιάλου Ευγένιος, Εφέσου Διονύσιος, Νικομήδειας Αθανάσιος, Δέρκων Γρηγόριος, Θεσσαλονίκης Ιωσήφ, Αδριανούπολης Δωρόθεος και Τυρνάβου Ιωαννίκος, οι οποίοι φυλακίστηκαν στις φυλακές Μποσταντζή της Κωνσταντινούπολης. Οι Ευγένιος, Διονύσιος και Αθανάσιος αφού απαγχονίστηκαν, έχοντας από τους Οθωμανούς στο στήθος τους επιγραφή που τους χαρακτήριζε προδότες και αποστάτες, διαπομπεύτηκαν ατιμωτικά, μετά την αποκαθίλωσή τους, από τον τουρκικό όγλο αλλά και από Εβραίους, πριν ριχθούν στη θάλασσα. Κάποιοι ευσεβείς Χριστιανοί τους ανέσυραν και τους έθαψαν τιμώντας τους. Στις 3 Ιουνίου 1821 ακολούθησαν οι απαγχονισμοί και των άλλων φυλακισμένων Μητροπολιτών σε διάφορα σημεία της Κωνσταντινούπολης.

Είναι γεγονός ότι αν και δεν υποστηρίχτηκε ανοικτά από την Εκκλησία η ελληνική επανάσταση, εντούτοις συμμετείχαν σ' αυτήν πολλοί κληρικοί ορμώμενοι στην ιδέα της απαλλαγής των Χριστιανών από τη μουσουλμανική καταπίεση. Φωτεινό παράδειγμα η πλούσια επαναστατική δράση του

κληρικού Παπαφλέσσα, που τελικά βρήκε τον θάνατο μαχόμενος ηρωικά ως οπλαρχηγός εναντίον των δυνάμεων του Ιμπραήμ στο Μανιάκι Μεσσηνίας στις 20 Μαΐου 1825.

Η εκπαίδευση των Ελλήνων

Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης και η κατάκτηση του ελληνικού χώρου από τους Οθωμανούς, είχε ως αποτέλεσμα την αιφνίδια κάμψη της πνευματικής ζωής και μαζί με αυτή την εν γένει επιμορφωτική παιδεία. Αυτό εξ αιτίας της μετάβασης των περισσότερων εκ των μορφωμένων Ελλήνων στην πολιτισμένη και χριστιανική Δύση και της αποξένωσης της κοινωνίας από τις προσφορές τους. Μία άλλη αιτία θεωρείται η δημογραφική μεταβολή από την απομάκρυνση Ελλήνων από τις κατακτημένες περιοχές προς τις ορεινές, ενώ συγχρόνως γίνονταν εποικισμοί τουρκικών ή σλαβικών πληθυσμών.

Η αριθμητική συρρίκνωση του ελληνικού στοιχείου στα αστικά κέντρα και η στροφή αυτού προς την αγροτική απασχόληση, κυρίως κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία, είχε αντίκτυπο στην παιδεία συνολικά. Για τις ανάγκες της αγροτικής κοινωνίας επαρκούσε ο λαϊκός παραδοσιακός πολιτισμός, τον οποίο άλλωστε η τουρκική κατάκτηση δεν αλλοίωσε στην ουσία του. Το σχολείο για την αγροτική κοινότητα, ήταν αναγκαίο μόνο για να καταρτίζει στοιχειωδώς τους ενοριακούς παπάδες. Οι επώδυνες συνθήκες διαβίωσης, άλλωστε, έδιναν απόλυτη προτεραιότητα στην επιβίωση σε βάρος της πολιτιστικής στάθμης.

Οι πρώτες προσπάθειες εκπαίδευσης έγιναν από την Εκκλησία, αφού οι ιερείς ήταν οι μοναδικοί σχεδόν εγγράμματοι σε κάθε χωριό, άρα και οι μόνοι που μπορούσαν να μάθουν στα παιδιά γράμματα, κυρίως μέσα από τα εκκλησιαστικά βιβλία που ήταν διαθέσιμα. Έτσι, τα πρώτα αυτά σχολεία, των κοινών γραμμάτων, λέγονταν και σχολεία των ιερών γραμμάτων, επειδή τα παιδιά μάθαιναν γράμματα από τα εκκλησιαστικά βιβλία και αφομοίωναν την θρησκευτική αγωγή.

Χρέη δασκάλου έκανε και ο οποιοσδήποτε άλλος εκτός του ιερέα, που ήξερε ανάγνωση και γραφή, ο οποίος σε κάποιες περιπτώσεις πληρωνόταν από τους γονείς των μαθητών για τις υπηρεσίες του. Όταν επέτρεπαν οι συνθήκες τα μαθήματα γίνονταν στο ύπαιθρο, διαφορετικά στους ναούς ή σε κάποια σπίτια. Τα κορίτσια δεν πήγαιναν στο σχολείο και τα πιο πλούσια

έπαιρναν μαθήματα στο σπίτι, όπως γινόταν το ίδιο και από αγόρια εύπορων οικογενειών.

Το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας των σχολείων — Η συγκρότηση και η λειτουργία ελληνικών σχολείων διαμορφώθηκε στα πλαίσια του οθωμανικού δικαίου. Συγκεκριμένα, με τα προνόμια (βεράτια) που παραχώρησε ο Μωάμεθ Β΄ μετά την Άλωση, στον ορθόδοξο Πατριάρχη, Γεώργιο Γεννάδειο, τον αναδείκνυε ως επικεφαλής των ορθόδοξων υπηκόων, με δικαιοδοσία στην εν γένει παιδεία, όπως παραδέχονται οι περισσότεροι ιστορικοί σήμερα.

Ένα χρόνο μετά την Άλωση, το 1454, άρχισε να λειτουργεί στην Κωνσταντινούπολη, στην έδρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η **Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή**. Στην αρχή λειτούργησε ως ένα απλό σχολείο και στη συνέχεια εξελίχθηκε ως εκπαιδευτικό ίδρυμα το οποίο, εκτός από τη γενική παιδεία, είχε ως αποστολή την κατάρτιση θεολόγων και κληρικών, πέραν από τη μελέτη της χριστιανικής πίστης.

Γενικά, από θεσμικής ή νομικής πλευράς δεν υπήρχε κώλυμα για τη λειτουργία σχολείων. Παρ' όλα αυτά υπήρχαν μαρτυρίες για εμπόδια που οφείλονταν στη διαφθορά τοπικών αξιωματούχων ή που προέρχονταν από Τούρκους απομακρυσμένων περιφερειών, οι οποίοι δυσχέραιναν ή απαγόρευαν τη λειτουργία σχολείων για διάφορους λόγους, που πολλές φορές σχετιζόνταν με τα απελευθερωτικά κινήματα.

ΔΙΕΥΡΥΝΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ — Από τον 17^ο αιώνα και μετά αυξήθηκαν τα σχολεία που ήταν μέσης και ανώτερης εκπαίδευσης. Σ' αυτά προστέθηκε η μάθηση των αρχαίων ελληνικών και αργότερα άλλα μαθήματα που αφορούσαν στην φιλοσοφία και τις διάφορες επιστήμες. Όταν δε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα εμφανίστηκαν σχολεία στα οποία κυκλοφορούσαν ιδέες του διαφωτισμού, αυτές δεν ήταν της προτίμησης των εκπροσώπων της εκκλησίας, αφού πολλοί Πατριάρχες και ιερωμένοι υποστήριζαν την άποψη ότι αρκούσε μόνο η διδασκαλία του ευαγγελίου. Προοδευτικά, αυτής της μορφής σχολεία λειτούργησαν σε πόλεις της περιφέρειας, μεταξύ των οποίων ήταν τα Ιωάννινα, η Σμύρνη η Τραπεζούντα, κ.ά.

ΤΟ “ΚΡΥΦΟ ΣΧΟΛΕΙΟ” — Είναι γεγονός ότι σε όλη την περίοδο της Τουρ-

κοκρατίας τα σχολεία μπορούσαν να λειτουργήσουν νόμιμα. Όμως, υπήρξαν περίοδοι που η εκπαίδευση γενικά στον ελληνικό χώρο ήταν σχεδόν ανύπαρκτη. Αυτό, στον πρώτο αιώνα της σκλαβιάς που ήταν και η πλέον δύσκολη περίοδος για τους Έλληνες. Έτσι, τα παιδιά που ήθελαν και μπορούσαν να μάθουν λίγα γράμματα, είχαν ως διέξοδο τους ιερείς των χωριών, τους μόνους πιο μορφωμένους, οι οποίοι τα μόνα βιβλία που διέθεταν ήταν τα εκκλησιαστικά.

Υπήρξαν και άλλες περίοδοι στις οποίες η εκπαίδευση παρουσίαζε αξεπέραστες δυσκολίες, όπως σε περιόδους αναταραχής ή εξεγέρσεων, που οι Τούρκοι, ως αντίποινα, λάμβαναν μέτρα εναντίον των δικαιωμάτων των Ελλήνων, μεταξύ των οποίων και εναντίον της λειτουργίας των σχολείων.

Συμπερασματικά μπορούμε να δεχθούμε ότι η άποψη περί του “**κρυφού σχολείου**” έγινε δεκτή όχι ως ιστορική πραγματικότητα, αλλά ως σύμβολο των δυσμενών συνθηκών κάτω από τις οποίες λειτουργούσαν τα ελληνικά σχολεία κατά την Τουρκοκρατία.

Άλλωστε, για την ακρίβεια, οι Τούρκοι δεν ενδιαφέρονταν για το αν θα μάθαιναν γράμματα οι ραγιάδες. Τουναντίον, από μία εποχή και μετά χρειάζονταν τους μορφωμένους Έλληνες για τη στελέχωση του κρατικού μηχανισμού, όπως διαπιστώνουμε από τις επίσημες θέσεις που κατείχαν στο οθωμανικό κράτος οι Έλληνες Φαναριώτες.

Έλληνες στην ιεραρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

Στη διάρκεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οι κρινόμενοι κατάλληλοι άνθρωποι που προωθούνταν σε θέσεις αξιωματούχων, επιλέγονταν ανεξάρτητα της εθνικής τους καταγωγής ή θρησκείας. Με αυτόν τον τρόπο πολλοί είναι εκείνοι που είχαν ελληνική καταγωγή και αναρριχήθηκαν σε υψηλές θέσεις στην οθωμανική διοίκηση. Με τον γενόμενο αναγκαστικό εξισλαμισμό των νέων που επιστρατεύονταν με το παιδομάζωμα, δημιουργείτο μια κοινωνία ανδρών ενσωματωμένη στο σύνολο των αποκαλούμενων Οθωμανών.

Έτσι, ένα πλήθος Ελλήνων στην καταγωγή, που αριθμητικά δεν μπορεί να προσδιοριστεί, αναρριχήθηκε σε μεγάλα αξιώματα και μεγαλούργησε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Φυσικά σε κάποιες θέσεις, όπως σε αυτές των στρατιωτικών αξιωματούχων, μπορούσαν να κάνουν καριέρα μόνο Τούρκοι μουσουλμάνοι στην καταγωγή.

Ιμπραήμ Εντχέμ Πασάς — Η ιστορία του Εντχέμ ή όπως επικράτησε Ιμπραήμ Εντχέμ Πασά, μαρτυρεί την περίπτωση ενός Έλληνα που κατάφερε να αναρριχηθεί στα υψηλότερα αξιώματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μέχρι σε εκείνο του Μεγάλου Βεζίρη.

Πρόκειται για ένα παιδί που συνελήφθη από τα τουρκικά στρατεύματα, στη διάρκεια της σφαγής της Χίου το 1822. Μεταφέρθηκε με άλλα γυναικόπαιδα στην Κωνσταντινούπολη όπου πουλήθηκε ως σκλάβος σε μια πλούσια οικογένεια. Ανατράφηκε ως μουσουλμάνος και ο Τούρκος θετός πατέρας του επειδή διέκρινε σ' αυτόν μία ιδιαίτερη ευφυΐα τον έστειλε στο Παρίσι, όπου σπούδασε μεταλλειολόγος. Μετά την επιστροφή του ανέλαβε κυβερνητική υπηρεσία και έμαθε την αλήθεια περί της καταγωγής του.

Χάρη στις ικανότητές του κέρδισε την εμπιστοσύνη της Υψηλής Πύλης. Ορίστηκε υπασπιστής του Σουλτάνου και στη συνέχεια με την αναγνώριση των ικανοτήτων του έλαβε τον τίτλο του Πασά. Διετέλεσε Υπουργός σε διάφορα υπουργεία, όπως Δημόσιων Έργων, Εσωτερικών, Υγιεινής, Εξωτερικών, Πρέσβης στη Βιέννη, Πρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας και ως αποκορύφωμα Μέγας Βεζίρης. Στο ενεργητικό του περιλαμβάνεται η σύνταξη νομοθετημάτων εκσυγχρονισμού και μεταρρυθμίσεων, που σκόπευαν στην ανάδειξη και εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών, καθώς ήταν μεταλλειολόγος μηχανικός.

Γενικά ο Ιμπραήμ Εντχέμ Πασάς υπήρξε ένας μεγάλος πολιτικός παράγοντας της Αυτοκρατορίας που έπαιξε σημαντικό ρόλο. Στη διάρκεια της άσκησης των αξιωμάτων του διατήρησε φιλικές σχέσεις προς τους Έλληνες και ιδιαίτερα προς τη Χίο. Όμως, είχε άσχημο τέλος, καθώς ως αρμόδιος Υπουργός χρεώθηκε την ήττα των Οθωμανών από τη Ρωσία¹², έχασε την καλή φήμη που είχε και έκτοτε έζησε παροπλισμένος, αν και όχι ξεχασμένος. Απεβίωσε στην Κωνσταντινούπολη το 1893.

---

12. Πρόκειται για τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-1878, που ήταν μια σύγκρουση μεταξύ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και του Ορθόδοξου υπό την ηγεσία της Ρωσικής Αυτοκρατορίας συνασπισμού Βουλγαρίας, Ρουμανίας, Σερβίας και Μαυροβούνιου. Με τον πόλεμο αυτόν αναδείχθηκε ο βαλκανικός εθνικισμός του 19^{ου} αιώνα. Η Ρωσία κατάφερε να διεκδικήσει διάφορες περιοχές του Καυκάσου και να προσαρτήσει επίσης την περιοχή Μπουντζάκ. Επίσης, με τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου η Βουλγαρία έγινε ανεξάρτητο κράτος και de jure αναγνωρίστηκαν τα ως de facto ανεξάρτητα κράτη Ρουμανία, Σερβία και Μαυροβούνιο.

Αλέξανδρος Καραθεοδωρής Πασάς — Ο Αλέξανδρος ή Ισκεντέρ Καραθεοδωρής Πασάς (1833-1906), γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και ήταν γιος του λόγιου ιατροφιλόσοφου Στέφανου Καραθεοδωρή. Έλαβε ανώτερη μόρφωση στο Λονδίνο και στο Παρίσι, όπου σπούδασε στα εκεί πανεπιστήμια ρωμαϊκό και γαλλικό δίκαιο. Αρχικά ασχολήθηκε με τη δικηγορία και στη συνέχεια διετέλεσε υπάλληλος στο Υπουργείο Εξωτερικών ως μεταφραστής του Νομικού Τμήματος του Συμβουλίου του Κράτους.

Ο Καραθεοδωρής διακρίθηκε ως Οθωμανός πολίτης ελληνικής καταγωγής. Αναρριχήθηκε σε μεγάλες θέσεις της Υψηλής Πύλης και εκτός από τις θετικές υπηρεσίες του στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, συνέβαλε τα μέγιστα στις ελληνο-οθωμανικές σχέσεις. Ήταν γυναικάδελφος με τον Υπουργό Εξωτερικών της Ελλάδας Μαυροκορδάτο και όταν τύχαινε να συναντηθούν παρίσταναν τους άγνωστους μεταξύ τους από τον φόβο των κατασκόπων που τους ακολουθούσαν.

Ο ελληνικής καταγωγής αυτός άνθρωπος, του πνεύματος και της πολιτικής, με πτυχία αγγλικών, γαλλικών και γερμανικών πανεπιστημίων, διετέλεσε μεταξύ των άλλων, Αυτοκρατορικός Σύμβουλος, Πρέσβης, Υπουργός Εξωτερικών και Γενικός Διοικητής (Βαλλής) Κρήτης.

Διαπραγματεύθηκε τη Συνθήκη του Βερολίνου το 1881 για λογαριασμό του ίδιου του Σουλτάνου, με την οποία περιορίστηκαν οι διεκδικήσεις της Βουλγαρίας επί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και παραχωρήθηκε η Θεσσαλία και μέρος της Ηπείρου στην Ελλάδα. Η όλη του στάση στην υπόψη Συνθήκη ανάγκασε τον Καγκελάριο Όττο φον Μπίσμαρκ να πει την ιστορική φράση: *«Αναρωτιέμαι ποίον εκπροσωπεί εις τας συσκέψεις μας εδώ εις το Βερολίνο ο κ. Καραθεοδωρής. Την Ελλάδα ή τον Σουλτάνο;»*

Εξετάζοντας την ελληνικότητα του οικογενειακού δένδρου του Καραθεοδωρή Πασά, παρατηρούμε ότι εκτός από τον Έλληνα πατέρα του, που ήταν και προσωπικός ιατρός του Σουλτάνου, η μητέρα του καταγόταν από τις ηγεμονικές οικογένειες Μαυροκορδάτου και Μουρούζη. Η γυναίκα του Κασάνδρα ήταν κόρη του Παύλου Μουσούρη, πρέσβη της Τουρκίας στην Αγγλία, ο οποίος ήταν απόγονος της γνωστής γενιάς των Μουσούρων της Κρήτης. Ο αδελφός του Κωνσταντίνος διετέλεσε ηγεμόνας της Σάμου και ήταν παντρεμένος με την Αικατερίνη, θυγατέρα του Γεν. Διοικητή Κρήτης Ιωάννη Φωτιάδη Πασά. Η κόρη τους Λουκία παντρεύτηκε τον Σάμιο πολιτικό

και Πρωθυπουργό της Ελλάδας Θεμιστοκλή Σοφούλη. Ακόμη, ένας άλλος αριθμός επώνυμων περιλαμβάνεται στο οικογενειακό δένδρο του υπόψη ελληνικής καταγωγής Πασά.

Χωρίς αμφιβολία ο Αλέξανδρος ή Ισκεντέρ Καραθεοδωρής Πασάς ήταν μία διακεκριμένη προσωπικότητα του Ελληνισμού επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που βοήθησε με κάθε τρόπο την Ελλάδα.

ΕΛΛΗΝΙΔΕΣ ΜΗΤΕΡΕΣ ΣΟΥΛΤΑΝΩΝ — Στην οθωμανική περίοδο σημαντικός αριθμός Ελληνίδων ήταν μητέρες Σουλτάνων. Ελάμβαναν τον τίτλο **Βαλιδέ Σουλτάν** και ήταν σε θέση να επηρεάσουν, ακόμη και σε υποθέσεις του κράτους, τις αποφάσεις του Σουλτάνου.

Για παράδειγμα, κάποιοι από τους Σουλτάνους που είχαν ελληνική καταγωγή ήταν: - Ο Αχμέτ Γ', γιος του Σουλτάνου Μεχμέτ Δ' και της ελληνικής καταγωγής Ευμανίας Βορία, κόρη του Έλληνα Κρητικού ιερωμένου της περιοχής Ρεθύμνου που αιχμαλωτίστηκε το 1645.

- Ο Βαγιαζήτ Α' γιος του Μουράτ Α' και της Μαρίας από τη Βιθυνία.

- Ο Βαγιαζήτ Β' γιος του Μεχμέτ Β' και της γνωστής στην Υψηλή Πύλη ως Μουκριμέ Χατούν Χιαχία, με καταγωγή από την Τραπεζούντα. - Ο Ιμπραήμ Α' γιος του Αχμέτ Α' και της Αναστασίας, κόρης έλληνα ιερέα από την Τήνο, γνωστής στην Υψηλή Πύλη ως Μαχπεϊκέρ Κισέμ Σουλτάν. Ομοίως, οι Σουλτάνοι Μουράτ Α', Μουράτ Δ', Σελήμ Α' και άλλοι είχαν μητέρες Ελληνίδες.

Οι Συντεχνίες

Στην περίοδο της Τουρκοκρατίας οι συντεχνίες αποτελούσαν σημαντικό παράγοντα της οικονομικής και πολιτιστικής ανάπτυξης του ελληνισμού. Ένωσαν οργανωτικά τα άτομα που ασχολούνταν στον ίδιο επαγγελματικό κλάδο. Βιοτέχνες και έμποροι, αλλά και πλοιοκτήτες και γεωργοί συσπειρώνονταν σε επαγγελματικές οργανώσεις με σκοπό την εξασφάλιση των συμφερόντων τους, την διάθεση των προϊόντων και την μεταξύ τους αλληλεγγύη.

Η συντεχνιακή παράδοση είχε τις ρίζες της από την Αρχαιότητα και τη Βυζαντινή περίοδο και που συνεχίστηκε μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης. Έτσι οι υπόδουλοι έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατόρθωσαν να επιβιώσουν με την εργασία τους και τη δημιουργική τάση που διέθεταν.

Οι Οθωμανοί δεν ήταν αντίθετοι με τις ενέργειες των συντεχνιών, δεδο-

μένου ότι δεν ζημιώνονταν οικονομικά και πρόσθετα οι Έλληνες μέσω της οικονομικής τους αυτονομίας, βίωναν την υποδούλωσή τους σε μικρότερο βαθμό, με αποτέλεσμα οι εξεγέρσεις να είναι μικρότερης κλίμακας. Στις αγροτικές περιοχές, που οι συντεχνίες ήταν αρκετά περιορισμένες, η ιδιοκτησία της συντελούσε το ίδιο, στη μη παρότρυνση για εξέγερση.

Ένα άλλος λόγος που οι Οθωμανοί δέχονταν τις συντεχνίες είναι ότι τις εκμεταλλεύονταν για να ελέγχουν τις διάφορες κοινωνικές ομάδες, προπάλτων, όμως, για φορολογικούς λόγους, αφού οι Έλληνες με την ιδιοσυγκρασία τους συντελούσαν μέσω των συντεχνιών στην παραγωγή πλούτου.

Η ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΣΥΝΤΕΧΝΙΑΣ — Οι συντεχνίες ήταν γνωστές ως **συνάφια** ή **ισνάφια** (από το αραβικό *esnaf*), που συγκροτούνταν από επαγγελματικές ομάδες με σταθερή εγκατάσταση, ενώ διακρίνονταν και από τεχνίτες που ήταν πλανόδιοι χωρίς σταθερό χώρο εργασίας.

Από πλευράς δομής, την επαγγελματική ομάδα συνιστούσαν τρεις βασικοί παράγοντες, ο μάστορας, ο βοηθός του που λεγόταν κάλφας και το τσιράκι ή ο μαθητευόμενος. Η ομάδα του κάθε μάστορα είχε ισχυρούς δεσμούς ιεραρχίας. Η τέχνη μετεδίδετο από γενιά σε γενιά και για να γίνει κάποιος τεχνίτης, έπρεπε να ξεκινήσει από πολύ μικρή ηλικία ως μαθητευόμενος.

Κάθε συντεχνία είχε τον εκλεγμένο αρχηγό της που την εκπροσωπούσε και ήταν γνωστός ως πρωτομάστορας. Μεσολαβούσε μεταξύ των Ελλήνων και των Τούρκων, έχοντας τη φροντίδα της συλλογής των φόρων. Ήταν υπεύθυνος για τη σύναψη συμφωνιών μεταξύ των μαστόρων, καθόριζε τις τιμές των ειδών που κατασκεύαζαν ή εμπορεύονταν οι επαγγελματικές ομάδες, όριζε τα ημερομίσθια κλπ.

Τα δικαιώματα και τα καθήκοντα των αρχηγών καθορίζονταν από καταστατικά που εγκρίνονταν από τη γενική συνέλευση της συντεχνίας και στη συνέχεια επικυρώνονταν από την Εκκλησία.

Η κοινωνική δράση των συντεχνιών — Με την ετήσια εισφορά των μελών, τα περισσότερα συνάφια διέθεταν σοβαρά οικονομικά αποθέματα, τα οποία επέτρεπαν στον εν γένει ρόλο των συντεχνιών να μην περιορίζεται μόνο στα επαγγελματικά ζητήματα, αλλά και να επεκτείνεται στον κοινωνικό τομέα. Διατηρείτο ταμείο αλληλεγγύης για την υποστήριξη των μελών σε περι-

πτωση ανάγκης και παράλληλα παρείχεται σχετική αρωγή σε θέματα προαγωγής της εκπαίδευσης.

Γενικά, οι συντεχνίες ανέδειξαν τη συνεργατική ιδέα. Αξίζει δε να σημειωθεί ότι μαζί με την κοινότητα και την εκκλησία συνέβαλαν στη διάσωση του ελληνικού πολιτισμού και της πατρογονικής παράδοσης.

▲ Η είσοδος του Ανακτόρου Ντολμά Μπαχτσέ στην Κωνσταντινούπολη το 1862

Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία συρρικνώθηκε αισθητά στα πεδία των μαχών στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, για να καταρρεύσει στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και να ακολουθήσει το 1922 η κατάργηση των σουλτανάτων και το 1923 η ανακήρυξη της Τουρκικής Δημοκρατίας.

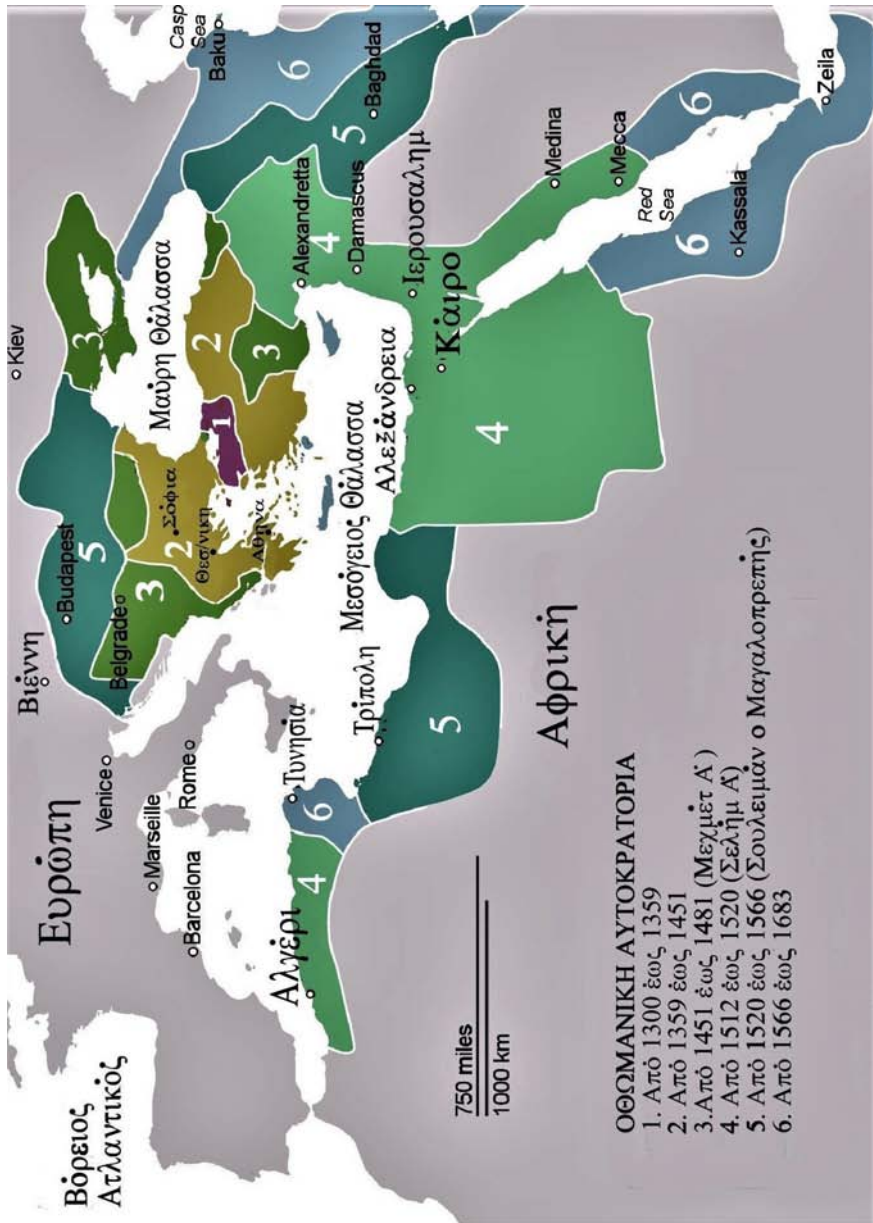
ΙΣΤΟΡΙΚΟ — Στον 16^ο και στις αρχές του 17^{ου} αιώνα η Οθωμανική Αυτοκρατορία βρισκόταν στο αποκορύφωμα της ισχύος της. Με τη μεγάλη γεωγραφική έκταση που κατελάμβανε φαινόταν αήττητη. Κυριαρχούσε στη βόρεια Αφρική, από την Αλγερία στην ανατολική Μεσόγειο και περιμετρικά από την Ελλάδα και τα βαλκανικά κράτη που συνόρευαν με την Αυστρία, μέχρι των ακτών της Ερυθράς Θάλασσας και του Περσικού Κόλπου, από τις δύο πλευρές της Αραβικής χερσονήσου. Επιπλέον η Μαύρη Θάλασσα ήταν στην ουσία μία οθωμανική λίμνη.

Το κεντρικό τμήμα της Αυτοκρατορίας ήταν η χερσόνησος της Μικράς Ασίας και από την Κωνσταντινούπολη ως έδρα, η οθωμανική κυβέρνηση με ανώτατους άρχοντες τους εκάστοτε Σουλτάνους, διαμόρφωνε τις τύχες των υπηκόων της (Σλάβους, Άραβες, Εβραίους, Αρμένιους, Κούρδους και Έλληνες). Όμως το μεγαλύτερο μέρος των υπηκόων ήταν σουνίτες μουσουλμάνοι, για τους οποίους ο Σουλτάνος εθεωρείτο ηγέτης καθιερωμένος από την θρησκεία, αφού από το 1517 ο ίδιος ο Σουλτάνος είχε τον τίτλο του χαλίφη, που ήταν ο κοσμικός και πνευματικός διάδοχος του Μωάμεθ. Έτσι στις περιπτώσεις κατά τις οποίες παρουσιάζονταν τοπικές εξεγέρσεις, αυτές στρέφονταν συνήθως κατά των τοπικών διοικητών και όχι κατά του Σουλτάνου.

Παρά το γεγονός ότι η εξουσία των Σουλτάνων ήταν απόλυτη, αυτή από διοικητικής πλευράς ήταν χαλαρή αφού διοχετευόταν σε μία αυτοκρατορία που ασκούσε διοίκηση περισσότερο σε μωσαϊκό χωριστών διαμερισμάτων παρά σε ένα συνεκτικό σύνολο. Οι τοπικοί άρχοντες¹³ ως πολιτικοί και στρατιωτικοί αξιωματούχοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ήταν υπεύθυνοι για τη διοίκηση της περιοχής τους στο όνομα του Σουλτάνου, με την υποχρέ-

13. Οι ιεραρχικά κατώτεροι του Σουλτάνου τοπάρχες ή αυθέντες κατείχαν τον τίτλο Πασάς - Μπέης - Αγάς. Τίτλοι που λόγω της εμπειρίας του ελληνικού λαού από τη σκλαβιά του στους Τούρκους, εκφράζουν στη συνείδησή χλιδή, ραστώνη, απραξία, και γενικά ειρωδική και μειωτική σημασία.

ωση σε καιρό πολέμου να παρέχουν άνδρες και όπλα για την ενίσχυση της μαχητικής δύναμης της Αυτοκρατορίας. Αυτοί, για τον λόγο αυτό κατακρατούσαν το μεγαλύτερο μέρος του εισπραττόμενου φόρου από τα γεωργικά προϊόντα της περιοχής τους και ο φόρος αυτός ως σύνολο κυμαινόταν από το ένα δέκατο έως το ένα τρίτο του παραγόμενου προϊόντος.

Με τον καιρό οι επαρχίες της οθωμανικής κυριαρχίας βρισκόταν η μία μετά την άλλη σε κατάσταση εξέγερσης και η Αυτοκρατορία σε μία διαρκή άμυνα, με ένα στρατό μειωμένης αποτελεσματικότητας και με ένα διοικητικό μηχανισμό διεφθαρμένο.

Με τις στρατιωτικές ήττες που υπέστη η Οθωμανική Αυτοκρατορία στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, έχασε εδάφη στα βόρεια σύνορά της προς όφελος της Αυστρίας και της Ρωσίας και ένα κλίμα κατάρρευσης της πάλαι ποτέ κραταιής Αυτοκρατορίας άρχισε να διαφαίνεται.

Ένα αιώνα αργότερα οι ήττες ήταν μεγαλύτερες, οπότε η Ρωσία κατέλαβε όλες τις οθωμανικές κτήσεις στη βόρεια ακτή της Μαύρης Θάλασσας και ο Τσάρος απέσπασε από τους ταπεινωμένους Οθωμανούς την υπόσχεση να έχει υπό την προστασία του τα χριστιανικά συμφέροντα στην Κωνσταντινούπολη.

Στις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, ο δραστήριος Σουλτάνος Μαχμούτ Β΄ εφάρμοσε μία σειρά από στρατιωτικές και διοικητικές μεταρρυθμίσεις, με σκοπό την εναρμόνιση της Αυτοκρατορίας με τη Δύση. Μία από αυτές ήταν και η κατάργηση του παραδοσιακού τουρμπασιού και η καθιέρωση του κόκκινου φεσιού.

▲ *Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός με το λάβαρο της επανάστασης*

Για την ελληνική πραγματικότητα ο 19^{ος} αιώνας σηματοδότησε την αποτίναξη του τουρκικού ζυγού. Με επαναστάσεις και τοπικές εξεγέρσεις κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι Έλληνες επεδίωκαν την ελευθερία τους. Οι πολυάριθμες σφαγές του χριστιανικού στοιχείου από τον κατακτητή και

τα προκαλούμενα ολοκαυτώματα μαρτυρούν το μέγεθος των θυσιών των υπόδουλων για την απόκτηση της ποθητής ελευθερίας των. Η Επανάσταση του 1821 έφερε το αναμενόμενο αποτέλεσμα και το **1832 συγκροτήθηκε το Ελληνικό Κράτος**, Τυπικά τερματίστηκε η Τουρκοκρατία αν και δεν ελευθερώθηκαν στην ίδια χρονική περίοδο όλες οι περιοχές της σημερινής επικράτειας της Ελλάδας, ιδιαίτερα το βόρειο τμήμα αυτής.

Το 1830 περιήλθε στους Γάλλους η Αλγερία και το 1840, ύστερα από 10 χρόνια αναταραχής, η Αίγυπτος απέκτησε τον δικό της ηγεμόνα και παρέμεινε οθωμανική μόνο κατ' όνομα. Στα επόμενα χρόνια οι περισσότεροι ανακηρυχθέντες Σουλτάνοι ενδιαφερόταν κυρίως για τις απολαύσεις τους σε βάρος της ασκούμενης πολιτικής.

Τα ανάκτορα του Ντολμά Μπαξέ με τα 300 δωμάτια και με τους 14 τόνους φύλλων χρυσού, αποτελούσαν μία ένδειξη των υπερβολών και της μεγαλομανίας των Σουλτάνων.

Οι διάφορες εκσυγχρονιστικές μεταρρυθμίσεις, που κυρίως προκαλούνταν από τους αυτοκρατορικούς αξιωματούχους, δεν άλλαζαν ριζικά την εικόνα της αυτοκρατορίας, η οποία έχοντας δανειστεί τεράστια ποσά από τη Δύση για να αντιμετωπίσει τις δαπάνες των μεταρρυθμίσεων και αυτών που προκαλούνταν από τις μεγαλομανείς ιδιοτροπίες των Σουλτάνων, είχε πλέον χρεοκοπήσει και δεν μπορούσε να πληρώσει ούτε τους τόκους των χρεών της.

Οι ευρωπαϊοί καιροσκοπούσαν και αναζητούσαν δράση, τασσόμενοι με το μέρος των υπόδουλων χριστιανών, όταν τα οθωμανικά στρατεύματα χρησιμοποιούσαν ωμή βία για την κατάπιξη των λαϊκών εξεγέρσεων.

Περί τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ο Σουλτάνος **Αβδούλ Χαμίτ Β΄** με τη δεσποτική του φυσιογνωμία, μάταια προσδοκούσε στην ανάκτηση της χαμένης δόξας της αυτοκρατορίας. Οι βαλκανικές επαρχίες της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης πήραν την απόφαση να ξεσηκωθούν, οπότε ο Τσάρος με τη δικαιολογία ότι ενεργεί για τα συμφέροντα των χριστιανών της Βαλκανικής, κήρυξε το 1877 τον πόλεμο κατά της Οθωμανικής Τουρκίας, αποβλέποντας στην Κωνσταντινούπολη και τον έλεγχο του Βοσπόρου. Από τον πόλεμο αυτό βγήκε νικητής ο πολυάριθμος και καλύτερα εξοπλισμένος ρωσικός στρατός, παρά την ηρωική αντίσταση των τουρκικών δυνάμεων στην περιοχή Πλέβνα της Βουλγαρίας.

Οι στρατιές του **Αυτοκράτορα της Ρωσίας Αλέξανδρου Β΄**, του αποκαλούμενου Ελευθερωτή, έφθασαν μέχρι τα πρόθυρα της Κωνσταντινούπο-

λης, στην περιοχή του Αγίου Στεφάνου. Με την συνθήκη που ακολούθησε (συνθήκη Αγίου Στεφάνου) επιβλήθηκε η δημιουργία της μεγάλης Βουλγαρίας, υπό την επιρροή των Ρώσων.

Όμως, στη διάσκεψη του Βερολίνου, που συνήλθε το 1878, ανατράπηκε η απόφαση της δημιουργίας της μεγάλης Βουλγαρίας και ιδρύθηκε το αυτόνομο κράτος της Βουλγαρίας και η διοικητικώς αυτόνομη επαρχία της Ανατολικής Ρωμυλίας, με διοικητή διοριζόμενο από τον Σουλτάνο. Το 1884 μετά από στασιαστικές ενέργειες των Βουλγάρων τα δύο αυτά τμήματα της Βουλγαρίας ενώθηκαν και το 1908 συγκρότησαν ανεξάρτητο Βασίλειο.

Αναφερόμενοι στη Συνθήκη του Βερολίνου του 1878, σημειώνουμε ότι απέκτησαν την ανεξαρτησία τους η Ρουμανία, η Σερβία και το Μαυροβούνιο, ενώ η Αυστρία ανέλαβε τον έλεγχο της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης. Αποδόθηκε η **Κύπρος** στη Μεγάλη Βρετανία¹⁴ και αποφασίστηκε η **Κρήτη** να αυτοδιοικηθεί με σύνταγμα, υπό την Υψηλή Πύλη, οπότε ακολούθησε η Συμφωνία της Χαλέπας.

Από ελληνικής πλευράς, η υπόψη Συνθήκη ανέφερε αόριστα για συνοριακή διευθέτηση ανάμεσα στην Ελλάδα και την Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία υλοποιήθηκε μετά από χρονοβόρες διαπραγματεύσεις, το 1881, με την παραχώρηση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα.

Οι Νεότουρκοι

Με την πάροδο του χρόνου οι αντιθέσεις ως προς την διακυβέρνηση του Αβδούλ Χαμίτ Β΄ διευρύνονταν στους κύκλους των Τούρκων εθνικιστών, γνωστοί ως **Νεότουρκοι**. Τελικά οι διάφορες αυτές εθνικιστικές ομάδες συγκρότησαν την “Επιτροπή Ενότητας και Προόδου”, η οποία με ηγετική φυσιογνωμία τον 27χρονο αξιωματικό **Ενβέρ Μπέη**¹⁵, κατέλαβε το 1908 την

---

14. Με τη Συνθήκη του Βερολίνου, το 1878, τερματίστηκε μετά από τριακόσια χρόνια η κυριαρχία της Κύπρου από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, καθώς ο Σουλτάνος συμφώνησε να παραδώσει την Κύπρο στην Αγγλία. Η νήσος εντάχθηκε στη Βρετανική Αυτοκρατορία αρχικά ως προτεκτοράτο. Το 1914 κηρύχθηκε ως κτήση και από το 1922 έως το 1960 ως αποικία του Στέμματος.

Σημειώνεται ότι κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πόλεμου, η Αγγλία έκανε προσφορές στην Ελλάδα να της παραδώσει την Κύπρο με αντάλλαγμα στρατιωτική βοήθεια, η οποία όμως απορρίφθηκε.

15. Ενβέρ Μπέης (1881-1922). Τούρκος στρατιωτικός και πολιτικός. Απόφοιτος της Στρατιωτικής Σχολής Αξ/κών της Κωνσ/πολης διαδραμάτισε πρωταγωνιστικό ρόλο στην περι-

εξουσία στην Κωνσταντινούπολη, για να ακολουθήσει τον επόμενο χρόνο η εκθρόνιση του **Αβδούλ Χαμίτ Β΄**. Με την εκθρόνιση αυτή διαλύθηκαν τα χαρέμια και ο θεσμός του Σουλτάνου ήταν μόνο κατ' όνομα αφού η πραγματική εξουσία ανήκε πλέον στους Νεότουρκους

Οι Ευρωπαίοι γείτονες δεν έδειξαν ευνοϊκή στάση προς την νέα κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης. Έτσι η Αυστρία προσάρτησε τη Βοσνία και την Ερζεγοβίνη και η Βουλγαρία κήρυξε, όπως προελέχθη, την ανεξαρτησία της.

Η Ιταλία προκειμένου να ιδρύσει αποικία στη βόρεια Αφρική κήρυξε το 1911 τον πόλεμο κατά της Οθωμανικής Τουρκίας. Στην απρόκλητη αυτή επίθεση τα τοπικά στρατεύματα αν και αντιστάθηκαν ηρωικά δεν ματαίωσαν τις προθέσεις της Ιταλίας, η οποία πέτυχε τελικά να έχει κτήσεις στη Βόρεια Αφρική και συγχρόνως, ως λεία πολέμου, να έχει περιλάβει υπό την κατοχή της τη **Ρόδο** και τα λοιπά νησιά της **Δωδεκανήσου**.

Τα οθωμανικά εδάφη στον ευρωπαϊκό χώρο είχαν περιορισθεί πλέον στην Αλβανία, τη Μακεδονία και την Θράκη. Τα περιβάλλοντα τις κτήσεις αυτές νέα ανεξάρτητα βαλκανικά κράτη, Βουλγαρία, Σερβία, Ελλάδα και Μαυροβούνιο, θεωρώντας τα εδάφη που ήταν υπό την κυριαρχία των Τούρκων ως επέκταση των δικών τους, ενήργησαν με σύμπνοια και κήρυξαν τον πόλεμο κατά της Οθωμανικής Τουρκίας για να ακολουθήσουν **οι Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912 - 1913**.

οδο της τελικής πτώσης της οθωμανικής Τουρκίας. Στην ηλικία των 27 ετών έγινε ιθύνουσα φυσιογνωμία στην οργάνωση των Νεότουρκων, η οποία κατέλαβε την εξουσία στην Κωνσ/πολη το 1908. Το 1909 ενήργησε στην τελική εκθρόνιση του Αμπντούλ Χαμίτ Β΄, προλαβαίνοντας μία επικείμενη αντεπανάσταση των οπαδών του Σουλτάνου, για να γίνει στη συνέχεια ο ίδιος αμείλικτος όπως οι Σουλτάνοι. Σημειώνεται ότι μετά τον Αμπντούλ Χαμίτ Β΄ ανέλαβε Σουλτάνος ο Μεχμέτ Ε΄.

Μετά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο ο Ενβέρ αντιστάθηκε στην υποχωρητική πολιτική της οθωμανικής κυβέρνησης, οπότε ως ηγέτης των Νεότουρκων προχώρησε σε φόνους κυβερνητικών παραγόντων και σε απόταξη 1200 αξιωματικών. Επικεφαλής του στρατού στον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο, απώθησε τους Βούλγαρους από την Αδριανούπολη και ανακατέλαβε την ανατολική Θράκη, που είχε ερημωθεί. Το 1914 ανέλαβε το υπουργείο των στρατιωτικών, προβίβασε τον εαυτόν του σε στρατηγό, έλαβε τον τίτλο του Πασά και στράφηκε προς την πολυτελή ζωή, διαμένοντας σε ανάκτορο και έχοντας γυναίκα του πριγκίπισσα, κόρη του Αμπντούλ Χαμίτ. Με την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ο Ενβέρ ήταν υπουργός πολέμου και οδήγησε την Οθωμανική Τουρκία στο πλευρό της Γερμανίας, ως αποτέλεσμα της φιλογερμανικής στάσης του, που είχε ενστερνισθεί όταν ήταν στρατιωτικός ακόλουθος στο Βερολίνο. Όταν τελείωσε ο πόλεμος, για να αποφύγει τις συνέπειες από την ήττα που υπέστη η Τουρκία, κατέφυγε στη Γερμανία και στη συνέχεια στη Ρωσία, όπου ανέπτυξε ηγετική στρατιωτική δραστηριότητα, φονευθείς το 1922.

Σε διάστημα δύο μηνών από τις αρχές του Οκτωβρίου 1912, έπεσε η Μακεδονία. Ο Ελληνικός Στρατός κατάλαβε την **Θεσσαλονίκη** και την τουρκοκρατούμενη Ήπειρο, ενώ οι Βούλγαροι τελικά κατέλαβαν την Αδριανούπολη.

Την άνοιξη του 1913 ο διοικητής των οθωμανικών στρατευμάτων Ενβέρ Μπέης υποχρεώθηκε να ζητήσει ειρήνη και έτσι τελείωσε ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος. Η ειρήνη όμως αυτή δεν κράτησε πολύ. Μέσα σε ένα μήνα από την νίκη τους, οι βαλκανικοί σύμμαχοι βρέθηκαν σε εμπόλεμη μεταξύ τους κατάσταση.

Στον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο που ακολούθησε, η Βουλγαρία ήταν αντιμέτωπη με την Ελλάδα, τη Σερβία και τη Ρουμανία σε μία σύγκρουση πολύ άγρια. Στη διάρκεια του πολέμου αυτού τα οθωμανικά στρατεύματα απώθησαν εύκολα τους Βουλγάρους από την Αδριανούπολη και πέτυχαν να καταλάβουν την ανατολική Θράκη.

Στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, που άρχισε το 1914, οι Οθωμανοί ως σύμμαχοι των Γερμανών βρέθηκαν στην πλευρά των ηττημένων. Με το τέλος του πολέμου αυτού, το 1918, η Οθωμανική Αυτοκρατορία αποτελούσε πλέον παρελθόν.

Ο ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΣ ΣΟΥΛΤΑΝΟΣ — Με την άνοδο του κεμαλισμού — όταν ο **Μουσταφά Κεμάλ** κατέλαβε πραξικοπηματικά την εξουσία της διαμελισμένης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας— η Εθνική Εθνοσυνέλευση στην Άγκυρα κήρυξε την 1^η Νοεμβρίου 1922 την κατάργηση του Σουλτανικού Πολιτεύματος, με **Χαλιφάτο**. Τότε ο τελευταίος Σουλτάνος Μεχμέτ ΣΤ΄, που κατείχε τη θέση αυτή από το 1918, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Κωνσταντινούπολη στις 17 Νοεμβρίου. Με το βρετανικό θωρηκτό *Malaya* κατέφυγε στη Μάλτα και αργότερα εγκαταστάθηκε στην Ιταλία στο Σαν Ρέμο, όπου πέθανε το 1926. Το ιδρυθέν Χαλιφάτο ανέλαβε ο εξάδελφός του Αμπντούλ Μετζίτ Β΄.

Στις 29 Οκτωβρίου 1923 ανακηρύχθηκε η **Τουρκική Δημοκρατία** με πρώτο πρόεδρο τον Μουσταφά Κεμάλ, ο οποίος στις 3 Μαρτίου 1924 καθάιρεσε τον Χαλίφη Αμπντούλ Μετζίτ Β΄.

Ο Κεμάλ ως Πρόεδρος εισήγαγε πολλές ριζικές μεταρρυθμίσεις με σκοπό τη μεταμόρφωση του παλαιού οθωμανικού-τουρκικού κράτους σε μια νέα κοσμική δημοκρατία. Το επώνυμο Ατατούρκ (Πατέρας των Τούρκων) έλαβε τιμητικά με Νόμο του 1934 από το Τουρκικό Κοινοβούλιο. Σημειώνεται ότι

προκειμένου να εφαρμόσει την πολιτική του, δεν δίστασε να συνεχίσει τις αγριότητες των Νεότουρκων, όπως η γενοκτονία των Αρμενίων και των Ελλήνων.

*

Πηγές 3^ο Κεφαλαίου

— Πυρσός Α.Ε., “Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια”, Αθήνα 1928.

— Ελευθερουδάκη, “Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικό”, Αθήνα 1962.

— ΣΠ. ΜΑΡΚΕΖΙΝΗ, “Πολιτική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδος”

— ΠΑΠΥΡΟΣ, “Εικονογραφημένη ιστορία”, τεύχος 288, 1992.

— Από Διαδίκτυο. *<https://eclass.aegean.gr/courses/SA181/>

*<https://www.sansimera.gr/articles/145>

*<https://www.protothema.gr/stories/article/676983/exislamismos-kai-paidomazoma/>

*<https://www.monastiria.gr/orthodoxia-tourkokratia/>

*<https://www.slideshare.net/lamprosnikolaras/9-42692793>

*<https://www.hea.edu.gr/oi-ellines-stin-othomaniki-aytokrator/>

*<https://www.bestprice.gr/item/2153679918/othwmanikh-aytokratoria-1300-1923.html>

*
— —

▲ Στην Επανάσταση του 1821 “ Μάχη υπέρ Πίστεως και Πατρίδος”

▲ Στην Α΄ Εθνοσυνέλευση Επιδαύρου 1822, ορκωμοσία των Πληρεξούσιων στο “Προσωρινό Πολίτευμα της Ελλάδος”

▲ Στιγμιότυπο Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΟΝ

Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος άρχισε τον Ιούλιο του 1914 και τερματίστηκε τον Νοέμβριο του 1918. Τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα αποτελούνταν από τη μία πλευρά οι δυνάμεις της συμμαχίας των Κεντρικών Δυνάμεων, Γερμανίας, Αυστροουγγαρίας, Βουλγαρίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και από την άλλη οι δυνάμεις της συμμαχίας της Αντάντ (Entente) ή Εγκάρδια Συνεννόηση, Μεγάλης Βρετανίας, Γαλλίας, Ρωσίας, Σερβίας, Βελγίου, Ρουμανίας Ιταλίας και Ελλάδας και ακόμη Ιαπωνίας και Η.Π.Α.¹

Με αφορμή τη δολοφονία του Διαδόχου του Αυστροουγγρικού θρόνου Αρχιδούκα Φραγκίσκου Φερδινάνδου και της συζύγου του στο Σεράγεβο, η Αυστροουγγαρία με την έγκριση της Γερμανίας κήρυξε τον πόλεμο στη

---

1. Αντάντ ή “Εγκάρδια Συνεννόηση” (Entente Cordiale) ονομάζεται η συμμαχία Γαλλίας και Μεγάλης Βρετανίας, η οποία έθεσε τις βάσεις για την Αγγλογαλλική συνεργασία κατά τον 20^ο αιώνα. Η συνεργασία αυτή επεκτάθηκε με τη ξεχωριστή Αγγλορωσική Συνεννόηση το 1907, μετασχηματιζόμενη στη λεγόμενη “Τριπλή Αντάντ”, που στρεφόταν εναντίον της συμμαχίας των Κεντρικών Δυνάμεων, όπου πρωτοστατούσε η Γερμανία.

Μετά την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η συμμαχία Αντάντ επεκτάθηκε με την εισδοχή της Σερβίας και του Βελγίου. Αργότερα συνασπίστηκαν μαζί τους και η Ιαπωνία (1914), η Ιταλία (1915), η Ρουμανία (1916), η Ελλάδα (μετά την παραβίαση της ουδετερότητά της, το 1917), καθώς και οι Η.Π.Α. (1917). Υπό αυτή την έννοια ο όρος «Αντάντ» χρησιμοποιείται για να δηλώσει το νικηφόρο συμμαχικό μπλοκ κατά τον πόλεμο αυτό.

Σερβία στις 15/28 Ιουλ. 1914.² Στις 19 Ιουλ./1^η Αυγ. η Γερμανία κήρυξε τον πόλεμο στη Ρωσία και δύο ημέρες αργότερα στη Γαλλία, ενώ ταυτόχρονα γερμανικά στρατεύματα εισέβαλαν στο Βέλγιο. Οι ενέργειες αυτές είχαν ως αποτέλεσμα η Μεγάλη Βρετανία να κηρύξει τον πόλεμο στη Γερμανία, στις 23 Ιουλ./5 Αυγ. 1914. Ο Μεγάλος Πόλεμος που ακολούθησε έμεινε αργότερα γνωστός ως ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος.

Η Ελλάδα τήρησε στάση ουδετερότητας. Ταυτόχρονα, όμως, υποσχέθηκε στη Σερβία ότι, σε περίπτωση που η Βουλγαρία στρεφόταν εναντίον της, θα ενεργοποιούσε την ισχύουσα ελληνοσερβική συνθήκη συμμαχίας. Την ουδέτερη αυτή στάση, υποστήριζε ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος Α΄, έχοντας και τη σύμφωνη γνώμη του Αρχηγού της Επιτελικής Υπηρεσίας του Στρατού, Ιωάννη Μεταξά.

▲ *Η Ευρώπη το 1914. Κεντρικές Αυτοκρατορίες: Γερμανία, Αυστρο-Ουγγαρία, Βουλγαρία και Οθωμανική Αυτοκρατορία.*

Αντάντ και Σύμμαχοι: Ηνωμένο Βασίλειο, Γαλλία, Ρωσία, Βέλγιο, Σερβία, Ρουμανία, Ιταλία και Ελλάδα.

2. Σχετικά με τις αναγραφόμενες ημερομηνίες στο παρόν κείμενο, όπου δεν σημειώνεται δεύτερη είναι με το παλιό ημερολόγιο, το Ιουλιανό. Το νέο, το Γρηγοριανό ημερολόγιο που χρησιμοποιείται σήμερα στον Δυτικό Κόσμο, θεσπίστηκε το 1582 και είναι μια παραλλαγή του Ιουλιανού, το οποίο εισήχθη από τον Ιούλιο Καίσαρα το 46 π.Χ. Η Ελλάδα ήταν η τελευταία Ευρωπαϊκή χώρα που υιοθέτησε το Γρηγοριανό ημερολόγιο το 1923, ονομάζοντας τη 16^η Φεβρουαρίου σε 1^η Μαρτίου. Έτσι το Γρηγοριανό έναντι του Ιουλιανού είναι αυξημένο κατά 13 ημέρες.

Η τήρηση ουδετερότητας εκ μέρους της Ελλάδας δημιούργησε ανοιχτή αντιπαράθεση μεταξύ του Βασιλιά Κωνσταντίνου και του Πρωθυπουργού Ελ. Βενιζέλου. Η παράταξη του Βενιζέλου υποστήριζε την έξοδο στον πόλεμο με την πλευρά της Αντάντ, καθώς πίστευε ότι η Βρετανία θα παρέμενε κυρίαρχη στην Εγγύς Ανατολή ανεξάρτητα από την έκβαση του πολέμου. Η είσοδος, εξάλλου, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων, ενίσχυε τον προσανατολισμό του Βενιζέλου προς την Αντάντ, διαβλέποντας ως αναπόφευκτο έναν διαμελισμό της Αυτοκρατορίας, που η Ελλάδα θα μπορούσε να αντλήσει οφέλη στην περιοχή των δυτικών παραλίων της Μικράς Ασίας. Η ως άνω διχογνωμία προκάλεσε την παραίτηση του Βενιζέλου στις 26 Φεβρ.1915 (ήταν πρωθυπουργός από τις 6 Οκτ. 1910 - περισσότερα στην παράγραφο “Η Θέση της Ελλάδας”). Νέος πρωθυπουργός ανέλαβε ο Δημ. Γούναρης.³

Άξιον σημείωσης είναι ότι ο Ιωάννης Μεταξάς, που όπως αναφέρθηκε ήταν ριζικά αντίθετος με την συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο, θεωρούσε επιπλέον ιδιαίτερα επισφαλή κάθε είδους εμπλοκή στον μικρασιατικό χώρο.

Διαρκούσης της ουδετερότητας, ο Βενιζέλος επανέρχεται ως πρωθυπουργός στις 10 Αυγούστου 1915, μετά από νίκη των Φιλελευθέρων στις εκλογές. Όμως, ανατρέπεται σύντομα, και στις 24 Σεπτεμβρίου 1915 σχηματίζεται κυβέρνηση από τον Αλέξ. Ζαίμη, ο οποίος απέρριψε επίσημη βρετανική πρόταση ένωσης της Κύπρου με την Ελλάδα ως αντάλλαγμα μιας ελληνικής παρέμβασης στον πόλεμο.

Στο μεταξύ μεσολάβησε, τον Σεπτέμβριο του 1915, η απόβαση των

3. Οι κυβερνήσεις από 1910 έως 1920:

- 6 Οκτωβρίου 1910 – 25 Φεβρουαρίου 1915, Ελ. Βενιζέλου.
- 25 Φεβρουαρίου 1915 – 10 Αυγούστου 1915, Δημ. Γούναρη.
- 10 Αυγούστου 1915 – 24 Σεπτεμβρίου 1915, Ελ. Βενιζέλου.
- 24 Σεπτεμβρίου 1915 – 25 Οκτωβρίου 1915, Αλεξ. Ζαίμη.
- 25 Οκτωβρίου 1915 – 9 Ιουνίου 1916, Στεφ. Σκουλούδη.
- 9 Ιουνίου 1916 – 3 Σεπτεμβρίου 1916, Αλ. Ζαίμη.
- 3 Σεπτεμβρίου 1916 – 27 Σεπτεμβρίου 1916, Ν. Καλογεροπουλου.
- 27 Σεπτεμβρίου 1916 προσωρινή επαναστατική κυβέρνηση Θεσσαλονίκης από τους Βενιζέλο, Κουντουριώτη και Δαγκλή.
- 27 Σεπτεμβρίου 1916 – 21 Απριλίου 1917 Σπυρίδωνος Λάμπρου.
- 21 Απριλίου 1917 – 14 Ιουνίου 1917, Αλεξ. Ζαίμη.
- (29 Μαΐου 1917 αποπομπή Βασιλιά Κωνσταντίνου)
- 14 Ιουνίου 1917 – 4 Νοεμβρίου 1920, Ελ. Βενιζέλος.

συμμάχων Άγγλων και Γάλλων στην Θεσσαλονίκη. Η Αντάντ υποστήριξε ότι σύμφωνα με το ισχύον διεθνές δίκαιο είχε δικαίωμα να αποστείλει δυνάμεις στο “ουδέτερο” ελληνικό έδαφος. Με τον τρόπο αυτό δημιουργήθηκε το Μακεδονικό Μέτωπο του Πολέμου. Με την απόβαση των Συμμάχων στην Θεσσαλονίκη συγκεντρώθηκαν 125.000 Γάλοι και 100.000 Βρετανοί στην πρωτεύουσα της Μακεδονίας

Η εκστρατεία των Συμμάχων στα Δαρδανέλλια και στην Καλλίπολη

Η Εκστρατεία των Δαρδανελίων ή η Μάχη της Καλλίπολης, που διήρκησε από τις 25 Απρ. του 1915 μέχρι τις 8 Ιαν. του 1916, έλαβε χώρα στη χερσόνησο της Καλλίπολης, που ήταν υπό την κυριαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ήταν μια κοινή βρετανική και γαλλική επιχείρηση με στόχο την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, πρωτεύουσας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, για την εξασφάλιση μιας θαλάσσιας διόδου προς τη Ρωσία.

Μετά από οκτώ μήνες σκληρών μαχών με πολλά θύματα και από τις δύο πλευρές, η δύναμη εισβολής τελικά αποχώρησε. Οι αμυνόμενες δυνάμεις σημείωσαν μια από τις μεγαλύτερες νίκες των Οθωμανών κατά τη διάρκεια του πολέμου και η όλη επιχείρηση καταγράφηκε ως μια μεγάλη αποτυχία για τους Συμμάχους.

Γενικά, η εκστρατεία αυτή έδωσε την ευκαιρία να αποκαλυφθεί η μυστική συμφωνία Άγγλων, Γάλλων και Ρώσων, βάσει της οποίας αναγνωριζόταν η Κωνσταντινούπολη και τα Δαρδανέλλια στους Ρώσους, αφού οι Άγγλοι λάμβαναν ως αντάλλαγμα την Αίγυπτο και την ουδέτερη ζώνη στην Περσία, οι δε Γάλλοι τη Συρία, την Κιλικία και την Παλαιστίνη (Σπ. Μαρκεζίνη, “Πολιτική ιστορία της νεοτέρας Ελλάδος 1828- 1964”, τόμος 3, σελ. 316).

Από ελληνικής πλευράς έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η εκστρατεία των Δαρδανελίων, διότι υπήρξε αφορμή σοβαρής διαφωνίας Κωνσταντίνου και Βενιζέλου, η οποία οδήγησε στην παραίτηση του δεύτερου (βλ. παράγραφο: “Η θέση της Ελλάδας”).

ΙΣΤΟΡΙΚΟ — Στις αρχές Ιανουαρίου 1915 η Ρωσία, πιεζόμενη στον Καύκασο από τις δυνάμεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ζήτησε βοήθεια από τη Μεγάλη Βρετανία και τη Γαλλία. Στο αίτημα αυτό ο **Ουΐνστον Τσόρτσιλ**,

που ήταν Υπουργός Ναυτικών, εισηγήθηκε την παραβίαση των Στενών των Δαρδανελίων από τον Βρετανικό Στόλο, με το σκεπτικό ότι με τον κατάπλου στην Κωνσταντινούπολη και τη γενομένη απειλή θα κατέρρευε η Τουρκική αντίσταση και τα Βαλκανικά Κράτη θα προσχωρούσαν στους Συμμάχους.

Παράλληλα, στους κόλπους της Αντάντ υπήρχε η ελπίδα πως μία ενδεχόμενη επιχείρηση στα Δαρδανέλια με θετική έκβαση, θα ανέκοπτε αφενός την γερμανική αρωγή στους Οθωμανούς και αφετέρου θα έδινε στη Ρωσία το ζωτικό χρόνο που χρειαζόταν για ανασυγκρότηση, λόγω της πίεσης που της ασκούσε ο εχθρός στο μέτωπο του Καυκάσου. Ένας ακόμη λόγος για τον οποίον επικράτησε η άποψη για την επίθεση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ήταν ότι αποτελούσε – κατ’ εκτίμηση – την πιο αδύναμη χώρα της Κεντρικής Συμμαχίας.

Στις 28 Ιανουαρίου 1915 το Βρετανικό Πολεμικό Συμβούλιο αποφάσισε την πραγματοποίηση αυτής της ενέργειας, καθώς και την άμεση αποστολή εκστρατευτικού σώματος για την κατάληψη της χερσονήσου της Καλλίπολης και την επιτυχή ολοκλήρωση της εκστρατείας.

Ο Ουΐνστον Τσόρτσιλ, που εισηγήθηκε την κατάληψη της χερσονήσου, θεωρούσε πως το άνοιγμα των στενών ήταν η μόνη λύση που θα τους επέτρεπε τη μεταφορά πολεμικού υλικού και ενισχύσεις. Επίσης, διέβλεπε ότι η ενδεχόμενη ήττα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πιθανώς να προκαλούσε την είσοδο της Ιταλίας και της Βουλγαρίας στον πόλεμο, με το πλευρό της Αντάντ.

Σημειώνεται ότι είχαν πραγματοποιηθεί σημαντικές γερμανικές επενδύσεις στο Οθωμανικό Κράτος, και ειδικά στον τομέα της βιομηχανίας, με πιο σημαντική την κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Βερολίνου - Βαγδάτης. Έτσι, η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε συνάψει συμμαχία με τη Γερμανία και παράλληλα είχε ανακοινώσει τον τερματισμό της εξυπηρέτησης των ξένων δανείων.

Η επιχείρηση προσπέλασης των Στενών — Στην πρώτη προσπάθεια προσπέλασης των στενών των Δαρδανελίων συμμετείχαν γαλλικά και βρετανικά πλοία. Ο Στόλος που σχηματίστηκε αποτελείτο από 18 θωρηκτά (14 Βρετανικά και 4 Γαλλικά) πολλά καταδρομικά και πλήθος μικρότερα σκάφη υπό τον Βρετανό Αντιναύαρχο Κάρντεν. Η επιχείρηση θα γινόταν σε διαδοχικές φάσεις και περιλάμβανε την καταστροφή των φρουρίων της εισόδου και την

εκκαθάριση των ναρκοπεδίων. Στη συνέχεια καταστροφή των εσωτερικών φρουρίων και τέλος ενέργεια κατά της Κωνσταντινούπολης με τον συμμαχικό στόλο.

Ο βομβαρδισμός ξεκίνησε στις 19 Φεβρουαρίου του 1915, όμως διακόπηκε, λόγω δυσμενών καιρικών συνθηκών. Ακολούθησαν κι άλλες επιθέσεις, οι οποίες αντικρούστηκαν με σφοδρότητα από τον τουρκικό στρατό – κάτι που δεν αναμενόταν. Οι Σύμμαχοι δεν γνώριζαν ότι στην περιοχή είχαν τοποθετηθεί, ήδη από το 1913, γερμανικά πυροβόλα μεγάλου βεληνεκούς, τα οποία μάλιστα χειρίζονταν Γερμανοί στρατιώτες. Ακόμη δεν γνώριζαν ότι η θαλάσσια περιοχή είχε ναρκοθετηθεί, με αποτέλεσμα οι Αγγλογάλλοι να χάσουν τρία θωρηκτά και πολλά άλλα μικρότερα πλοία. Μετά την αποτυχία αυτή ζητήθηκε η συνδρομή του Εκστρατευτικού Σώματος, αφού ήταν πλέον φανερό ότι δεν ήταν δυνατή η προσπέλαση των Δαρδανελίων μόνο με τις ναυτικές δυνάμεις.

Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ — Η επίθεση των Συμμάχων κατά των Δαρδανελίων συγκλόνισε την κοινή γνώμη στην Ελλάδα, διότι είχε ως αντικειμενικό σκοπό την Κωνσταντινούπολη. Ο Πρωθυπουργός Ελ. **Βενιζέλος** έκρινε ότι έφτασε η στιγμή της επέμβασης με τη συμμετοχή της Ελλάδας στην επιχείρηση και προέβη στη σχετική πρόταση στον **Βασιλιά Κωνσταντίνο Α΄**, ο οποίος αφού εξέφρασε την άποψη ότι η ενέργεια ήταν δύσκολη, συνέστησε στον Πρωθυπουργό να βολιδοσκοπήσει τους Συμμάχους. Ο Βενιζέλος μέσω του Άγγλου Πρεσβευτή απευθύνθηκε στην Κυβέρνηση της Μεγάλης Βρετανίας, η οποία απάντησε αμέσως ότι δεχόταν ευχάριστα την προσφορά της Ελλάδας και σημείωνε την ανάγκη συμμετοχής και του Στόλου.

Πρόσθετα ο Βενιζέλος έδωσε εντολή στην Επιτελική Υπηρεσία του Στρατού να καταρτίσει το σχέδιο της επιχείρησης και συνέταξε υπόμνημα προς τον Βασιλιά, στον οποίο πρότεινε τη συμμετοχή της Ελλάδας στην επιχείρηση κατά των Δαρδανελίων με ένα Σώμα Στρατού, ενώ τα άλλα τέσσερα θα εξασφάλιζαν στη Μακεδονία το ελληνικό έδαφος από τη Βουλγαρία.

Όμως, στο εν λόγω εγχείρημα είχε αντίθετη άποψη ο Αρχηγός της Επιτελικής Υπηρεσίας Στρατού, Αντισυνταγματάρχης **Ιωάννης Μεταξάς**, ο οποίος διαφωνώντας ριζικά με την ελληνική επέμβαση, υπέβαλε την παραίτησή του. Όπως ανέφερε σε σχετική έκθεση, ισχυριζόταν ότι η στάση της Βουλγαρίας

ήταν αμφίβολη και η έκβαση της εκστρατείας αβέβαιη, διότι το Σώμα Στρατού δε θα ανέτρεπε τον συσχετισμό δυνάμεων, και αυτό γιατί είχε χαθεί ο αιφνιδιασμός και η τοποθεσία ήταν ισχυρά οργανωμένη. Ακόμη ανέφερε ότι σε περίπτωση προσπέλασης των Δαρδανελίων και εμφάνισης του Στόλου προ της Κωνσταντινούπολης, η εκστρατεία δεν θα τελείωνε, αφού η αντίσταση των Τούρκων θα συνεχιζόταν με τις 12 μεραρχίες που είχαν στην Θράκη. Οι δυνάμεις των Συμμάχων ήταν ανεπαρκείς και έπρεπε να συμπληρωθούν. Η επιχείρηση έπρεπε να μελετηθεί από κοινού και να πραγματοποιηθεί εφόσον θα εξασφαλιζόταν το αποτέλεσμα. Δύο μέτρα θα ελάττωναν τους κινδύνους. Η συμμετοχή της Ρωσίας με σοβαρές δυνάμεις στον Πύργο και τη Βάρνα της Βουλγαρίας και η διάθεση από τους Συμμάχους των απαιτούμενων δυνάμεων σε συνεννόηση με την Ελλάδα.

▲ Ο Ελ. Βενιζέλος

▲ Ο Ιωάν. Μεταξάς

Ο Πρωθυπουργός ανησύχησε σοβαρά από την παραίτηση του Μεταξά και επανήλθε ζητώντας τη σύγκληση του Συμβουλίου του Στέμματος για τη λήψη της απόφασης. Στο συμβούλιο, υπόψη του οποίου τέθηκαν όλα τα δεδομένα, οι γνώμες ήταν διχασμένες και δεν ελήφθη απόφαση.

Όταν η Ρωσία πληροφορήθηκε για την Ελληνική πρόθεση περί συμμετοχής της στην εκστρατεία των Δαρδανελίων, πήρε αμέσως αρνητική θέση, δηλώνοντας προς την Αγγλία και τη Γαλλία ότι η εμφάνιση της ελληνικής σημαίας στην Κωνσταντινούπολη, για λόγους πολιτικούς και θρησκευτικούς θα προκαλούσε ανησυχία και αγανάκτηση στη Ρωσία. Επιπλέον, αξίωνε

να της δοθούν μετά τον πόλεμο η Κωνσταντινούπολη και τα Στενά, απαίτηση την οποία δέχτηκαν και οι δύο χώρες με προφορική απάντησή τους, την οποία και επισημοποίησαν με την υπογραφή σχετικής συμφωνίας στις 27 Μαρτίου 1915.

Στο μεταξύ συνήλθε εκ νέου το Συμβούλιο Στέμματος, αλλά χωρίς και πάλι να επιτευχθεί συμφωνία. Κατόπιν αυτού, ο Βασιλιάς γνώρισε στον Πρωθυπουργό ότι αποφάσισε η Ελλάδα να παραμείνει για ένα διάστημα ακόμη ουδέτερη. Ο Βενιζέλος, θεωρώντας ότι δεν μπορούσε να παραμείνει στη θέση του, υπέβαλε την παραίτηση της κυβέρνησής του και ο Βασιλιάς ανέθεσε τον σχηματισμό νέας κυβέρνησης στον Δημήτριο Γούναρη, αρχηγό της αντιπολίτευσης.

Η ΑΜΦΙΒΙΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΣΤΗΝ ΚΑΛΛΙΠΟΛΗ — Τελικά, πάρθηκε η απόφαση από τους συμμάχους για την εξαπόλυση μίας αμφίβιας επιχείρησης στην Καλλίπολη από το ναυτικό και το πεζικό. Σύμφωνα με το αρχικό σχέδιο, οι χερσαίες δυνάμεις θα υποστηρίζονταν από το Βρετανικό Ναυτικό, το οποίο επρόκειτο να βομβαρδίσει τη γέφυρα που ένωνε την ευρωπαϊκή με την ασιατική πλευρά της Τουρκίας, εγκλωβίζοντας, με αυτόν τον τρόπο, τον οθωμανικό στρατό στην ευρωπαϊκή πλευρά, και καταφέροντας την παράδοσή του. Στην πραγματικότητα, οι χερσαίες δυνάμεις είχαν ως αποστολή τη διευκόλυνση της διέλευσης του ναυτικού.

Στις 25 Απριλίου αποβιβάστηκαν οι πρώτοι στρατιώτες της χερσαίας δύναμης στην Καλλίπολη. Αμέσως μετά την άφιξη τους στην περιοχή, οι αξιωματικοί αντιλήφθηκαν πως δεν υπήρχε σχέδιο επίθεσης – οι χάρτες που είχαν στη διάθεσή τους ήταν προγενέστεροι του έτους 1885. Τα σφάλματα συνεχίστηκαν, καθώς έλειπε ακόμη και ο υλικοτεχνικός εξοπλισμός που θα χρησιμοποιούνταν για την ενδοεπικοινωνία τους.

▲ Στιγμιότυπο από τη Μάχη της Καλλίπολης

Κατά την έναρξη της μάχης, η πλάστιγγα φάνηκε γρήγορα να γέρνει προς την πλευρά των Συμμάχων, όμως αυτό άλλαξε, όταν ο Αντισυνταγματάρχης Μουσταφά Κεμάλ αγνόησε τις άνωθεν εντολές για υποχώρηση λόγω έλλειψης πυρομαχικών και πρόσταξε τους συμπολεμιστές του να μην υποχωρήσουν, ακόμη κι αν τους τελείωναν τα πολεμοφόδια. Η απόφασή του ήταν σωστή, καθώς η αποχώρηση έγινε τελικά από τους Συμμάχους, εξαιτίας της σθεναρής αντίστασης των Οθωμανών και Γερμανών στρατιωτών.

Ο Μουσταφά Κεμάλ παρασημοφορήθηκε για την ηρωική στάση του και στη συνέχεια αναδείχθηκε ως ηγέτης.

Ήδη από την τρίτη μέρα, η επίθεση των συμμάχων ανακόπηκε και δόθηκε η διαταγή να σκαφτούν χαρακώματα. Η προνομιακή θέση των Τούρκων έδινε τη δυνατότητα να τους πυροβολούν αμέσως μόλις επιχειρούσαν να βγουν από τις οχυρωμένες θέσεις τους. Ακόμη ένας επιβαρυντικός παράγοντας για τις συμμαχικές δυνάμεις ήταν οι ασυνήθιστες για την εποχή καιρικές συνθήκες, όπου η πρωτοφανής ζέστη καθιστούσε τις προμήθειες ακατάλληλες. Οι στρατιώτες είχαν κολλήσει στην ακτή, δεν μπορούσαν να προχωρήσουν, ήταν περιτριγυρισμένοι από τα πτώματα των συμπολεμιστών των που αποσυντίθονταν ή τρώγονταν από σμήνη πουλιών. Παρέμεναν εκεί καθηλωμένοι, υπομένοντας τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες, χωρίς τροφή ή προμήθειες. Οι κακουχίες προκάλεσαν ασθένειες και περαιτέρω θανάτους. Πρόσθετα, τον Νοέμβριο του 1915 ήρθε πρώιμος παγετός στην περιοχή και το πλοίο που μετέφερε τις χειμερινές στολές πήγε κατά λάθος στην Αίγυπτο, με συνέπεια 200 στρατιώτες να πεθάνουν από το κρύο, ενώ άλλοι να υποστούν κρυοπαγήματα.

Στο εσωτερικό της Βρετανίας επικράτησε αναβρασμός με τον μεγάλο αριθμό των νεκρών στρατιωτών. Η κυβέρνηση που δεχόταν έντονη κριτική θέλοντας να αλλάξει τα πράγματα, έκανε ανασχηματισμό εντάσσοντας στη νέα κυβέρνηση μέλη της αντιπολίτευσης. Η νέα κυβέρνηση πήρε απόφαση για την εκ νέου αποστολή στρατεύματος στην Καλλίπολη. Η νέα επίθεση που έγινε συνάντησε, για ακόμη μία φορά, τη σφοδρή απάντηση των Τούρκων.

Προς το τέλος του Σεπτεμβρίου, η Βουλγαρία αποφάσισε την κήρυξη επιστράτευσης, ώστε να συμπορευτεί με τη συμμαχία των Γερμανών-Αυστριακών και να επιτεθεί στη Σερβία. Μπροστά στην εικόνα των Βαλκανίων που άλλαζε, η βρετανική κυβέρνηση αποφάσισε τη μετακίνηση δύο μεραρχιών από την Καλλίπολη στη Θεσσαλονίκη, καθώς είχε καταστεί προφανές ότι δεν υπήρχαν πολλές πιθανότητες θετικής έκβασης της εκεί επιχείρησης. Επιπλέον, πάρθηκε η απόφαση για την αντικατάσταση του αρχηγού του εκστρατευτικού σώματος Σερ Χάμιλτον με τον αντιστράτηγο Σερ Τσαρλ Μονρό, ο οποίος συνέστησε την αποχώρηση των δυνάμεων από την περιοχή. Τελικά, η πρότασή του για την **εγκατάλειψη της εκστρατείας** έγινε δεκτή, και στις αρχές του Δεκεμβρίου δόθηκε εντολή για την αποχώρηση του στρατεύματος. Αυτή ξεκίνησε την πρωτοχρονιά του 1916 και ολοκληρώθηκε χωρίς κανένα πρόβλημα στις 8 Ιανουαρίου.

ΤΟ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑ — Η μοναδική σημαντική επιτυχία των Οθωμανών στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ήταν η υπεράσπιση της Καλλίπολης, δεδομένου ότι στη διάρκεια του πολέμου οι νίκες των Οθωμανών ήταν ελάχιστες. Η νίκη εναντίον των δυνάμεων της Αντάντ στην Καλλίπολη παρείχε ψυχολογική ανάταση στον οθωμανικό λαό και αξίζει να σημειωθεί ότι ξεχώρισε η στρατιωτική ιδιοφυΐα του Μουσταφά Κεμάλ, μετέπειτα ιδρυτή της Σύγχρονης Τουρκίας. Παρ'όλα αυτά, οι ανθρώπινες απώλειες ήταν δυσβάσταχτες και για τις δύο πλευρές. Σύμφωνα με εκτιμήσεις, τα θύματα από την πλευρά των Συμμάχων έφτασαν τις 56,707, ενώ μεγάλο ήταν και το κόστος σε υλικοτεχνικό εξοπλισμό. Στο αντίπαλο στρατόπεδο των Οθωμανών, οι απώλειες ήταν εφάμιλλες αφού οι νεκροί ανήλθαν στους 56,643. Το σχέδιο στέφθηκε από απόλυτη αποτυχία από την πλευρά των Συμμάχων, λόγω των λαθών της στρατιωτικής ηγεσίας, απουσίας αιφνιδιασμού του εχθρού και ελλιπούς πολεμικής προπαρασκευής των άπειρων στρατιωτών.

Ο αντίκτυπος στο εσωτερικό της Βρετανίας ήταν σφοδρός. Προκάλεσε πολιτική αναταραχή. Λίγο μετά τη λήξη της εκστρατείας, η κυβέρνηση συνασπισμού του Ασκούηθ αντικαταστάθηκε. Ο Τσόρτσιλ, που ήταν ο ιθύνων νους της εκστρατείας, παραιτήθηκε και αποσύρθηκε για ένα διάστημα από την ενεργό πολιτική δράση.

Το μόνο επίτευγμα της συμμαχικής εκστρατείας ήταν η μείωση των Οθωμανικών στρατευμάτων που επιχειρούσαν στο Ρωσικό Μέτωπο.

Κίνημα Εθνικής Αμύνης και η είσοδος της Ελλάδας στον πόλεμο

Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο Ελ. Βενιζέλος παραιτήθηκε (26 Φεβρ. 1915) μετά τη διαφωνία του με τον Βασιλιά στο θέμα της ελληνικής συμμετοχής στον πόλεμο. Εξαναγκάστηκε για δεύτερη φορά να παραιτηθεί, όταν κερδίζοντας στις εκλογές ανέλαβε εκ νέου πρωθυπουργός. Ήταν η σύντομη περίοδος από 10 Αυγ. έως 24 Σεπτ. 1915. Στο μεταξύ είχε αρχίσει η διαδικασία αποβίβασης των πρώτων συμμαχικών αγημάτων στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης.

Ενώ η Ελλάδα παρέμενε ουδέτερη, τον Μάιο 1916 δυνάμεις Γερμανών και Βουλγάρων εισέβαλαν στην Ανατολική Μακεδονία και υποχρέωσαν το εκεί Δ΄ Σώμα Στρατού να συνθηκολογήσει και να παραδοθεί στους Γερμανούς, οι οποίοι το μετέφεραν στη Γερμανία, όπου παρέμεινε μέχρι το τέλος του πολέμου. Η υπόψη κατάληψη εδαφών στην Ανατολική Μακεδονία έγινε με τη συναίνεση της τότε κυβέρνησης των Αθηνών, Στέφανου Σκουλούδη, προκειμένου η Ελλάδα να τηρήσει ουδετερότητα έναντι των εμπολέμων.

Στις 21 Μαΐου 1916, ο Διοικητής της Γαλλικής Στρατιάς της Ανατολής, Στρατηγός Μωρίς Σαράιγ, κήρυξε στη Θεσσαλονίκη τον στρατιωτικό νόμο. Αν και η πόλη επίσημα παρέμενε υπό ελληνική κυριαρχία, στην πραγματικότητα την εξουσία ασκούσαν οι Στρατηγοί της Αντάντ. Αυτοί, επικαλούμενοι ότι εκπροσωπούν τις “προστάτιδες δυνάμεις”, Γαλλία και Αγγλία, απαιτούσαν μεταξύ των άλλων την αποστράτευση του Ελληνικού Στρατού και την παραίτηση της φιλοβασιλικής κυβέρνησης.

Στις 17 Αυγούστου 1916, εκδηλώθηκε στη Θεσσαλονίκη φιλοβενιζελικό στρατιωτικό κίνημα υποστηριζόμενο από τον Σαράιγ. Επικράτησε ως Επιτροπή Εθνικής Αμύνης και στρεφόταν κατά της πολιτικής των Αθηνών. Λίγες μέρες αργότερα ο Ελ. Βενιζέλος, χωρίς να έχει ανάμειξη στον σχεδια-

σμό του κινήματος, αναχώρησε από την Κρήτη για την Θεσσαλονίκη, όπου εγκαταστάθηκε και σχημάτισε προσωρινή κυβέρνηση, στις 27 Σεπτεμβρίου 1916, μαζί με τους Ναύαρχο Παύλο Κουντουριώτη και τον Στρατηγό Παναγιώτη Δαγκλή. Σημειώνεται ότι στην ίδια ημερομηνία σχηματίστηκε στην Αθήνα κυβέρνηση Σπυρίδωνος Λάμπρου, σε αλλαγή της αντίστοιχης του Νικολάου Καλογεροπούλου.

Όπως εξελίχθηκε η κατάσταση η Ελλάδα χωρίστηκε σε δύο στρατόπεδα, του Κωνσταντίνου και του Βενιζέλου, και πέραν αυτού απόκτησε και δύο κυβερνήσεις, την κυβέρνηση της Αθήνας και την κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, η οποία ανέλαβε την αρχηγία της Εθνικής Άμυνας.

Η Κυβέρνηση Εθνικής Αμύνης⁴, όπως ονομάστηκε, αναγνωρίστηκε από την Αντάντ. Στη συνέχεια αφού ανακοίνωσε ότι βρισκόταν σε πόλεμο με τη Βουλγαρία και τη Γερμανία, προέβη στην επιστράτευση και οργάνωση του **Σώματος Στρατού Εθνικής Αμύνης** (από Μεραρχίες Σερρών, Κρήτης και Αρχιπελάγους) το οποίο και ενέταξε στις συμμαχικές δυνάμεις του Μακεδονικού Μετώπου. Την 1^η Ιουνίου του 1917 η δύναμη του Στρατού Εθνικής Αμύνης ανερχόταν σε 1.497 αξιωματικούς και 53.271 οπλίτες. Εξάλλου, η χωροφυλακή, που είχε συγκροτηθεί κυρίως από Κρητικούς, διέθετε 274 αξιωματικούς και 5.361 οπλίτες.

Οι συνεχείς πιέσεις των Συμμάχων οδήγησαν στην **εκθρόνιση του Βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄**, τον Μάιο του 1917, και την πλήρη επικράτηση του Βενιζέλου. Στον θρόνο ανέβηκε στις 12 Ιουνίου 1917 ο δευτερότοκος γιος του Κωνσταντίνου, **Αλέξανδρος**.⁵ Σημειώνεται ότι οι εν λόγω πιέσεις των

---

4. Η Κυβέρνηση Εθνικής Αμύνης ή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης ήταν προσωρινή επαναστατική κυβέρνηση που ήλεγχε το λεγόμενο Κράτος της Θεσσαλονίκης (τη Βόρεια Ελλάδα τα νησιά του Αιγαίου και την Κρήτη) από τις 27 Σεπτεμβρίου 1916 κατόπιν της επικράτησης του Κινήματος της Εθνικής Αμύνης, ενώ η νόμιμη συνταγματικά και επίσημη κυβέρνηση της Ελλάδας (με έλεγχο της Νότιας Ελλάδας) ήταν η Κυβέρνηση Νικολού Καλογερόπουλου.

5. Οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν επέτρεψαν στον Κωνσταντίνο Α΄ να επιλέξει ο ίδιος τον διάδοχο του και ούτε δέχθηκαν ως αντικαταστάτη του τον πρωτότοκο γιο του Γεώργιο, κάτι που υποστήριζε και ο Βενιζέλος. Ο Αλέξανδρος, αν και ορκίστηκε Βασιλιάς, ανέλαβε τα καθήκοντά του με την πεποίθηση ότι εκτελούσε χρέη τοποτηρητή του θρόνου και ότι η προσωρινή ηγεμονία του θα έληγε με το τέλος του πολέμου και την επιστροφή του πατέρα του, καθώς ο Κωνσταντίνος δεν υπέβαλε επίσημα την παραίτησή του όταν αποχώρησε από την Ελλάδα. Ο Αλέξανδρος απεβίωσε στις 12/25 Οκτωβρίου 1920 από σηψαιμία, προκληθείσα από μόλυνση όταν τον δάγκωσε πίθηκος μακάκος της Μπαρμπαριάς.

Συμμάχων συνίσταντο στην κατάληψη του Πειραιά και του ισθμού της Κορίνθου και στην επιβολή ναυτικού αποκλεισμού, με αποτέλεσμα η Αθήνα να ζήσει ημέρες στέρησης τροφίμων, πέραν του γενόμενου βομβαρδισμού της.

Η κυβέρνηση Βενιζέλου εγκαταστάθηκε τον Ιούνιο στην Αθήνα και **κήρυξε τον πόλεμο** εναντίον των Κεντρικών Δυνάμεων, με άλλα λόγια προχώρησε στην είσοδο της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Μετά την κήρυξη του πολέμου επιταχύνθηκαν οι προσπάθειες για την ανασυγκρότηση του Στρατού, με αποτέλεσμα στα μέσα του 1918 να παραταχθούν στο πλευρό των Συμμάχων δέκα ελληνικές Μεραρχίες για τη διάσπαση του Μακεδονικού Μετώπου, που ακολούθησε. Οι έλληνες διακρίθηκαν για το υψηλό ηθικό και τον απaráμιλλο ηρωισμό τους. Ιδιαίτερη ήταν η συμβολή των ελληνικών δυνάμεων στην νικηφόρα μάχη του Σκρά ντι Λέγκεν, όπως θα αναφερθεί σε επόμενη παράγραφο.

Η Ελλάδα με τη συμμετοχή της στον πόλεμο, πέτυχε τον πολιτικό στόχο της δημιουργίας των προϋποθέσεων για τη συμμετοχή της στο συνέδριο ειρήνης με την πλευρά των νικητών.

Ανασυγκρότηση Ελληνικής Αεροπορίας στον Στρατό και το Ναυτικό

Η επέκταση του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου στο Ανατολικό Μέτωπο έδωσε το έναυσμα της αναδιοργάνωσης της Ελληνικής Αεροπορίας. Πυρήνας προσωπικού της Στρατιωτικής Αεροπορικής Υπηρεσίας και σχεδόν όλο το προσωπικό της Ναυτικής Αεροπορίας προσχώρησε μετά την επικράτηση του κινήματος Εθνικής Αμύνης, τον Σεπτέμβριο του 1916, στην επαναστατική Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης υπό τον Ελ. Βενιζέλο, με σκοπό να προσφέρει τις υπηρεσίες του στον συμμαχικό αγώνα.

ΣΤΟΝ ΣΤΡΑΤΟ — Το προσωπικό του Στρατού μετά από σύντομη εκπαίδευση σε συμμαχικό αεροπορικό κέντρο εκπαίδευσης, ανέπτυξε επιχειρησιακή δράση ενταγμένο σε γαλλικές Μοίρες αεροπλάνων. Μετά δε την επίσημη είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο, στις 15 Ιουνίου 1917, επεδίωξε τη συγκρότηση ελληνικών Μοιρών αεροπλάνων με πρωτοπόρο τον Ανθυπίαρχο Αλέξανδρο Ζάννα και ένθερμο υποστηρικτή τον Ελ. Βενιζέλο.

Στην αρχή συμμετείχαν στις Μοίρες και Γάλλοι, διαδοχικά όμως η επάν-

δρωση ήταν μόνο από Έλληνες αφού στο μεταξύ το προσωπικό είχε αυξηθεί με τη συνένωση και εκείνου που δεν είχε από την αρχή προσχωρήσει στο κίνημα και ακόμη με αυτό που είχε αποσταλεί για εκπαίδευση στο αεροδρόμιο Chartres της Γαλλίας, 30 άτομα διαφόρων ειδικοτήτων.

Οι πρώτες ελληνικές Μοίρες που οργανώθηκαν ήταν η 531 Μ. Διώξεως και η 532 Μ. Αναγνώρισης και Βομβαρδισμού με αεροπλάνα γαλλικής κατασκευής στην αρχή Nieuport 24 BIS 120 ίππων και αργότερα με Spad VII η πρώτη και με Dorand AR.1 και Breguet 14 η δεύτερη. Επίσης χρησιμοποιήθηκε από την Αεροπορία Στρατού και ο τύπος Farman F.40.

Τον Ιούνιο 1918 συγκροτήθηκε στη δύναμη του Στρατού και η 533 Μ. Αναγνώρισεως & Βομβαρδισμού. Αργότερα, περί το τέλος των επιχειρήσεων στο Μακεδονικό Μέτωπο, διαλύθηκε η 531 Μ. και στη θέση της δημιουργήθηκε η 534 Μ.

Το έργο των αεροπόρων ήταν εξαιρετικά δύσκολο στην υπόψη εμπόλεμη περίοδο, λόγω του έντονου εχθρικού αντιαεροπορικού πυρός και της μεγάλης δραστηριότητας των γερμανικών αεροπλάνων διώξεως. Παρ' όλα αυτά οι Έλληνες έμπαιναν στον αγώνα χωρίς πείρα και επαρκή εκπαίδευση, διακρινόμενοι από θάρρος και μαχητικότητα, ώστε η δράση τους να συμπεριλαμβάνεται με ευμενή σχόλια στα συμμαχικά ανακοινωθέντα.

Κατά τη μεγάλη μάχη του Σκρά ντι Λέγκεν, 15-17/28-30 Μαΐου 1918, του απόρθητου αυτού φρουρίου των Γερμανο-Βουλγάρων, στο οποίο κρινόταν η τύχη όλου του Μετώπου, τα ελληνικά αεροπλάνα προσέφεραν πολύτιμες υπηρεσίες, όπως διατυπώνεται στην παράγραφο που αφορά την εν λόγω Μάχη.

ΣΤΟ ΝΑΥΤΙΚΟ — Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενη παράγραφο το προσωπικό της Ναυτικής Αεροπορίας προσχώρησε αμέσως στο κίνημα Εθνικής Αμύνης. Με αρχηγό τον Υποπλοίαρχο Αριστείδη Μωραϊτίνη παρουσιάστηκε στις Βρετανικές Δυνάμεις που έδρευαν στην Θάσο, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί στις επιχειρήσεις του Βαλκανικού Μετώπου. Ακολούθησε σύντομη αρχική εκπαίδευση του προσωπικού στο Κέντρο Αεροπορικής Εκπαίδευσης των Άγγλων στο αεροδρόμιο του Μούδρου. Στη συνέχεια οι αεροπόροι αποκτούσαν επιχειρησιακή εμπειρία στην πράξη κατά τη διάρκεια πραγματικών αποστολών βομβαρδισμού γερμανικών αεροδρομίων και αποθηκών εφοδιασμού, δεδομένου ότι δεν υπήρχε η πολυτέλεια του χρόνου για ιδιαίτερη

εκπαίδευση. Στις περιπτώσεις αυτές οι μαθητευόμενοι εκτελούσαν πολεμικές αποστολές από αεροδρόμια διασποράς με τη συνοδεία Άγγλων εκπαιδευτών.

Οι τολμηρές αποστολές των Ελλήνων στο Μακεδονικό μέτωπο με κορυφαίο σε δράση τον Μωραϊτίνη, εδραίωσαν την εκτίμηση των Άγγλων ως προς την ικανότητα των Ελλήνων αεροπόρων. Έτσι, τον Μάιο του 1917 συγκροτήθηκε η Μοίρα “Ζ” με διοικητή τον Μωραϊτίνη, υπό την επιχειρησιακή διοίκηση της RNAS (Royal Naval Air Service).

Τα αεροπλάνα που διέθεταν ήταν αγγλικής κατασκευής Sopwith (διαφόρων παραλλαγών), Bristol Scout, Short 184, de Havilland D.H.4 και Bleriot Experimental B.E.-2c.

Οι Έλληνες αεροπόροι εκτελούσαν ημερήσιες και νυκτερινές επιδρομές στη μεθόριο, ανθυποβρυχιακές έρευνες και προσβολές στόχων ζωτικής σημασίας, ενώ εμπλέκονταν και σε αερομαχίες με γερμανικά αεροπλάνα. Σημαντικές ήταν οι προσβολές εναντίον των σιτοβολώνων της Κεραμωτής, του φρουρίου Τσανάκ–Καλέ και οι επιδρομές κατά των γερμανικών καταδρομικών “Goeben” και “Breslau” τον Ιανουάριο του 1918. Όλοι με πρωτοπόρο τον Αριστείδη Μωραϊτίνη εκτελούσαν παράτολμες αποστολές αφηφώντας τον θάνατο.

Μετά την επιτυχή επιχειρησιακή δράση της Μοίρας “Ζ”, ακολούθησε η περαιτέρω ανάπτυξη της Ελληνικής Ναυτικής Αεροπορίας με τη συγκρότηση, τον Μάιο του 1918, τεσσάρων Μοιρών (ή Ναυτικών Σμηνών) με το χαρακτηριστικό γράμμα “Η” (Hellenic) ως ακολούθως:

- * Η1 στην Θάσο υπό τον Υποπλοίαρχο Παναγιώτου,
- * Η2 στον Μούδρο υπό τον Σημαιοφόρο Θεολόγη,
- * Η3 στον Σταυρό Χαλκιδικής υπό τον Ανθυποπλοίαρχο Μελετόπουλο και
- * Η4 στα Λεγγραινά Αττικής για την εκτέλεση ανθυποβρυχιακών εράνων, υπό τον Ανθυποπλοίαρχο Κωνσταντίνου.

Η Γενική Διοίκηση των Μοιρών (Σμηνών) αυτών ανετέθη στον Πλωτάρχη Αρ. Μωραϊτίνη, ο οποίος ως ακαταπόνητος μαχητής συνέχισε τις παράτολμες εξορμήσεις του όπου οι επιχειρησιακές απαιτήσεις ήταν αυξημένες. Με τη συγκρότηση των νέων Μοιρών άρχισε στον Μούδρο εντατικότερη εκπαίδευση Ελλήνων αεροπόρων με επέκταση σε αποστολές ανθυποβρυχιακού χαρακτήρα.

▲ Ο Αρ. Μωραϊτίνης και δίπλα τα μετάλλια που του απονεμήθηκαν, ο Πολεμικός Σταυρός από την Ελληνική Κυβέρνηση και το Τάγμα Διακεκριμένης Υπηρεσίας από τη Βρετανική.

▲ Γαλλικά αεροπλάνα στην Αεροπορία Στρατού

▲ Αγγλικά αεροπλάνα στην Αεροπορία του Ναυτικού

Οι πολεμικές αποστολές των Μοιρών περιλάμβαναν περιπολίες και επιδρομές εναντίον εχθρικών στόχων σε ευρεία έκταση. Το γερμανικό αεροδρόμιο Ζέρεβιτς κοντά στις εκβολές του Νέστου-Πόρτο Λάγο, που ήταν βάση γερμανικών υδροπλάνων, αποτελούσε διαρκή στόχο. Άξια σημείωσης είναι και η μεταστάθμευση, τον Ιούλιο 1918, αποσπάσματος της Η2 Μοίρας στο αεροδρόμιο Καλλονής της Λέσβου, προκειμένου να εξουδετερωθεί η Τουρκική αεροπορική δύναμη, που εκτελούσε συχνές επιδρομές κατά της Λέσβου, της Χίου και της Σάμου. Η αντίπαλη αεροπορία ανέστειλε αμέσως τις επιδρομές της κατά των νήσων του Αιγαίου και ο Αρ. Μωραϊτίνη ως επικεφαλής του αποσπάσματος, ανέπτυξε έντονη επιθετική δραστηριότητα εναντίον εχθρικών εγκαταστάσεων και αεροδρομίων της Μ. Ασίας. Μετείχαν στις αποστολές αυτές και οι χειριστές Βελούδιος, Χριστοφόρου και Θεολόγης.

Οι παράτολμες όμως αποστολές των αεροπόρων του Ναυτικού και ιδιαίτερα η ριψοκίνδυνη τάση του Μωραϊτίνη, προκαλούσαν αισθήματα θαυμασμού και συγχρόνως φόβου για τον διατρέχοντα κίνδυνο της ζωής των. Έτσι, ο Γενικός Διοικητής Λέσβου, ανέφερε για τον Μωραϊτίνη με τηλεγράφημα προς το Υπουργείο Ναυτικών μεταξύ των άλλων:

«...στρατιωτικός κόσμος Γάλλων και Αγγλων αναγνωρίζουν Αρχηγόν Ελλήνων αεροπόρων τον Αριστείδην Μωραϊτίνη, ως ανώτατον και κορυφαίον πάντων εν Μεσογείω αεροπόρον, όμοιον του οποίου ουδέν αεροπορικών Σώμα Συμμάχων κέκτηται. Πάντες ξένοι αξιωματικοί ομοφώνως μοι το εδήλωσαν. Συμφέρον εθνικόν επιβάλλει συνιστάται αυτώ εκάστοτε φειδώ περί την πολύτιμον ζωήν του ...»

Μετά από τις σχετικές συστάσεις που έγιναν στον Μωραϊτίνη, αυτός απάντησε μεταξύ των άλλων:

«... ίνα άρχη τις στρατιωτικής δυνάμεως, δέον να μη επαρκείται εις το να εκδίδη διαταγάς, αλλά και να δίδη το παράδειγμα της εκτελέσεως... »

Για την εν γένει δράση που ανέπτυξε ο Μωραϊτίνης, η Βρετανική Κυβέρνηση δώρισε σ' αυτόν ένα α/φος de Havilland DH 9, με την επιγραφή:

« To The Commander A. Moraitinis D.S.O.»

Το D.S.O. (Distinguished Services Order) ήταν το αγγλικό παράσημο διακεκριμένων υπηρεσιών που του είχε απονεμηθεί με δύο εμβολές.

Ο υπέροχος όμως αυτός αεροπόρος, ο αποκαλούμενος ως “Fearless Aviator”

(ατρόμητος αεροπόρος), έμελλε να χάσει πρόωρα τη ζωή του. Με τη λήξη του πολέμου μετέβη στην Θεσσαλονίκη για την παραλαβή αεροπορικού υλικού που παρέδιδαν οι Σύμμαχοι. Στην επιστροφή του στην Αθήνα, στις 22 Δεκεμβρίου 1918, με ένα Breguet-14, χάθηκε χωρίς να βρεθούν ποτέ τα ίχνη του. Η Πολιτεία τίμησε τον ήρωα και για αρκετά χρόνια μετά τον θάνατό του τελούσε επίσημο ετήσιο μνημόσυνο στον Μητροπολιτικό Ναό της Αθήνας, ενώ στεφάνια καταθέτονταν στον ανδριάντα του, που είχε ανεγερθεί εμπρός από το Διοικητήριο της Βάσης του Παλ. Φαλήρου, εκεί που σήμερα στεγάζεται το Μουσείο Ιστορίας της ΠΑ (ΜΙΣΠΑ).

Η Μάχη του Σκρα ντι Λέγκεν

Το χωριό Σκρα βρίσκεται βορειοδυτικά του νομού Κιλκίς και πήρε το όνομά του από την κοντινή κορυφή Σκρα ντι Λέγκεν, όπου και η ομώνυμη Μάχη. Η περιοχή είχε οργανωθεί αμυντικά από τους Γερμανούς και τους Βουλγάρους, οι οποίοι παρενοχλούσαν τα συμμαχικά στρατεύματα. Για την εξάλειψη των ισχυρών αυτών οχυρωματικών θέσεων αποφασίστηκε από τον Αρχιστράτηγο των Συμμάχων, Γάλλο Στρατηγό Γκυγιωμά που είχε αντικαταστήσει τον στρατηγό Σαράιγ, η κατάληψη της περιοχής από μονάδες κυρίως του Ελληνικού Στρατού, με Διοικητή τον Αντιστράτηγο Εμμανουήλ Ζυμβρακάκη.

Η διεξαχθείσα επιχείρηση με την ονομασία “Η Μάχη του Σκρα ντι Λέγκεν” ή “Μάχη του Σκρα”, πραγματοποιήθηκε στις 16 και 17 Μαΐου 1918 και θεωρείται ως μία από τις σημαντικότερες νικηφόρες μάχες του Ελληνικού Στρατού στο Μακεδονικό Μέτωπο στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, καθώς η επίθεση πραγματοποιήθηκε το μέγιστο από ελληνικές δυνάμεις του Σώματος Στρατού Εθνικής Άμυνας, με αντίπαλο τον Βουλγαρικό Στρατό.

Τις ελληνικές δυνάμεις συνιστούσαν οι Μεραρχίες Αρχιπελάγους Κρήτης και Σερρών, με συνολικό αριθμό 14.546 ανδρών πεζικού που υποστηρίζονταν από 287 βαρέα και ελαφρά πυροβόλα.

Απέναντι από τις ελληνικές θέσεις, βρισκόταν η 5η Μεραρχία του Βουλγαρικού Στρατού με δύο συντάγματα στην περιοχή της προεξοχής, υποστηριζόμενα από ισχυρό βαρύ, μεσαίο και ελαφρό πυροβολικό. Η τοποθεσία του Σκρα ήταν από τη φύση της ιδιαίτερα οχυρή. Οι δύο γραμμές άμυνας των Βουλγάρων είχαν ενισχυθεί με λαβύρινθο χαρακωμάτων, πολυβολεία από μπετόν ή κρυμμένα σε βράχους και διπλές ή τριπλές σειρές συρματοπλεγμά-

των. Επίσης, οι Βούλγαροι διέθεταν μεγάλο αριθμό πολυβόλων και όλμων για ταυτόχρονη άμυνα από μετωπική και πλευρική επίθεση.

Το σχέδιο των Συμμάχων προέβλεπε επίθεση από τη Μεραρχία Αρχιπελάγους, στην οποία είχε υπαχθεί και το 1ο Σύνταγμα της Μεραρχίας Σερρών. Ταυτόχρονα με την κυρίως επίθεση, θα διενεργούνταν δευτερεύουσες επιθέσεις από συντάγματα της Μεραρχίας Κρήτης στα ανατολικά και τμήματα της Μεραρχίας Σερρών στα δυτικά. Ακόμη πιο ανατολικά, θα διεξήγαγε επίθεση η 122η γαλλική μεραρχία ενώ και οι Βρετανοί και οι Σέρβοι θα διενεργούσαν αντιπερισπασμό στους δικούς τους τομείς.

Η ΜΑΧΗ — Στις 16 Μαΐου 1918 άρχισε από της 5^{ης} πρωινής ώρας η προπαρασκευή, με βολές του συμμαχικού πυροβολικού κατά των αμυντικών θέσεων του εχθρού, ενώ τα συντάγματα που ήταν έτοιμα για την επίθεση εξόρμησαν το πρωί της επομένης, καλυπτόμενα από κινητό φραγμό του πυροβολικού. Η βουλγαρική αντίδραση ήταν επίσης ισχυρή, πλην όμως, η ορμή του ελληνικού στρατού ήταν τόση που υπερφαλάγγισε τη βουλγαρική αντίσταση και στις 06.30 το Σκρα είχε καταληφθεί. Βέβαια οι Βούλγαροι υπερασπίστηκαν με πείσμα τις θέσεις τους και το απόγευμα της 17ης Μαΐου επεχείρησαν λυσσώδεις αντεπιθέσεις, ιδίως κατά του 5ου Συντάγματος πεζικού της Μεραρχίας Κρήτης, που όλες όμως τελικά αποκρούστηκαν.

Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΗΣ ΑΕΡΟΠΟΡΙΑΣ — Η όλη διεξαγωγή της Μάχης του Σκρα υποστηρίχτηκε από Μοίρες αεροπλάνων του Αεροπορικού Σώματος Στρατού, με αποστολές αναγνώρισης πεδίου μάχης, απόκρουσης εχθρικών αεροπλάνων και προσβολής στόχων.

Συγκεκριμένα, η Ελληνική Αεροπορία, παρά τις αντίξοες καιρικές συνθήκες, με συνεχείς εξόδους υπεράνω της περιοχής βομβάρδιζε εγκαταστάσεις και ρύθμιζε τον σφοδρό βομβαρδισμό των εχθρικών θέσεων από το συμμαχικό πυροβολικό, κατά το στάδιο της προετοιμασίας για την τελική επίθεση. Στη συνέχεια η 532 Μοίρα με αναγνωρίσεις που συνοδευόντουσαν με λήψεις φωτογραφιών σε όλο το μήκος του μετώπου διαπίστωνε τα αποτελέσματα των συμμαχικών πυρών και τις μετακινήσεις των εχθρικών τμημάτων. Η 531 Μ. Διώξεως με περιπολίες κάλυπτε τη δράση της 532 Μ., ερχόμενη αντιμέτωπη με τα γερμανικά αεροπλάνα.

Την επακολουθήσασα ελληνική προέλαση υποστήριξε η 532 Μ. που ενεργούσε ως σύνδεσμος του πεζικού, έργο πολύ σημαντικό αφού οι στρατιώτες προχωρούσαν σχεδόν στα τυφλά μέσα στο πανδαιμόνιο της μάχης. Τη σημαντική συμμετοχή της Ελληνικής Αεροπορίας στη νίκη του Σκρα, τόνισε η επίσημη έκθεση του Συμμαχικού Αρχηγείου.

ΟΙ ΑΠΩΛΕΙΕΣ — Οι ελληνικές απώλειες, ιδιαίτερα για τη Μεραρχία Αρχιπελάγους, υπήρξαν βαρύτατες. Ο συνολικός αριθμός των απωλειών της Μεραρχίας Αρχιπελάγους ήταν 338 νεκροί, 1.777 τραυματίες και 164 αγνοούμενοι. Στις δευτερεύουσες επιθέσεις, οι οποίες διεξήχθησαν από τη Μεραρχία Κρήτης, οι απώλειες ήταν 71 νεκροί και 314 τραυματίες. Στις αντίστοιχες επιχειρήσεις της Μεραρχίας Σερρών, οι απώλειες ήταν 32 νεκροί και 114 τραυματίες.

Οι δυνάμεις της Μεραρχίας Αρχιπελάγους συνέλαβαν συνολικά 1.835 Βουλγάρους αιχμαλώτους και στην κατοχή των περιήλθαν 12 πυροβόλα, 32 πολυβόλα και πολλά άλλα όπλα. Η Μεραρχία Κρήτης, πέρα από το σημαντικό στρατιωτικό υλικό που κυριεύσε, αιχμαλώτισε 210 Βουλγάρους και η Μεραρχία Σερρών 18 Βουλγάρους.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ — Η “*Ν ί κ η του Σ κ ρ α*”, όπως αναφέρεται στην ελληνική στρατιωτική ιστορία, εξέπληξε τόσο τους συμμάχους όσο και τους εχθρούς. Με δεδομένο την πολύ καλή οχύρωση των βουλγαρικών δυνάμεων που υποστηριζόταν με πολυάριθμο πυροβολικό, η θέση τους θεωρείτο απρόσβλητη, ύστερα μάλιστα από την αποτυχία που είχε σημειώσει ένα χρόνο πριν, τον Μάρτιο του 1917, η 122α γαλλική Μεραρχία στην προσπάθειά της να την εξουδετερώσει. Κανείς από τους συμμάχους δεν περίμενε να δει να διασπάται από την ορμή των ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων μια τέτοια οχύρωση σε μέτωπο μήκους 12 χλμ και βάθους 1-2 χλμ. Η βουλγαρική διοίκηση, παρά τις απεγνωσμένες προσπάθειες ανακατάληψης και τις σφοδρές αντεπιθέσεις που διέταξε, δεν κατάφερε να επανακτήσει τις θέσεις της.

Η νίκη του Σκρα θεωρήθηκε ισχυρότατο πλήγμα για τους Βουλγάρους και μέγα κατόρθωμα του Ελληνικού Στρατού. Συγκεκριμένα ο αρχιστράτηγος των συμμαχικών δυνάμεων στρατηγός Γκυγιωμά χαρακτήρισε το ελληνικό πεζικό ως «*πεζικό απaráμιλλης ανδρείας και έξοχης ορμητικότητας*». Το σημαντικότερο, όμως, αποτέλεσμα της μάχης ήταν η αύξηση της εμπιστοσύνης των

Συμμάχων προς τις δυνατότητες του Ελληνικού Στρατού, καθώς και η αποκάλυψη της κάμψης του ηθικού του βουλγαρικού στρατού. Αυτές οι διαπιστώσεις ενίσχυσαν την ιδέα για ανάληψη επιθετικής πρωτοβουλίας των Συμμάχων στο Μακεδονικό μέτωπο, η οποία και υλοποιήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1918.

Η διάσπαση του Μακεδονικού Μετώπου

Στα τέλη του Ιουλίου 1918 η εξέλιξη των επιχειρήσεων στην Ευρώπη έκλινε αποφασιστικά υπέρ των δυνάμεων της Αντάντ, με την καθ' όλα ένδειξη κατάπτωσης του ηθικού των λαών των Κεντρικών Αυτοκρατοριών. Μετά από τις ευμενείς αυτές εξελίξεις, οι Σύμμαχοι εξουσιοδότησαν τον Στρατηγό Φρανσέ Ντ' Εσπερέ, ο οποίος εντωμεταξύ αντικατάστησε τον Αρχιστράτηγο των Συμμαχικών Δυνάμεων Στρατηγό Γκυγιωμά, να αναλάβει γενική επίθεση κατά των Γερμανοβουλγάρων, με σκοπό την πλήρη αποδιοργάνωσή τους και τη διάσπαση του Μακεδονικού.

Σημειώνεται ότι η Ελλάδα διέθετε ήδη εκτός από το Σώμα Στρατού Εθνικής Αμύνης, με τις Μεραρχίες Αρχιεπαύγου, Κρήτης και Σερρών, και άλλα δύο Σώματα, το Α΄ και το Β΄ Σώμα Στρατού, με τρεις Μεραρχίες το κάθε ένα.

Την 1^η Σεπτεμβρίου 1918 άρχισε η επιχείρηση με την εκτέλεση σφοδρών πυρών πυροβολικού από 570 πυροβόλα και με τη συμμετοχή αεροπορίας. Την επομένη εκδηλώθηκε η κύρια προσπάθεια από σερβογαλλικές δυνάμεις κατά του Ντομπροπόλιε. Ταυτόχρονα, επιτέθηκαν και οι αριστερά και δεξιά αναπτυγμένες γαλλοελληνικές δυνάμεις, με αποτέλεσμα μέχρι τη νύχτα 2/3 Σεπτεμβρίου, μετά από σκληρό αγώνα, να έχουν επιτευχθεί οι αντικειμενικοί σκοποί. Στις 4 Σεπτεμβρίου, η επίθεση συνεχίστηκε και τα συμμαχικά στρατεύματα προωθήθηκαν σε βάθος δεκαπέντε χιλιομέτρων. Στην επίθεση συμμετείχαν ελληνικά Συντάγματα των Μεραρχιών III και IV, τα οποία πολέμησαν με ηρωισμό, αυτοθυσία και αυταπάρνηση, συμβάλλοντας αποφασιστικά στην επιτυχή έκβαση της επιχείρησης. Στις 5 Σεπτεμβρίου η Βρετανοελληνική Στρατιά αν και συνάντησε ισχυρή βουλγαρική άμυνα, συνέβαλε τελικά στη διάσπαση του βουλγαρικού μετώπου.

Η καταδίωξη σε όλους τους τομείς των υποχωρούντων Βουλγάρων έλαβε τη μορφή προέλασης, Στις 16 Σεπτεμβρίου είχε ολοκληρωθεί η διάνοιξη της κοιλάδας του Αξιού ποταμού. Το ηθικό του Βουλγαρικού Στρατού είχε καταρρεύσει και αυξάνονταν κατά χιλιάδες οι αυτόμολοι και οι αιχμάλωτοι.

Λόγω της κατάστασης αυτής, η Βουλγαρία ζήτησε **ανακωχή**, η οποία και υπογράφηκε στις 29 Σεπτεμβρίου 1918 στην Θεσσαλονίκη μεταξύ του Βασιλείου της Βουλγαρίας και των δυνάμεων της Αντάντ, με βαρύτατους όρους για τους Βουλγάρους.

Το Ελληνικό Α΄ Σώμα Στρατού στην προέλαση που ενήργησε, απελευθέρωσε την Ανατολική Μακεδονία. Οι ελληνικές δυνάμεις αντίκρισαν μία τραγική κατάσταση. Οι Βούλγαροι είχαν *απαγάγει* μεγάλο μέρος του πληθυσμού (8.500 άτομα μόνο από τις Σέρρες), ενώ οι ελλείψεις σε τρόφιμα και άλλα είδη πρώτης ανάγκης μαρτυρούσαν τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού κάτω από την βουλγαρική κατοχή.

Ακολούθησε η **Ανακωχή του Μούδρου**, η οποία υπογράφηκε στον όρμο του Μούδρου της Λήμνου, στις 18/31 Οκτωβρίου 1918, μεταξύ των δυνάμεων της Αντάντ και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, σηματοδοτώντας ουσιαστικά τη λήξη του πολέμου.

ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΠΩΛΕΙΕΣ — Κατά τη γενική συμμαχική επίθεση του Σεπτεμβρίου 1918, οι ελληνικές απώλειες ανήλθαν συνολικά σε 5.295 άνδρες, εκ των οποίων 834 νεκροί, 3.790 τραυματίες και 671 αγνοούμενοι.

Σε ό,τι αφορά στις απώλειες που είχαν οι Έλληνες αεροπόροι της Στρατιωτικής και της Ναυτικής Υπηρεσίας, στην εμπόλεμη συμμετοχή της Ελλάδας στον Α΄ Π.Π., αυτές ανήλθαν σε 17 νεκρούς.

Η ελληνική παρουσία στην Κωνσταντινούπολη

Μετά την υπογραφή της Ανακωχής του Μούδρου με την Οθωμανική Αυτοκρατορά ακολούθησε η είσοδος στην πόλη της Κωνσταντινούπολης των συμμαχικών στρατευμάτων. Ο συμμαχικός στόλος μαζί με ελληνικά πλοία απέπλευσε από τον Μούδρο με κατεύθυνση τα Δαρδανέλλια, όπου αγκυροβόλησε στον Κεράτιο Κόλπο και στον Βόσπορο. Ανάμεσα στις νικήτριες σημαίες, που υψώθηκαν πάνω στους ιστούς των πλοίων, κυμάτιζε και η ελληνική στο θωρηκτό “Αβέρωφ” και στα αντιτορπιλικά “Αετός”, “Ιέραξ” και “Πάνθηρ”.

Ο Πλωτάρχης Αριστείδης Μωραϊτίνης επωφελούμενος της εκτίμησης που έτρεφαν οι Άγγλοι προς το πρόσωπό του, πέτυχε τη συμμετοχή ελληνικών αεροπλάνων στην προγραμματισμένη πτήση αντίστοιχων συμμαχικών πάνω από την Κωνσταντινούπολη.

Μετά από σχετική προετοιμασία – έκδοσης πτητικής εντολής – στις 2 Νοεμβρίου 1918, απογειώθηκε από το αεροδρόμιο Ρωμανό το Σμήνος των τεσσάρων διαθέσιμων αεροπλάνων de Havilland DH-4 με αρχηγό τον Αρ. Μωραϊτίνη και συνοδό τον Παπαγεωργίου. Οι λοιποί χειριστές ήταν Θεολόγης, Μοσχοβίνος και Χριστοδούλου με αντίστοιχους παρατηρητές στα αεροπλάνα τους, τους Ψύχα Παντελή, Μωραϊτίνη Γεώργιο και Παλαιολόγο Κων.

Μετά από πτήση τριών ωρών και 10 λεπτών το Σμήνος προσγειώθηκε στο αεροδρόμιο του Αγίου Στεφάνου, το οποίο τα ελληνικά πληρώματα των αεροπλάνων κατέλαβαν παρά τις αντιρρήσεις του Τούρκου Διοικητή, που προβληματίστηκε από την εκεί παρουσία ελληνικών αεροπλάνων.

Την ίδια ημέρα τα αεροπλάνα ιπτάμενα σε χαμηλό ύψος πάνω από τη Κωνσταντινούπολη επέτρεπαν την θέα των εθνικών χρωμάτων που έφεραν στις πτέρυγες, τη στιγμή που οι ομογενείς της Πόλης αλλόφρονες από ενθουσιασμό ζητωκραύγαζαν υπέρ της Ελλάδας και των Ελλήνων αεροπόρων.

Την επομένη ένας μεγάλος αριθμός Ελλήνων της Πόλης πήγε στο αεροδρόμιο για να γνωρίσει από κοντά τους Έλληνες αεροπόρους. Ο ενθουσιασμός του πλήθους ήταν μεγάλος και ασυγκράτητος, οπότε προς αποφυγή δυσάρεστων εξελίξεων αποφασίστηκε η επιστροφή του Σμήνους στον Μούδρο.

Η ελληνική συμβολή στη νίκη

Η Ελλάδα, αν και δεν έλαβε μέρος στον πόλεμο από την αρχή, προσέφερε στους Συμμάχους σοβαρή ενίσχυση και η συμβολή της στη διάσπαση του Μακεδονικού Μετώπου και την τελική συμμαχική νίκη υπήρξε αποφασιστική.

Οι ελληνικές δυνάμεις τον Σεπτέμβριο του 1918, αποτελούσαν το 34% του συνόλου των δυνάμεων. Από τις 29 συμμαχικές μεραρχίες, υπό τις διαταγές του Φρανσέ Ντ' Εσπερέ, οι 10 ήταν ελληνικές, 8 γαλλικές, 4 βρετανικές, 6 σερβικές και 1 ιταλική.

Είναι φανερό ότι χωρίς την υπόψη συνεισφορά της Ελλάδας, θα ήταν αδύνατη η ανάληψη επιθετικών επιχειρήσεων από τους Συμμάχους, πράγμα που αναγνώρισαν εμφαντικά οι ηγέτες των.

Ο Αρχιστράτηγος Φρανσέ Ντ' Εσπερέ σε επιστολή του, στις 20 Νοεμβρίου 1918, προς τον Έλληνα Πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο, έγραφε:

«Κύριε Πρόεδρε, τη στιγμή αυτή που οι εχθροπραξίες σταμάτησαν, αισθάνομαι ισχυρή επιθυμία να σας πω, πόσο πολύτιμη υπήρξε η συνεργασία της Ελλάδας, για τους Συμμαχικούς Στρατούς της Ανατολής. Η κινητοποίηση του Ελληνικού Στρατού, ενεργοποίησε επτά νέες Μεραρχίες, οι οποίες, όταν ήρθε η στιγμή, προσέφεραν σοβαρή ενίσχυση στις Συμμαχικές Στρατιές και μου επέτρεψαν να διαθέσω τις αναγκαίες δυνάμεις, ώστε να οδηγήσω σε επιτυχία τις αποφασιστικές επιχειρήσεις .... Κατά το διάστημα των επιχειρήσεων ..... τα συμμαχικά στρατεύματα είχαν την ευκαιρία να γνωρίσουν καλύτερα τις αρετές και τη στρατιωτική αξία του Έλληνα στρατιώτη .... Η ανδρεία των Ελληνικών στρατευμάτων παντού κέρδισε τους επαίνους των Συμμάχων. Τα τέκνα υπήρξαν αντάξια των προγόνων τους».

Ο Διοικητής των βρετανικών δυνάμεων, Στρατηγός Μιλν, σε τηλεγράφημά του προς τον Έλληνα Αρχιστράτηγο Δαγκλή, υπήρξε πλέον εμφατικός για τη συμβολή του Ελληνικού Στρατού, τονίζοντας:

«Χωρίς τη βοήθεια των ελληνικών στρατευμάτων, θα ήταν αδύνατον να κατορθωθεί η σημερινή νίκη».

Επίσης, ο Σέρβος Αρχιστράτηγος, Στρατηγός Μπόγιοβιτς, αναφερόμενος στη συνεργασία του Ελληνικού Στρατού με τις σερβικές δυνάμεις, έγραφε στην Ημερήσια Διαταγή του:

«Εκφράζω τον θαυμασμό μου για τη γενναιότητα που επιδείξατε, καθώς και την περηφάνιά μου, γιατί μου δόθηκε η ευκαιρία να διοικήσω τέτοια στρατεύματα».

Τέλος, η έγκυρη παρισινή εφημερίδα “Χρόνος” έγραφε σχετικά:

«Χωρίς τη συνδρομή του Ελληνικού Στρατού, η βουλγαρική ήττα θα ήταν αδύνατη».

Δίκαια συνεπώς, μετά τον πόλεμο, με τις Συνθήκες του Νεϊγύ (14/27 Νοεμβρίου 1919) και Σεβρών (28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920), **επιδικάστηκαν στην Ελλάδα ολόκληρη η Θράκη** μέχρι των θυρών της Κωνσταντινούπολης και τα νησιά **Ίμβρος και Τένεδος**, ενώ παράλληλα της παραχωρήθηκαν **κυριαρχικά δικαιώματα** στην περιοχή της **Σμύρνης, στα παράλια της Μικράς Ασίας**.

Όμως, τα γεγονότα που ακολούθησαν με τη Μικρασιατική Καταστροφή, οι όροι των ως άνω συνθηκών ανατράπηκαν. Με τη Συνθήκη της Λωζάννης (24 Ιουλίου 1923) αναθεωρήθηκε η Συνθήκη των Σεβρών σε βάρος της

Ελλάδας με τη χάραξη νέων συνόρων, των σημερινών, μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας.

Μεταπολεμικές συμφωνίες εμπόλεμων

Μετά τη διάσπαση του Μακεδονικού Μετώπου, η προέλαση των συμμαχικών στρατευμάτων που ακολούθησε, επέφερε τον τερματισμό των επιχειρήσεων με τη συνθηκολόγηση της Βουλγαρίας, όπως προαναφέρθηκε. Στις 18/31 Οκτωβρίου 1918 υπογράφηκε η Ανακωχή του Μούδρου με την Τουρκία, που σήμανε την παύση των εχθροπραξιών στα Βαλκάνια. Στις 29 Ιουλίου 1919 συνάφθηκε η Μυστική Συμφωνία μεταξύ Ελ. Βενιζέλου και Τιττόνι, Ιταλού Υπουργού Εξωτερικών.

Στη Συνδιάσκεψη των Παρισίων οι νικητές διαρρύθμισαν τις σχέσεις τους με τους ηττημένους με ξεχωριστές συνθήκες:

— Η Συνθήκη των Βερσαλλιών, στις 15/28 Ιουν. 1919, μεταξύ των Συμμάχων και της Γερμανίας.

— Η Συνθήκη του Αγίου Γερμανού, όπως είναι γνωστή στην Ελλάδα, ή Συνθήκη του Saint-Germain-en-Lave, στις 28 Αυγ./10 Σεπτ. 1919, μεταξύ των Συμμάχων και της νεοδημιουργηθείσας Δημοκρατίας της Αυστρίας.

— Η Συνθήκη του Νεϊγύ, στις 14/27 Νοεμ. 1919, μεταξύ των Συμμάχων και της Βουλγαρίας.

— Η Συνθήκη των Σεβρών, στις 28 Ιουλ./10 Αυγ. 1920, μεταξύ των Συμμάχων και της Τουρκίας.

— Η Συνθήκη των Μουδανιών, στις 28 Σεπτ./ 11 Οκτ. 1922 (μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή).

Η ΑΝΑΚΩΧΗ ΤΟΥ ΜΟΥΔΡΟΥ — Στις 17/30 Οκτωβρίου 1918, μετά από διαπραγματεύσεις τεσσάρων ημερών, η τουρκική αντιπροσωπεία υπέγραψε ανακωχή στον Μούδρο της Λήμνου με τον Ναύαρχο Κάλθορντ, ο οποίος εκπροσωπούσε τους Συμμάχους. Σύμφωνα με τους όρους της ανακωχής καθορίζονταν τα εξής:

— Ο διάπλους των Δαρδανελλίων και του Βοσπόρου γινόταν ελεύθερος και τα φρούρια καταλαμβάνονταν από συμμαχικά στρατεύματα.

— Ο Τουρκικός Στρατός αποστρατεύοταν, εκτός από μερικά τμήματα για τη φύλαξη των συνόρων και την τήρηση της τάξης στο εσωτερικό.

— Τα πολεμικά πλοία που ήταν αγκυροβολημένα στα τουρκικά ύδατα παραδίδονταν στους Συμμάχους και τα λιμάνια, όπου ήταν αναγκαίο, διατίθονταν στα συμμαχικά πλοία.

— Τα εκτός Τουρκίας στρατεύματα παραδίδονταν στην πλησιέστερη Συμμαχική Διοίκηση.

— Η Τουρκία υποχρεωνόταν να διακόψει κάθε σχέση με τις Κεντρικές Δυνάμεις (Γερμανία, Αυστροουγγαρία, Βουλγαρία).

Η ΜΥΣΤΙΚΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΜΕ ΙΤΑΛΙΑ — Με τη Μυστική Συμφωνία μεταξύ Ελ. Βενιζέλου και Τιττόνι, Ιταλού Υπουργού Εξωτερικών, η οποία συνάφθηκε στις 29 Ιουλίου 1919 στις Σέβρες της Γαλλίας, στα πλαίσια της Συνδιάσκεψης Ειρήνης των Παρισίων (1919), η Βόρεια Ήπειρος ενσωματωνόταν στην Ελλάδα. Επίσης η Ιταλία συμφωνούσε στην παραχώρηση των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα, εκτός της Ρόδου και του Καστελόριζου, που αυτά τα νησιά θα παραχωρούνταν μετά από δημοψήφισμα όταν μελλοντικά η Βρετανία θα έδιδε την Κύπρο στην Ελλάδα. Εντούτοις, η συμφωνία αυτή ακυρώθηκε από την Ιταλία το 1922.

Η ΣΥΝΘΗΚΗ ΝΕΪΓΥ — Στις 14/27 Νοεμβρίου 1919, στην κωμόπολη Νεϊγύ (Neuilly), προάστιο του Παρισιού, υπογράφηκε η Συνθήκη ειρήνης μεταξύ της Βουλγαρίας και των νικητριών δυνάμεων του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, συγκεκριμένα με Αγγλία, Γαλλία, ΗΠΑ και Ιταλία ως “Προέχουσες Δυνάμεις”.

Η Συνθήκη αυτή σήμαινε επίσημα το τέλος της συμμετοχής της Βουλγαρίας στον πόλεμο, καθορίζοντας υποχρεώσεις που από πλευράς βουλγαρικής ιστοριογραφίας έχουν χαρακτηριστεί ως εθνική καταστροφή.

Βασικά καθορίζονταν:

— Τα σύνορα της Βουλγαρίας με τα γειτονικά κράτη Ρουμανία, Σερβία και Ελλάδα. Σε ό,τι αφορούσε στην Ελλάδα οριζόταν η παραίτηση της Βουλγαρίας υπέρ των νικητριών Δυνάμεων (“Προεχουσών Δυνάμεων”) όλων των κυριαρχικών της δικαιωμάτων επί της Δυτικής Θράκης και με την υποχρέωση να αναγνωρίσει εκ των προτέρων τις μεταγενέστερες αποφάσεις των Δυνάμεων περί αυτής. Σημειώνεται ότι ένα χρόνο μετά, με την Συνθήκη των Σεβρών, παραχωρήθηκε η Δυτική Θράκη στην Ελλάδα, αποκλείοντας έτσι και την έξοδο της Βουλγαρίας στο Αιγαίο Πέλαγος.

— Η προστασία των ξένων μειονοτήτων που ζούσαν στη Βουλγαρία, μεταξύ των οποίων και την ελληνική.

— Ο περιορισμός του στρατού σε 20.000 μόνο και 13.000 για Σώματα Ασφαλείας.

— Η καταβολή πολεμικής αποζημίωσης στους Συμμάχους ύψους 2.250.000.000 χρυσών φράγκων (περίπου 400.000.000 δολάρια) πληρωτέων σε εξαμηνιαίες δόσεις εντός 37 ετών με τόκο 2% μέχρι το 1920 και 5% στη συνέχεια.

Με ειδική συνθήκη μεταξύ Βουλγαρίας και Ελλάδας έγινε διευθέτηση της αμοιβαίας μετανάστευσης των εκατέρωθεν μειονοτήτων, με την οποία πραγματοποιήθηκε εθελουσία ανταλλαγή πληθυσμών.

Άξιον σημείωσης είναι ότι η Ελλάδα εισήλθε στον πόλεμο, στο τέλος του 1917, χωρίς προηγουμένως να έχει συνάψει συμφωνία με τους Συμμάχους για τα οφέλη που θα απεκόμιζε από την πολεμική της συμβολή. Για τον λόγο αυτό ο Ελ. Βενιζέλος, ως Πρωθυπουργός, υποστήριξε την ελεύθερη αυτοδιάθεση των λαών και την κύρια προβολή των ελληνικών αξιώσεων σε μελλοντική καταλληλότερη στιγμή.

Η ΣΥΝΘΗΚΗ ΕΙΡΗΝΗΣ ΤΩΝ ΣΕΒΡΩΝ — Στις 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920, στην πόλη Σεβρ (Sèvres) της Γαλλίας, υπογράφηκε η Συνθήκη των Σεβρών, με την οποία τερματιζόταν η εμπόλεμη κατάσταση ανάμεσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και τις Συμμαχικές και σχετιζόμενες Δυνάμεις μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Σύμφωνα με τη Συνθήκη αυτή η Οθωμανική Αυτοκρατορία παρέδιδε την κυριαρχία που είχε επί της Μεσοποταμίας (Ιράκ), της Παλαιστίνης και της Υπεριορδανίας στη Βρετανία ως προτεκτοράτα της Κοινωνίας των Εθνών. Επίσης παρέδιδε στη Γαλλία την Κιλικία⁶ και ως προτεκτοράτα τη Συρία και τον Λίβανο. Ακόμα, οριζόταν ως ιταλική ζώνη η Αττάλεια⁷. Η Χετζάζ

6. Η περιοχή της Κιλικίας βρίσκεται στα νοτιοανατολικότερα παράλια της Μικράς Ασίας, απέναντι από την Κύπρο.

7. Η Αττάλεια (τουρκικά: Αντάλγια ή Αντάλια) είναι επαρχία στη νότια ακτή της Τουρκίας με πρωτεύουσα την ομώνυμη μεγάλη πόλη στα παράλια της Μεσογείου, η οποία ιδρύθηκε κατά τους ελληνιστικούς χρόνους και περιβάλλεται από πολλά αξιόλογα αρχαιολογικά ευρήματα.

(μέρος της σημερινής Σαουδικής Αραβίας), το Κουρδιστάν και η Αρμενία θα γινόταν ανεξάρτητα κράτη.

Από ελληνικής πλευράς η συνθήκη αποτέλεσε τη μεγαλύτερη διπλωματική επιτυχία. Παραχωρούνταν στην Ελλάδα τα νησιά Ίμβρος και Τένεδος και η Δυτική και Ανατολική Θράκη⁸ μέχρι τη γραμμή της Τσατάλτζας κοντά στην Κωνσταντινούπολη. Τα λοιπά νησιά του Ανατολικού Αιγαίου επισημοποιούνταν στην ελληνική κυριαρχία. Η Σμύρνη και η γύρω περιοχή έμεινε υπό την επικυριαρχία του Σουλτάνου, αλλά θα ήταν κάτω από τη διοίκηση Έλληνα Αρμοστή, ως εντολοδόχου των Συμμάχων. Θα μπορούσε να προσαρτηθεί στην Ελλάδα κατόπιν δημοψηφίσματος μετά από πέντε χρόνια. Σε ό,τι αφορά την Κύπρο, αυτή προσαρτιόταν στην Αγγλία.

Να σημειωθεί ότι τον προηγούμενο χρόνο της υπογραφής της Συνθήκης των Σεβρών, συγκεκριμένα στις 2 Μαΐου του 1919, αποβιβάστηκε Ελληνικός Στρατός στο λιμάνι της Σμύρνης κατ' εντολή του Ανωτάτου Συμμαχικού Συμβουλίου προς αποτροπή διωγμών εναντίον των Ελλήνων, αλλά στην πραγματικότητα για να αποθαρρυνθεί ενδεχόμενη προέλαση των Ιταλών προς τη Σμύρνη.

Όπως γίνεται φανερό, η Συνθήκη των Σεβρών συρρίκωνε την επικράτεια των Οθωμανών στην περιοχή της Τουρκίας. Περιοριζόταν στην Κεντρική και Βόρεια Ανατολία, από την ελληνική ζώνη της Σμύρνης έως τα αρμενικά σύνορα και από την ιταλογαλλική ζώνη κατοχής έως τη Σινώπη⁹. Ακόμα, τα στενά των Δαρδανελλίων και η θάλασσα του Μαρμαρά αποστρατικοποιούνταν και καθορίζονταν προσωρινά ως διεθνής περιοχή. Επίσης, οι Σύμμαχοι αποκτούσαν τον οικονομικό έλεγχο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τέλος, για τις χριστιανικές μειονότητες προβλεπόταν η επικράτηση ισότητας και τήρηση δικαιωμάτων.

Εκ μέρους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έγιναν αποδεκτοί οι όροι της

---

8. Στη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου η Δυτική Θράκη, που οριζόταν μέχρι τον Έβρο ποταμό, τελούσε υπό βουλγαρική κατοχή και η Ανατολική υπό οθωμανική. Σύμφωνα με ελληνικά στατιστικά στοιχεία του 1914 οι Έλληνες των δύο αυτών περιοχών ανέρχονταν συνολικά στους 573.000, οι Τούρκοι στους 514.000 και οι Βούλγαροι στους 140.000. Βάσει των αντίστοιχων οθωμανικών, της ίδιας χρονιάς, οι Έλληνες υπολογίζονταν στους 310.935, οι Τούρκοι στους 722.862 και οι Βούλγαροι στους 68.656.

9. Η Σινώπη (τουρκικά: Sınop) είναι παραλιακή πόλη της βόρειας Τουρκίας, στις ακτές του Ευξείνου Πόντου.

Συνθήκης των Σεβρών, δεδομένου ότι ο Σουλτάνος Μεχμέτ ΣΤ΄ προσπαθούσε να σώσει τον θρόνο του. Εντούτοις, η Συνθήκη αυτή **απορρίφθηκε** από το ανεξάρτητο κίνημα των Νεότουρκων, το οποίο υπό την ηγεσία του Μουσταφά Κεμάλ χρησιμοποίησε τη διχάζουσα κατάσταση για να αυτοανακηρυχθεί κυβέρνηση και να καταργήσει το Χαλιφάτο,

Είναι γεγονός ότι η Συνθήκη άφηνε πολλές εκκρεμότητες για να λυθούν με νέες διαπραγματεύσεις ή με τη δύναμη των όπλων. Η δε επικύρωσή της δεν έγινε από κανένα συμμαχικό κοινοβούλιο, ούτε από το ελληνικό, καθώς μετά την επαναφορά του Βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄ στον ελληνικό θρόνο, διαταράχθηκαν οι σχέσεις με τις συμμαχικές δυνάμεις, οι οποίες ποτέ δεν τον αναγνώρισαν ως Αρχηγό του Ελληνικού Κράτους. Το κυριότερο είναι ότι η επιστροφή του Κωνσταντίνου δημιούργησε νέα κατάσταση στο εσωτερικό της χώρας και στο μικρασιατικό μέτωπο. Προκάλεσε μεγάλη αλλαγή στη γαλλική και ιταλική πολιτική απέναντι στην Ελλάδα και επίσης νέο κλίμα στις αγγλοελληνικές σχέσεις.

Η επαναφορά του Κωνσταντίου προκλήθηκε όταν διαρκούντων των επιχειρήσεων του Ελληνικού Στρατού στη Μικρά Ασία, ο Βενιζέλος παραιτήθηκε στις 10 Σεπτεμβρίου 1920, και προκάλεσε εκλογές. Η νέα κυβέρνηση Ράλλη που ανέλαβε την 1^η/14^η Νοεμβρίου, προκήρυξε δημοψήφισμα βάσει του οποίου στις 6/19 Δεκεμβρίου επέστρεψε στην Ελλάδα ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος.

Γενικά η Συνθήκη των Σεβρών στηρίχθηκε σε εύθραυστες ισορροπίες. Η ατυχής δε έκβαση της Μικρασιατικής Εκστρατείας προκάλεσε την αναθεώρηση της Συνθήκης αυτής σε βάρος της Ελλάδας, με χάραξη νέων συνόρων, των σημερινών, μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας, βάσει της συναφθείσας, στις 24 Ιουλίου 1923, Συνθήκης της Λωζάνης, όπως αναπτύσσεται στο 6^ο Κεφάλαιο (Η Μικρασιατική Εκστρατεία 1919 - 1922).

*

Πηγές 4^ο Κεφαλαίου

- Γενικό Επιτελείο Στρατού/Δ.Ι.Σ., “Ιστορία του Ελληνικού Στρατού”, Αθήνα 1997.
- Γενικό Επιτελείο Αεροπορίας /Δ.Ι.Α., “Ιστορία της Αεροπορίας”, τόμος Α΄, Αθήνα 1980.
- Σπ. Μαρκεζίνη, “Πολιτική ιστορία της νεότερας Ελλάδος 1828- 1964”, τόμος 3,
- Οργανισμός Πάπυρος, “Ελλάδα”, τόμος Β΄
- Ευσταθιάδης, Σ. (2014). “Η μάχη της Καλλίπολης”.
- Encyclopaedia Britannica. (n.d.) “Gallipoli Campaign”.
- Πυρσός Α.Ε., “Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια”, Αθήνα 1928.
- Ελευθερουδάκη, “Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικό”, Αθήνα 1962.
- Από το Διαδίκτυο: * <https://www.kathimerini.gr/society/814760/i-machitis-kallipolis-kai-i-ellada/>
- * <https://www.afoikyriakidi.gr/el/o-eleftherios-venizelos-sth-thessaloniki>
- * <https://www.eidisis.gr/arthrografia/97i-epeteios-tis-diaspasis-toy-makedonikoy-metopoy.html>
- * <https://www.timesnews.gr/synthiki-anakochis-tou-moudrou/>
- * <https://gr.euronews.com/2019/12/18/ti-provlepei-i-synthiki-ton-sevrongia-tin-ellada-othomaniki-autokratoria-itta>

— * —

▲ Μετά την υπογραφή της ανακωχής του Μούδρου, στις 18 / 31 Οκτωβρίου 1918, που σήμανε τη λήξη των εχθροπραξιών με ήττα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, συμμαχικά πλοία κατέπλευσαν στον Βόσπορο. Οι κυματίζουσες σημαίες στα πλοία “Αβέρωφ”, “Αετός”, “Ιέραξ” και “Πάνθηρ”, και οι υπερπτήσεις ελληνικών αεροπλάνων Airco de Havilland D.H.4, σηματοδοτούσαν τη συμβολή της Ελλάδας στη νικηφόρα έκβαση του Μεγάλου Πολέμου.

Πηγή: Θαλασσογραφία στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο Αθηνών, στην οποία έχουν προστεθεί τα αεροπλάνα που συμμετείχαν στο μεγάλο γεγονός.

▲ *Ελληνικό Εκστρατευτικό Σώμα στην Ουκρανία το 1919*

5

ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ

ΣΤΗΝ ΟΥΚΡΑΝΙΑ ΤΟ 1919

Στις αρχές του 1919 η Ελλάδα συγκρότησε Ελληνικό Εκστρατευτικό Σώμα (ΕΕΣ) προκειμένου να λάβει μέρος στην εκστρατεία που επιχειρήσε η Γαλλία συνεπικουρούμενη από τη Βρετανία, στην καταπολέμηση της **επανάστασης των Μπολσεβίκων** στη Ρωσία. Οι επιχειρήσεις στις οποίες συμμετείχε το ΕΕΣ πραγματοποιήθηκαν στο νοτιοδυτικό τμήμα της Ουκρανίας και στη χερσόνησο της Κριμαίας. Σημειώνεται ότι παλαιότερα η εν λόγω εκστρατεία ονομαζόταν ως Εκστρατεία στη Μεσημβρινή Ρωσία. Η ελληνική συμμετοχή θεωρείται ως η πρώτη υπερπόντια εκστρατεία της Ελλάδας. Διήρκεσε μόλις έξι μήνες και συμμετείχαν οι Μεραρχίες II και XIII του Α' Σώματος Στρατού, οι οποίες μεταφέρθηκαν σταδιακά από τον Ιανουάριο μέχρι τον Μάρτιο του 1919 με πλοία στην Ουκρανία.

Η εν γένει προσπάθεια των δυνάμεων που συμμετείχαν δεν μπόρεσε να κάμψει την ορμή των επαναστατημένων Μπολσεβίκων και η όλη επιχείρηση σημείωσε παταγώδη αποτυχία. Από ελληνικής πλευράς ήταν το προοίμιο της Μικρασιατικής Καταστροφής.

Η απόφαση συμμετοχής

Το ξέσπασμα της ρωσικής επανάστασης τον Οκτώβριο του 1917, επέφερε τον τερματισμό της εμπόλεμης κατάστασης της Ρωσίας με τη Γερμανία, αφού οι

επαναστατημένοι Μπολσεβίκοι υπέγραψαν ανακωχή με τη Γερμανία. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα το Ανατολικό Μέτωπο του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου να παύσει να υφίσταται, οπότε σημαντικές γερμανικές δυνάμεις που αποδεσμεύθηκαν άρχισαν να μεταφέρονται στο Δυτικό Μέτωπο.

Η Γαλλία και η Μεγάλη Βρετανία επεδίωξαν την ήττα των Μπολσεβίκων προκειμένου να επανέλθει η Ρωσία στη συμμαχία τους και να ανασυσταθεί το Ανατολικό Μέτωπο κατά της Γερμανίας. Για να πετύχουν τον σκοπό αυτό, οι Σύμμαχοι αναζήτησαν Ρώσους αξιωματούχους αντίθετους με τις επιδιώξεις των Μπολσεβίκων και συμφώνησαν μαζί τους να ενισχύσουν τον αγώνα τους, υπέρ της επικράτησης της τσαρικής Ρωσίας, με παρεχόμενες δυνάμεις και αποστολή πολεμικού υλικού.

Αν και με την υπογραφή της ανακωχής στις 11 Νοεμβρίου 1918 εξέλειψε ο βασικός λόγος της επέμβασης των Συμμάχων, για την ανασύσταση του Ανατολικού Μετώπου, παρ' όλα αυτά, στην Ευρώπη επικράτησε η άποψη ότι δεν επρόκειτο να επέλθει ευρωπαϊκή ειρήνη, εφόσον στην ανατολή θα συνεχιζόταν το προκαλούμενο από τους Μπολσεβίκους χάος. Έτσι, μία άμεση επέμβαση κρίθηκε αναγκαία για την κατάπνιξη του κομμουνισμού στη Ρωσία. Άλλωστε, με τη νίκη των Μπολσεβίκων θα πλήττονταν τα μεγάλα οικονομικά συμφέροντα των Συμμάχων στη Ρωσία, ιδιαίτερα των Γάλλων, δεδομένης της κατηγορηματικής άρνησης των Μπολσεβίκων να αναγνωρίσουν τα χρέη της τσαρικής Ρωσίας προς τους Συμμάχους. Η Γαλλία, η Μεγάλη Βρετανία και οι ΗΠΑ χορηγούσαν στη Ρωσία τεράστιες ποσότητες πυρομαχικών, στρατιωτικού υλικού και τροφίμων, η αγορά των οποίων γινόταν με δάνεια.

Για τον λόγο αυτό, τον Δεκέμβριο του 1918, έφτασαν στην Οδησό δύο γαλλικές και μία πολωνική Μεραρχία, μειωμένης σύνθεσης και περιορισμένης μαχητικής αξίας.

Η απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης για τη συμμετοχή της Ελλάδας στην εκστρατεία αυτή, βασίστηκε στη σκέψη του Πρωθυπουργού **Ελ. Βενιζέλου**, που απέβλεπε στην υποστήριξη των Συμμάχων για την κατάληψη της Θράκης και της Σμύρνης με την ενδοχώρα της. Άλλωστε και ο Γάλλος Πρωθυπουργός Georges Clemenceau, ζήτησε από τον ομόλογό του Ελ. Βενιζέλο τη συμμετοχή ελληνικών δυνάμεων στις επιχειρήσεις, με αντάλλαγμα την ευμενή στάση της χώρας του υπέρ των εθνικών διεκδικήσεων σε

Ανατολική Θράκη και Μικρά Ασία στη διάσκεψη Ειρήνης των Παρισίων¹.

Στην τελική θετική απόφαση της ελληνικής συμμετοχής, ο Βενιζέλος ζύγισε τα εθνικά οφέλη και τον κίνδυνο των αντεκδικήσεων από τους Μπολσεβίκους προς τους ελληνικής καταγωγής κατοίκους της περιοχής.

Το Ελληνικό Εκστρατευτικό Σώμα (ΕΕΣ)

Για τη συγκρότηση του Εκστρατευτικού Σώματος ορίστηκε η συμμετοχή των Μεραρχιών Ι, ΙΙ και ΧΙΙΙ του Α΄ Σώματος Στρατού, υπό τη διοίκηση του Υποστράτηγου Κωνσταντού Νίδερ. Το Α΄ Σώμα είχε μόλις ολοκληρώσει την αποστολή αποκατάστασης της ελληνικής κυριαρχίας στην Ανατολική Μακεδονία.

Η μεταφορά στην Ουκρανία των Μεραρχιών ΙΙ και ΧΙΙΙ άρχισε στις 2 με 5 Ιανουαρίου 1919, ενώ η Ι Μεραρχία παρέμενε στην Καβάλα αναμένοντας τη μεταφορά της, η οποία τελικά δεν πραγματοποιήθηκε. Η όλη μετάβαση έγινε τμηματικά, με τις πρώτες μονάδες να φθάνουν στις 7 Ιανουαρίου και οι τελευταίες στις 10 Μαρτίου. Το μεγαλύτερο μέρος της δύναμης αποβιβάστηκε στην Οδησσό και το υπόλοιπο στο Νικολαίφ και στη Σεβαστούπολη, συμπληρώνοντας τον αριθμό των 23.351 ανδρών (7.914 αξιωματικοί εμπειροπόλεμοι από τους Βαλκανικούς Πολέμους), 2.952 υποζυγίων, 697 ιππήλατων οχημάτων, 132 αυτοκινήτων και 16 πυροβόλων.

ΜΟΙΡΑ ΑΕΡΟΠΛΑΝΩΝ — Στο ΕΕΣ συμμετείχε και η νεοσύστατη 534 Μοίρα αεροπλάνων του Στρατού, που συγκροτήθηκε τον Οκτώβριο του 1918, πριν από την υπογραφή της Συνθήκης Ειρήνης, προκειμένου να υποστηρίξει επιχειρήσεις εναντίον του τουρκικού μετώπου. Υπαγόταν στη Γαλλική Αεροπορία με έδρα το αεροδρόμιο Λεμπέτ της Θεσσαλονίκης. Το ιπτάμενο προσωπικό, αξιωματικοί και υπαξιωματικοί, απαρτιζόταν από Έλληνες, ενώ το τεχνικό περιλάμβανε και Γάλλους μηχανικούς.

1. Στις διαπραγματεύσεις που έγιναν στο Παρίσι τον Νοέμβριο του 1918, μεταξύ των Συμμάχων και της Ελλάδας, ο Πρωθυπουργός της Γαλλίας Georges Clemenceau και ο Υπουργός Εξωτερικών Pisson διαβεβαίωσαν τον Έλληνα Πρεσβευτή στο Παρίσι Α. Ρωμανό ότι η Γαλλία θα υποστηρίξει τις ελληνικές διεκδικήσεις στην Θράκη και στη Σμύρνη εάν η Ελλάδα λάβει μέρος με τη συμμετοχή της στην εκστρατεία στη Μεσημβρινή Ρωσία. Μετά από αυτό ο Βενιζέλος τηλεγράφησε από το Λονδίνο όπου βρισκόταν, στον Πρεσβευτή Ρωμανό τα εξής: «*Παρακαλώ δηλώσατε στον Πρωθυπουργό και τον Υπουργό Εξωτερικών ότι ο Ελληνικός Στρατός είναι στη διάθεσή τους και δύναται να χρησιμοποιηθεί δια κοινό αγώνα παταχού, όπου η αποστολή του κρίνεται αναγκαία*».

Στις 13 Μαρτίου του 1919 η Μοίρα με Διοικητή τον Γάλλο Λοχαγό Rigon και Διοικητή του ελληνικού προσωπικού τον Υπολοχαγό Πέτρο Οικονομάκο, έφτασε ατμοπλοϊκώς μέσω Κωνσταντινούπολης στην Οδησό. Δεν διέθετε αεροπλάνα. Αυτά επρόκειτο να παραδοθούν από τους Γάλλους στην Οδησό. Έτσι η Μοίρα είχε στη διάθεσή της μόνο υλικό στρατοπέδευσης και ατομικό οπλισμό.

Μία εβδομάδα μετά από την εγκατάσταση της Μοίρας στο αεροδρόμιο της Οδησού και πριν συγκροτηθεί με αεροπλάνα, αποφασίζεται η αποχώρησή της με κατεύθυνση τη Ρουμανία, όπου υποχωρούσε ο συμμαχικός στρατός, λόγω της επικράτησης στο μεταξύ της επανάστασης των Μπολσεβίκων στη Ρωσία.

Αξίζει να αναφερθεί ότι, την παραμονή της αναχώρησης, οι Γάλλοι, λόγω ασθένειας του Γάλλου πιλότου, παρέδωσαν στη Μοίρα ένα αεροπλάνο Spad, με την εντολή να μεταφερθεί στη Ρουμανία. Ενώ τα συμμαχικά στρατεύματα είχαν επιβιβαστεί στα πλοία για αναχώρηση, το προσωπικό της Μοίρας προβληματιζόταν με πιο τρόπο θα διέσωζε το μοναδικό αυτό αεροπλάνο. Ο κλήρος έπεσε στον Λοχία Ι. Μελετόπουλο, ο οποίος στερούμενος χάρτου της περιοχής και αγνοώντας τα εδάφη πάνω από τα οποία θα πετούσε, απογοιώθηκε με δυσμενείς καιρικές συνθήκες και ακολουθώντας πορεία βάση οδηγιών του Γάλλου Διοικητή της Μοίρας, που είχαν το στοιχείο της εικασίας, κατευθύνθηκε προς το άγνωστο!

Μετά από μία περιπετειώδη πτήση με δυσμενείς συνθήκες καιρού, κατόρθωσε τελικώς να φθάσει σε Ρουμανικό έδαφος, όπου προσγειώθηκε αναγκαστικά σε αγρόκτημα κοντά στα σύνορα, όταν πια του είχαν τελειώσει τα καύσιμα. Ο τολμηρός αεροπόρος τελικά συνάντησε τους συνάδελφούς του στο Γαλάτσι της Ρουμανίας. Εκεί η 534 Μοίρα παρέμεινε σε αδράνεια, το δε ιπτάμενο προσωπικό εκτελούσε μόνο εκπαιδευτικές πτήσεις με γαλλικά αεροπλάνα.

Στις αρχές Ιουλίου 1919 η Μοίρα πήρε εντολή επαναπατρισμού, που τελικά εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη, για να λάβει μέρος στις πολεμικές επιχειρήσεις του Στρατού για την κατάληψη της Ανατολικής Θράκης. Στη συνέχεια η 534 Μοίρα καθώς και η 532 Μοίρα αποτέλεσαν τον Αεροπορικό Τομέα Δράμας, υπό τη διοίκηση του Υπολοχαγού Πέτρου Οικονομάκου.

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΕΣ ΑΤΕΛΕΙΕΣ — Σε ό,τι αφορά την εν γένει προετοιμασία, όπως παρατηρήθηκε, αυτή έγινε βεβιασμένα και η αναχώρηση χωρίς προγραμματισμό. Η αποστολή της ελληνικής δύναμης γινόταν κατά τμήματα από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης και από άλλα της Μακεδονίας, κυρίως με γαλλικά μεταγωγικά χωρίς τον πλήρη υποστηρικτικό εξοπλισμό, ο οποίος στελνόταν στη συνέχεια με άλλα πλοία. Οργανωτικές ατέλειες

Όταν οι μονάδες έφθαναν στον προορισμό τους, τοποθετούνταν υπό τις διαταγές Γάλλων διοικητών και διασκορπίζονταν σε διάφορους τομείς, χωρίς συνοχή μεταξύ τους και χωρίς σχέδια επιχειρήσεων. Αυτό αφού και οι Γάλλοι δεν είχαν κάποιο συγκεκριμένο σχέδιο επιχειρήσεων, θα έλεγε κάποιος ότι ενεργούσαν “βλέποντας και κάνοντας”.

Αν και στις 25 Φεβρ./10 Μαρτίου 1919² είχε ολοκληρωθεί η μεταφορά της Πης Μεραρχίας εντούτοις δεν είχε ακόμη μεταφερθεί καμία μονάδα του πυροβολικού της. Κατά τον ίδιο προβληματικό τρόπο ακολούθησε και η μεταφορά της XIIIης Μεραρχίας από τα λιμάνια Ελευθερών και Θεσσαλονίκης, που ολοκληρώθηκε στις 11/24 Μαρτίου. Σε ένα από τα τελευταία πλοία μεταφοράς, στο “Αυτοκράτωρ Μέγας Πέτρος”, επιβιβάστηκε και ο Διοικητής του Εκστρατευτικού Σώματος με το επιτελείο του, Υποστράτηγος Κωνστ/νος Νίδερ.

Σημειώνεται ότι διοικητικές θέσεις στο Ελληνικό Εκστρατευτικό Σώμα, είχαν γνωστοί στρατιωτικοί, με σημαντικό ρόλο αργότερα στα πολιτικά γεγονότα της Ελλάδας, όπως ο Συνταγματάρχης Αλέξανδρος Οθωναίος και οι Αντισυνταγματάρχες Γεώργιος Κονδύλης και Νικόλαος Πλαστήρας.

Οι εκδηλώσεις της ελληνικής κοινότητας

Λίγες μέρες μετά την άφιξη των πρώτων ελληνικών τμημάτων στην Οδησό, συγκεκριμένα στις 14/27 Ιανουαρίου, ημέρα Κυριακή, μετά την πανηγυρική δοξολογία στην ελληνική εκκλησία της Αγίας Τριάδας, η ελληνική κοινότητα της Οδησού δεξιώθηκε το επιτελείο του αφιχθέντος Ελληνικού Συντάγματος στο Ροδοκανάκειο Παρθεναγωγείο που είχε στολιστεί με ελληνικές σημαίες και λάβαρα.

2. Η πρώτη ημερομηνία αναφέρεται στο παλαιό ημερολόγιο, δηλ. στο Ιουλιανό, το οποίο ήταν σε χρήση την περίοδο των περιγραφόμενων γεγονότων, και η δεύτερη στο νέο δηλ. το Γρηγοριανό ημερολόγιο, το οποίο άρχισε να εφαρμόζεται στην Ελλάδα το 1923. Όπου αναγράφεται μια ημερομηνία, αυτή αναφέρεται στο παλιό ημερολόγιο.

Στην τελετή παρευρέθηκαν εκπρόσωποι όλων των ελληνικών σωματείων και συλλόγων, καθηγητές, δάσκαλοι και μαθητές των ελληνικών εκπαιδευτηρίων, η ελληνική λέσχη “Ομόνοια”, οι πρόκριτοι και πλήθος κόσμου. Ο Πρόεδρος της ελληνικής κοινότητας εκφώνησε τον πανηγυρικό, προκαλώντας συγκίνηση και δάκρυα χαράς, και ακολούθησε αντιφώνηση από τον Διοικητή του αφιχθέντος Συντάγματος.

Υπόψη ότι ένα μήνα αργότερα το Ροδοκανάκειο Παρθεναγωγείο διατέθηκε στο ΕΕΣ ως Νοσοκομείο Διακομιδής ασθενών και τραυματιών.

Η ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ ΤΩΝ ΜΠΟΛΣΕΒΙΚΩΝ — Στην όλη κατάσταση, δεν έλειψαν οι ενέργειες της ελληνικής κομμουνιστικής οργάνωσης της Οδησού, η οποία ασχολήθηκε με τη διάδοση της προπαγάνδας των Μπολσεβίκων. Τυπώθηκε και κυκλοφόρησε στην ελληνική γλώσσα εκτενή προκήρυξη προς τους αφιχθέντες Έλληνες στρατιώτες, με την οποία τους καλούσε στο τέλος να αυτομολήσουν περνώντας “στην πλευρά εκείνων που έχουν κυβέρνηση εργατών, γεωργών και στρατιωτών”.

Μεταξύ των άλλων η προκήρυξη έγραφε:

«Δεν γνωρίζομεν να εγένετο καμία εχθρική πράξι εκ μέρους του ρωσικού λαού εναντίον της χώρας σας. Γνωρίζομεν ότι η Ελλάς υπήρξε κοιτίς της Δημοκρατίας... Αιτιούμεθα λοιπόν διότι σας βλέπομεν παρά το πλευρό των Γάλλων κεφαλαιοκρατών... διότι έρχεσθε στην χώρα μας ως σύμμαχος του τσαρισμού...»

Την ίδια τακτική επέδειξαν γαλλόφωνοι κομμουνιστές πράκτορες οι οποίοι διέτρεχαν τους συμμαχικούς στρατώνες διαδίδοντας σε στρατιώτες και ναύτες ότι τους έστειλαν εκεί να θυσιαστούν για τα συμφέροντα Γάλλων τραπεζιτών και βιομηχάνων, υπενθυμίζοντάς τους τη γαλλική επανάσταση.

Η γενόμενη προπαγάνδα είχε ως αποτέλεσμα τη διάβρωση του ηθικού, που φάνηκε από τις πρώτες συμμαχικές ήττες και που γιγαντώθηκε όταν στασίασαν τα πληρώματα των γαλλικών θωρηκτών, όπως περιγράφεται στην επόμενη παράγραφο.

Από ελληνικής πλευράς δεν καταγράφηκαν ή δεν έγιναν γνωστά περιστατικά άξια λόγου που να μπορεί κανείς να υποθέσει ότι η υπόψη προπαγάνδα επηρέασε αισθητά το φρόνημα των Ελλήνων στρατιωτών. Στον συνταχθέντα πίνακα απωλειών του Ελληνικού Εκστρατευτικού Σώματος, αναφέρονται 173 αγνοούμενοι, που πιθανολογείται περισσότερο ότι συνελήφθησαν αιχμάλω-

τοι παρά το ότι αυτομόλησαν, δεδομένου ότι η τύχη τους παρέμεινε άγνωστη.

Η ανταρσία των γαλλικών πληρωμάτων και η ελληνική εμπλοκή

Στις 19 Απριλίου του 1919 στασίασαν τα πληρώματα των γαλλικών θωρηκτών “Φρανς”, “Ζαν Μπαρτ”, “Βερντέν”, “Ζουστις” και “Μιραμπώ”, που ναυλοχούσαν στο λιμάνι της Σεβαστούπολης. Οι ναύτες βγαίνοντας στην ξηρά ενώθηκαν με πλήθη κομμουνιστών κατοίκων, οι οποίοι, κρατώντας κόκκινες σημαίες, περιέρχονταν τους δρόμους φωνάζοντας “Ζήτω οι Μπολσεβίκοι”. Πρόσθετα, μπροστά από τον στρατωνισμό του 10^{ου} Λόχου του Ελληνικού Συντάγματος, οι Γάλλοι προέβησαν σε αποδοκιμασίες των στρατιωτών προκαλώντας τους με υβριστικές φράσεις.

Ο Διοικητής του Λόχου ενημέρωσε και ζήτησε σχετικές οδηγίες από τον Γάλλο Φρούραρχο, Ταγματάρχη De Villepin. Ο τελευταίος αντί να αντιμετωπίσει την κατάσταση με γαλλικό απόσπασμα, πράγμα που ήταν στην αρμοδιότητά που ασκούσαν οι Γάλλοι, έδωσε εντολή στον Ελληνικό Λόχο να προβεί αυτός στις αναγκαίες ενέργειες έστω και με τη χρήση όπλων, αν απαιτείτο.

Μετά από αυτό, ο Διοικητής του Λόχου διέταξε τους άνδρες του να βγουν στους δρόμους και με βολές στον αέρα να διαλύσουν τη συγκέντρωση των στασιαστών. Όμως ο Λόχος δέχθηκε πυρά από τον όχλο και ο Διοικητής διέταξε την ανταπόδοση. Από τα πυρά σκοτώθηκαν πέντε πολίτες και τραυματίστηκαν τρεις Γάλλοι ναύτες. Το πλήθος διασκορπίστηκε, ενώ πολλοί Γάλλοι ναύτες συνελήφθησαν και οδηγήθηκαν στα πλοία τους από γαλλικά αποσπάσματα που έσπευσαν να τους παραλάβουν.

Όμως, ο τραυματισμός των Γάλλων εξαγρίωσε τα πληρώματα των γαλλικών θωρηκτών, τα οποία απείλησαν αντίποινα με τον βομβαρδισμό των ελληνικών πλοίων και των ελληνικών θέσεων στην ξηρά.

Η ΑΓΓΛΙΚΗ ΕΠΕΜΒΑΣΗ — Στη διαμορφωθείσα κρίσιμη κατάσταση επενέβη ο Άγγλος Συνταγματάρχης Σμάιτ, που είχε καταπλεύσει την προηγούμενη με τρία αγγλικά αντιτορπιτικά. Διέταξε τα πλοία να παρεμβληθούν ανάμεσα στα ελληνικά και τα γαλλικά και τηλεγράφησε στην Κωνσταντινούπολη για επείγουσα αποστολή θωρηκτών. Το αίτημα έγινε αποδεκτό και έγκαιρα κατέφθασαν τέσσερα αγγλικά θωρηκτά στο λιμάνι της Σεβαστού-

πολης, υπό τον Ναύαρχο Σ. Κάλθορπ, πριν το υπόψη επεισόδιο λάβει τεράστιες διαστάσεις.

Ο Ναύαρχος Κάλθορπ μετά την αποβίβασή του στην ξηρά έσπευσε να συγχαρεί το ελληνικό στράτευμα τηλεγραφώντας στην Ελληνική Κυβέρνηση μεταξύ των άλλων: «Οι έλληνες στρατιώται και ναύται δύνανται να είναι σήμερα υπερήφανοι ότι είναι Έλληνες».

Τελικά, μία εβδομάδα μετά το περιστατικό άρχισε η εκκένωση της Κριμαίας από τα συμμαχικά στρατεύματα και η μεταφορά τους στην Κωνσταντινούπολη.

Οι επιχειρήσεις του Ελληνικού Εκστρατευτικού Σώματος (ΕΕΣ)

Το ΕΕΣ, με τις οργανωτικές του αδυναμίες και τη σταδιακή είσοδό του στον αγώνα από τον Ιανουάριο μέχρι και τον Απρίλιο, έλαβε μέρος στις επιχειρήσεις Σεβαστούπολης, Χερσώνας, Μπερεζόφκας, περιοχής Οδησού, στην άμυνα του Δνειστερου ποταμού και σε άλλες εξίσου ή λιγότερο σημαντικές. Ιδιαίτερα δε σε κάποιες έφερε το βάρος της μάχης.

Παντού τα ελληνικά τμήματα αγωνίστηκαν με γενναιότητα και εξαιρετική αντοχή, παρά τις αντίξοες συνθήκες που καλούνταν να αντιμετωπίσουν, διατηρώντας μεταξύ των συμμαχικών στρατευμάτων τις πλέον συμπαγές δυνάμεις. Πρόσθετα και η συμπεριφορά τους προς τους πληθυσμούς των πόλεων και των χωριών είχε τον χαρακτήρα της ευπρέπειας, κερδίζοντας την εκτίμηση των κατοίκων και την προσοχή των Συμμάχων.

Η συνεργασία μεταξύ των ελληνικών και γαλλικών στρατευμάτων σε γενικές γραμμές μπορεί να λεχθεί ότι ήταν αρμονική, αν λάβουμε υπόψη ότι σε όλες σχεδόν τις επιχειρήσεις οι ελληνικές μονάδες έδρασαν εντασσόμενες σε μικτά συμμαχικά αποσπάσματα με Γάλο επικεφαλής. Άλλωστε, ένας ευνοϊκός παράγων ομαλής συνεργασίας ήταν το γεγονός ότι ο Ελληνικός Στρατός ήταν οργανωμένος με τα γαλλικά στρατιωτικά πρότυπα. Παρ' όλα αυτά υπήρξαν διάφορες προστριβές, οι οποίες οφείλονταν, κυρίως στην ψυχολογική πίεση του πολέμου, αλλά και στη διαβρωτική προπαγάνδα των Μπολσεβίκων.

Λόγω της μειωμένης σύνθεσης των γαλλικών Μεραρχιών το κύριο βάρος των επιχειρήσεων αναλαμβάνονταν από τα διαθέσιμα ελληνικά στρατεύματα.

Υπήρξαν δε και περιπτώσεις που ο Γάλλος Διοικητής των μικτών συμμαχικών στρατευμάτων ήταν συχνά κατώτερος σε βαθμό από τον Έλληνα επικεφαλής των ελληνικών δυνάμεων.

Η άνιση αυτή χρησιμοποίηση των ελληνικών δυνάμεων, σε συνδυασμό με σοβαρά προβλήματα ανεφοδιασμού, προκάλεσαν την αντίδραση της Ελληνικής Κυβέρνησης. Στο σχετικό διάβημα ο Στρατηγός D' Anselme απάντησε στον Πρωθυπουργό ότι αδυνατούσε να διαθέσει στις επιχειρήσεις γαλλική δύναμη ίση προς την ελληνική και ότι κάθε φορά που θα ενεργούσαν μόνο ελληνικές δυνάμεις η διοίκηση θα ανατίθετο σε Έλληνα Αξιωματικό.

Τελικά οι ελληνικές μονάδες τέθηκαν υπό τις άμεσες διαταγές του Διοικητή του Α' Σώματος Στρατού, Υποστράτηγου Κ. Νίδερ, μετά τον Απρίλιο του 1919, όταν αποφασίστηκε η εκκένωση της Κριμαίας.

ΧΡΟΝΙΚΟ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ — Οι κυριότερες επιχειρήσεις του ΕΕΣ ήταν:

- Επιχειρήσεις στη Χερσώνα (17/30 Ιαν. μέχρι 25 Φεβρ./10 Μαρ. 1919).
- Κατοχή και εγκατάλειψη του Νικολάγεφ (17 Φεβρ./2 Μαρ. μέχρι 1/14 Μαρ. 1919).
- Επιχειρήσεις στο Βασιλίνοβο και Μπερεζόφκα (8/21 Φεβρ. μέχρι 5/18 Μαρ. 1919).
- Επιχειρήσεις στη Σέρμπκα και Μπολ Μπογιαλίκ (6/19 Μαρ. μέχρι 21 Μαρ./3 Απρ. 1919).
- Επιχειρήσεις στις διαβάσεις της λίμνης Τιλιγκιούλ (1/14 Μαρ. μέχρι 22 Μαρ./4 Απρ. 1919).
- Σύμπτυξη προς Βεσσαραβία (19 Μαρ./1 Απρ. μέχρι 29 Μαρ./11 Απρ. 1919).
- Επιχειρήσεις στην Κριμαία (11/24 Μαρ. Μέχρι 15/28 Απρ. 1919).

ΤΕΛΟΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ — Στις 28 Απριλίου 1919, μία ημέρα μετά τη λήξη της ανακωχής, που είχε συναφθεί στις 17 Απριλίου με δεκαήμερη διάρκεια, οι Ελληνικές Δυνάμεις, στο πλαίσιο της εκκένωσης της Κριμαίας από τους Συμμάχους, επιβιβάστηκαν σε πλοία και απέπλευσαν για Κωνσταντζα Ρουμανίας, όπου έληξε η αποστολή του ΕΕΣ στην Ουκρανία.

Γενικά, η ηρωική δράση του ΕΕΣ στην υπόψη εκστρατεία, αναγνωρί-

στηκε από όλους τους Συμμάχους και ιδιαίτερα από τους Γάλλους. Παρά τις απώλειες που είχε ενίσχυσε το κύρος του ελληνικού κράτους και εξύψωσε το γόητρο του Ελληνικού Στρατού. Πρόσθετα, σφυρηλάτησε τους δεσμούς της Ελλάδας με τη Γαλλία και εξασφάλισε την υποστήριξή της στις εθνικές μας διεκδικήσεις.

Το ΕΕΣ μετά τον τερματισμό της συμμετοχής του στις επιχειρήσεις εναντίον των Μπολσεβίκων, παρέμεινε στο ρουμανικό έδαφος μέχρι τη διαδοχική αναχώρησή του για τη Μικρά Ασία, με τελευταίο τμήμα στις 4 Ιουλίου 1919 από το Γαλάζιο της Ρουμανίας.

Απώλειες – Συνέπειες

Στη συνολική δύναμη των 23.351 ανδρών του ΕΕΣ καταγράφηκαν 1.055 απώλειες, ως εξής: Αξιωματικοί: 11 νεκροί, 30 τραυματίες και 7 αγνοούμενοι (σύνολο 48). Οπλίτες: 214 νεκροί, 627 τραυματίες και 166 αγνοούμενοι (σύνολο 1.007).

Για τον ελληνισμό της Κριμαίας οι συνέπειες από τη συμμετοχή του Ελληνικού Εκστρατευτικού Σώματος υπήρξαν ολέθριες. Οι Μπολσεβίκοι σε αντίποινα εξαπέλυσαν διωγμούς και δολοφονίες Ελλήνων της περιοχής και ένα τεράστιο κύμα προσφύγων άρχισε να κατευθύνεται στην Ελλάδα, μετά την άρνηση των Συμμάχων, Άγγλων και Γάλλων, για την αποβίβασή τους στην Κωνσταντινούπολη που αρχικά προορίζονταν.

Σύμφωνα με ειδησεογραφικές πληροφορίες, μόνο στο πρώτο δίμηνο μετά την αποχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων, 103 Έλληνες ρωσικής υπηκοότητας τουφεκίστηκαν με το πρόσχημα ότι δεν κατέβαλαν τις αναγκαστικές εισφορές που τους επιβλήθηκαν. Ιδιαίτερα οι ελληνικές παροικίες της Οδησού, του Κίεβου και της Χερσώνας υπέστησαν τα μέγιστα δεινά με σφαγές και λεηλασίες. Το ίδιο, στην πόλη Νικολάγιεφ, όπου ήταν η έδρα του ελληνικού προξενείου, σημειώθηκαν μεγάλες διαρπαγές. Τα αρχεία κάηκαν, τα έπιπλα κλάπηκαν ή καταστράφηκαν.

Συμπέρασμα

Η αποστολή στην Ουκρανία, είναι δυνατόν να θεωρηθεί επιβεβλημένη μέσα από τη σκέψη της πολιτικής σκοπιμότητας. Την εποχή εκείνη η Ελληνική Κυβέρνηση απέβλεπε στην απελευθέρωση και προσάρτηση στην Ελλάδα

της Ανατολικής Θράκης και της περιοχής της Σμύρνης. Και είναι βέβαιο ότι η υλοποίηση των επιδιώξεων αυτών θα μπορούσε να καρποφορήσει μόνο με την υποστήριξη των Συμμάχων.

Ανεξάρτητα από το ατυχές αποτέλεσμα της συμμαχικής εκστρατείας, σε ό,τι αφορά στην ελληνική συμμετοχή, αδίστακτα μπορεί να λεχθεί ότι οι ελληνικές μονάδες επέδειξαν άριστη εμφάνιση και ισχυρή συνοχή. Η πειθαρχία, ο ηρωισμός των ανδρών και η απόδοση των στελεχών ενίσχυσαν τις εντυπώσεις των Συμμάχων για την υψηλή αξία του Ελληνικού Στρατού και του ελληνικού παράγοντα.

*

Πηγές 5ου Κεφαλαίου

— “Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια” Πυρσός, Τόμος Γ΄ και ΙΘ΄.

— Αντιστράτηγος Κωνσ/νος Νίδερ “Η Εκστρατεία της Ουκρανίας”.

— “Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια”, Αθήνα 1927.

— Γενικό Επιτελείο Στρατού/Δ.Ι.Σ., “Το Ελληνικό Εκστρατευτικό Σώμα στην Ουκρανία το 1919”, Αθήνα 1955 και Αθήνα 1997.

— Γενικό Επιτελείο Αεροπορίας/Δ.Ι.Α., “Ιστορία της Αεροπορίας”, Τόμος Β΄, Αθήνα 1983.

— Αντισυνταγματάρχης (ΠΒ) Ιωάννης Γεμενετζής Ιστορικός. “Η Εκστρατεία στη Μεσημβρινή Ρωσία 1919”.

— Αντιστράτηγος Αθ. Γεραμάνης “Εκστρατεία εις Μεσημβρινή Ρωσία 1919”. Αθήνα 1980.

— Διαδίκτυο: * <https://www.protothema.gr/stories/article/929948/i-ekstrateia-tis-oukranias-1919-kai-i-elliniki-summetohi/>

* <https://dialogos.com.cy/i-itta-toy-ellinikoy-stratoy-kai-ton-symmachonstin-oukrania/>

*

— —

▲ Στιγμιότυπο μάχης στη Μικρά Ασία.

6

ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ

1919 - 1922

Οι νικήτριες συμμαχικές δυνάμεις πριν ακόμα λήξει ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος, είχαν αποφασίσει τον διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η διανομή των εδαφικών περιοχών είχε τεθεί στις διαπραγματεύσεις και παρέμενε ισχυρή και ενεργή στη διάρκεια του πολέμου, ώστε να μοιράζονται στα χαρτιά επίμαχα τμήματα της Αυτοκρατορίας, με άγνοια και σε βάρος της Ελλάδας. Στην Ιταλία δινόταν η νότια περιοχή της Μικράς Ασίας, για να πάρει μέρος στον πόλεμο, στη Γαλλία η Κιλικία με ζώνη επιρροής τη Συρία, για να εξισορροπήσει τα αγγλικά και ιταλικά κέρδη. Μεταξύ της Τσαρικής Ρωσίας και της Αγγλίας συμφωνήθηκε να δοθούν στη Ρωσία ¹ η Κωνσταντινούπολη και τα Στενά σε αντάλλαγμα της αγγλικής προώθησης στην πλούσια σε πετρέλαια Μεσοποταμία.

Ο **Ελευθέριος Βενιζέλος** στηριζόμενος στη μεγάλη συμβολή της Ελλάδας στον πόλεμο, ζήτησε στα τέλη του 1918, με αλληπάλληλα υπομνήματα προς τις συμμαχικές κυβερνήσεις, την αποστολή Ελληνικού Στρατού στη Σμύρνη, για την προστασία των χριστιανικών πληθυσμών. ² Όμως αυτό δεν

---

1. Οι παραχωρήσεις αυτές δεν ίσχυσαν μετά την επανάσταση των Μπολσεβίκων στη Ρωσία, το 1917.

2. Περί τα τέλη της 10ετίας του 1910 ο ελληνικός πληθυσμός της Μικρασιατικής χερσονήσου ανερχόταν κατά υπολογισμούς, σε δύομιση εκατομμύρια Έλληνες, με 2.177 σχολεία, 4.590 δασκάλους, 77.500 μαθητές και 2.230 εκκλησίες με 2.870 ιερείς. Οι κάτοικοι

εναρμονιζόταν με τα όσα εκ των προτέρων η Αγγλία και η Γαλλία είχαν συμφωνήσει σχετικά με τα γενικότερα αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων, πέραν του γεγονότος ότι η Αμερική ήταν αντίθετη με τον διαμελισμό της Τουρκίας.

Η απόφαση για την αποβίβαση στρατού στη Σμύρνη

Τον Μάρτιο του 1919, οι Ιταλοί κατέλαβαν αιφνιδιαστικά την περιοχή της Αττάλειας και είχαν την πρόθεση να επεκτείνουν την κατοχή τους και σε άλλα εδαφικά διαμερίσματα πέραν της αρμοδιότητάς τους, αναγκάζοντας τους Άγγλους, τους Γάλλους, ακόμα και τους Αμερικανούς, που υπήρξαν αρχικά αντίθετοι, να λάβουν σοβαρά υπόψη τους τις διεκδικήσεις του Βενιζέλου για μια ζώνη ελληνικού ενδιαφέροντος στη Μικρά Ασία, η οποία θα περιελάμβανε και τη Σμύρνη. Έτσι το Ανώτατο Συμμαχικό Συμβούλιο αποφάσισε και έδωσε εντολή στην Ελλάδα να καταλάβει προσωρινά τη μεγάλη διοικητική περιφέρεια της Σμύρνης, ως εντολοδόχος των συμμάχων, σύμφωνα με σχετικό όρο της ανακωχής του Μούδρου.³

Η Ελλάδα χωρίς να χάσει χρόνο έσπευσε να υλοποιήσει την εντολή, βάσει και του σχετικού όρου της ανακωχής. Στις 2 /15 Μαΐου 1919 αποβιβάστηκε η 1^η Ελληνική Μεραρχία υπό τον Συνταγματάρχη Ζαφειρίου στην προκυμαία της Σμύρνης.⁴ Υπόψη ότι η Μεραρχία αυτή ήταν σε ετοιμότητα στην Καβάλα για αποστολή στην Ουκρανία.⁵

Ελληνικά στρατεύματα βρέθηκαν στα χώματα της Ιωνίας, της άλλης Πατρίδας, που ο αυτόχθονος λαός της έζησε και μεγαλούργησε χιλιάδες χρόνια. Οι Έλληνες της Μικράς Ασίας αισθάνθηκαν την ελευθερία τους και είδαν τη Μεγάλη Ιδέα από όραμα να παίρνει την αληθινή μορφή της. Η ποιήτρια, πεζογράφος και ιστορικός Ιφιγένεια Χρυσοχόου έγραψε:

“Που βρέθηκαν τόσες σημαίες ... Το δάκρυ της ευτυχίας, που λαμπυρίζει στα μάτια είναι πιο δυνατό από το γέλιο της χαράς ... χείμαρος η χαρά στη μικρή

της Σμύρνης στις παραμονές του Α΄ Π. Π., ήταν : Έλληνες 200.000, Τούρκοι 80.000 και διάφοροι άλλοι (Αρμένιοι, Εβραίοι, Ιταλοί, Άγγλοι, Αμερικανοί) 70.000, σύνολο 350.000.

3. Ένας όρος της ανακωχής του Μούδρου (17/ 30 Οκτωβρίου 1918) όριζε ότι σε περίπτωση που θα διασαλευόταν η τάξη, οι Σύμμαχοι είχαν δικαίωμα να επέμβουν, καταλαμβάνοντας οποιοδήποτε στρατηγικό σημείο της Τουρκίας.

4. Με το παλαιό και με το νέο ημερολόγιο.

5. Στο Κεφάλαιο 5 “ Η Εκστρατεία στην Ουκρανία”.

πολιτεία ... όσαμε τον ουρανό ακούγονται οι ζητωκραυγές ... Γενεών προσημονή, αιώνων όνειρα, ελπίδες, λαχτάρες, όλα έγιναν αλήθεια... ”

Την ημέρα που τα ελληνικά στρατεύματα αποβιβάστηκαν στη Σμύρνη, προσγειώθηκε και το πρώτο ελληνικό αεροπλάνο στο αεροδρόμιο Παραδείσου προερχόμενο από την αεροπορική βάση Μούδρου του Ναυτικού. Στις επόμενες ημέρες ακολούθησαν προοδευτικά και άλλα αεροπλάνα της Στρατιωτικής Αεροπορικής Υπηρεσίας και της αντίστοιχης Υπηρεσίας του Ναυτικού, που συγκρότησαν στη συνέχεια μία αξιόμαχη παρά τις ελλείψεις, αεροπορική δύναμη, που έδρασε με σθένος και ανδρεία στο πλευρό των πεζοπόρων τμημάτων.

Με την είσοδο στη Σμύρνη της Ελληνικής Μεραρχίας, ο Τουρκικός Στρατός της πόλης περιορίστηκε στους στρατώνες του. Όταν, όμως, τα ελληνικά τμήματα έφθασαν κοντά στο Διοικητήριο, δέχθηκαν πυκνούς πυροβολισμούς με αποτέλεσμα να ακολουθήσει συμπλοκή, με αποτέλεσμα τον θάνατο ή τον τραυματισμό 163 ατόμων. Το θέμα έγινε αντικείμενο συζήτησης στη Βουλή των Κοινοτήτων και συγχρόνως αιτία να αντιληφθεί ο Βενιζέλος την ελληνική ανεπάρκεια, βάσει της οποίας προκλήθηκαν αρνητικές εντυπώσεις. Επακόλουθο ήταν να ορισθεί, κατόπιν προτροπής του Βενιζέλου, ως **Υπατος Αρμοστής Σμύρνης ο Αριστείδης Στεργιάδης** (8/21 Μαΐου 1919).

Ενώ ο Ελληνικός Στρατός γινόταν δεκτός από ένα πλήθος Ελλήνων που παραληρούσε από ενθουσιασμό, ο Μουσταφά Κ ε μ ά λ, αργότερα γνωστός ως Ατατούρκ (“πατέρας των Τούρκων”), οργάνωνε τον πόλεμο εναντίον των Ελλήνων ξεκινώντας από τη Σαμψούντα, όταν κατ’ εντολή της οθωμανικής κυβέρνησης να αποπλίσσει τις εκεί συντεταγμένες τουρκικές δυνάμεις, αυτός, αντίθετα, τις έστρεψε κατά των ελληνικών δυνάμεων.

Οι αλληπάλληλες στη συνέχεια επεκτάσεις της περιοχής κατοχικής ευθύνης του Ελληνικού Στρατού, συνιστούσαν προοίμιο μελλοντικών δεινών, της “Μικρασιατικής Καταστροφής”, όπως επικράτησε να ονομάζεται η ήττα και η συμφορά της Εκστρατείας στη Μικρά Ασία.

ΑΡΘΡΟ ΣΤΗΝ ΕΦ. “Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ” — Ο διακεκριμένος ιστορικός και πανεπιστημιακός Αθανάσιος (Θάνος) Βερέμης αναφερόμενος στο θέμα της ελληνικής εμπλοκής στη Μικρά Ασία, σε άρθρο του στην εφημερίδα “Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ” (8/11/2009) εξέθεσε μεταξύ των άλλων τα εξής:

<<... Με την απόσταση η οποία μας χωρίζει από τη μοιραία απόφαση που έφερε τις ελληνικές δυνάμεις στη Μικρά Ασία, μπορούμε σήμερα να αποτιμήσουμε με νηφαλιότητα την επιλογή αυτή του Βενιζέλου. Θα ήταν άδικο και σφάλμα αναχρονισμού αν εφαρμόζαμε την κτηθείσα έκτοτε πείρα για να κατακρίνουμε αποφάσεις που διαμορφώθηκαν σε εποχή εθνικών θριάμβων, κατάπτωσης της οθωμανικής Τουρκίας και σχέσεων με την Αγγλία και τη Γαλλία που ανάλογες δεν ξαναέγιναν.

Οι εκκλήσεις των Ελλήνων της Μικράς Ασίας προς τον Βενιζέλο αποτέλεσαν σοβαρό λόγο για την απόφαση του Έλληνα Πρωθυπουργού να διεκδικήσει στο Συνέδριο της Ειρήνης στο Παρίσι, τη Σμύρνη και το Βιλαέτι του Αϊδινίου.⁶ Τη συστηματική προσπάθεια τής ελληνικής κυβέρνησης ενίσχυσε άθελά της και η διεκδικητικότητα της Ιταλίας και η προτίμηση των Άγγλων και Γάλλων (αρχικά) για μια ελληνική κατοχή αντί της πιο επικίνδυνης για τα συμφέροντά τους, ιταλικής. Έτσι, όταν ο Lloyd George,⁷ με τη σύμφωνη γνώμη του Georges Clémenceau,⁸ πρότεινε στον Βενιζέλο να στείλει ειρηνευτική δύναμη στη Σμύρνη, αυτός άρπαξε την πολυπόθητη ευκαιρία με ενθουσιασμό.

Η αισιοδοξία του Βενιζέλου για τη μονιμότητα των παραγόντων που είχαν επιτρέψει στους Έλληνες να πραγματοποιήσουν τα επεκτατικά τους όνειρα, αποδείχθηκε κακός σύμβουλος. Ο Lloyd George, ο Georges Clémenceau και συνεπώς η αγγλογαλλική εύνοια ήταν εφήμερα στοιχεία της συγκυρίας. Το χειρότερο ήταν ότι ο ίδιος ο Βενιζέλος δεν είχε αντιληφθεί ότι η θέση του στην εξουσία ήταν επισφαλής, όταν μάλιστα βασιζόταν στην ετυμηγορία ενός λαού κουρασμένου από τον πόλεμο.

Η Συνθήκη των Σεβρών, σύμφωνα με την οποία διαμελιζόταν η Οθωμανική Αυτοκρατορία και αναδυόταν η Ελλάδα, “των πέντε θαλασσών και των δύο ηπείρων”, υπογράφηκε στις 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920. Η διάρκειά της υπήρξε βραχύβια και η ζωή της κυβέρνησης του Βενιζέλου κράτησε μόλις ένα μήνα μετά τους πανηγυρισμούς.

---

6. Το Βιλαέτι (τούρκικα: Vilayet) ήταν μεγάλη διοικητική περιφέρεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

7. Ο Lloyd George ήταν Ουαλός πολιτικός που υπηρέτησε ως πρωθυπουργός του Ηνωμένου Βασιλείου από το 1916 έως το 1922.

8. Ο Georges Clémenceau ήταν Γάλλος πολιτικός που υπηρέτησε πρωθυπουργός της Γαλλίας από το 1906 έως το 1909 και πάλι από το 1917 έως το 1920.

Οι εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920, στις οποίες το κόμμα των Φιλελευθέρων έλαβε μόνο 118 έδρες από το σύνολο των 369, απέδειξαν ότι το μεγαλεπήβολο σχέδιο του Κρητικού ηγέτη στη Μικρά Ασία ήταν χτισμένο επί άμμου.

Με την ύστερη γνώση των συνεπειών της απόφασης θα μπορούσαμε να αποφανθούμε ότι η μονιμότερη εδαφική απώλεια από την Καταστροφή του 1922 υπήρξε η Ανατολική Θράκη, καθώς και τα νησιά Ίμβρος και Τένεδος, περιοχές οι οποίες προσαρτήθηκαν στην ελληνική επικράτεια. Θυμίζουμε ότι η Σμύρνη ουδέποτε έγινε ελληνικό έδαφος και γι' αυτό η κατηγορία στη δίκη των έξι, ότι η τότε κυβέρνηση παρέδωσε ελληνικά εδάφη στον εχθρό, ήταν έωλη...>>

Α΄ Φάση — στρατιωτικές επιχειρήσεις (1919-1920)

Μετά την αποβίβαση, στις 2 Μαΐου 1919, Ελληνικού Στρατού στο λιμάνι της Σμύρνης, επεκτάθηκε η σφαίρα της ελληνικής επιρροής σε όλη την περιφέρεια του Αϊδινίου, σε μια έκταση περίπου 17.000 τ.χλμ, με την ενθάρρυνση αρχικά και των συμμαχικών δυνάμεων. Παράλληλα, ο Μουσταφά Κεμάλ, που είχε διακριθεί το 1915 στην άμυνα των Δαρδανελίων, τέθηκε επικεφαλής πολλών αξιωματικών και άρχισε να κινητοποιεί τους τουρκικούς πληθυσμούς, για αντίσταση κατά των ξένων στρατευμάτων κατοχής, με αποτέλεσμα η παρουσία του Ελληνικού Στρατού στη Μικρά Ασία να μετατραπεί σε μια μακρόχρονη εκστρατεία.

Η Ελληνική Κυβέρνηση προκειμένου να εμπεδώσει την τάξη και να αποφύγει δυσάρεστες συνέπειες από τις συνεχώς εντεινόμενες δράσεις των κεμαλικών ατάκτων, αποφάσισε να ενισχύσει περαιτέρω σε σημαντικό επίπεδο τον Ελληνικό Στρατό στη Μικρά Ασία, αφού προηγουμένως έλαβε την έγκριση των Συμμάχων. Σταδιακά ενισχύθηκε με δυνάμεις που εστάλησαν από την Ελλάδα, καθώς επίσης και από τις αντίστοιχες του Εκστρατευτικού Σώματος στην Ουκρανία, οι οποίες δια θαλάσσης μεταφέρθηκαν τον Ιούνιο 1919 από τη Ρουμανία στη Μικρά Ασία.

Τον Φεβρουάριο του 1920 οι εκεί ελληνικές δυνάμεις ανέρχονταν σε έξι Μεραρχίες, οι οποίες συγκροτούσαν τη “Στρατιά Κατοχής Μικράς Ασίας”, που περιλάμβανε το Α΄ Σώμα Στρατού (Μεραρχίες I και II) και το Σώμα Στρατού Σμύρνης (Μεραρχίες XIII, Αρχιεπάγους, Σμύρνης και Κυδωνιών). Σημειώνεται ότι τον Μάρτιο του 1920 το Ελληνικό Στρατηγείο μεταφέρθηκε από την

Θεσσαλονίκη στη Σμύρνη με Αρχιστράτηγο τον Λεωνίδα Παρασκευόπουλο.⁹

Οι συνεχώς αυξανόμενες δυνάμεις του Κεμάλ προκάλεσαν σοβαρή ανησυχία στον Βενιζέλο, ο οποίος ζήτησε την άδεια των Συμμάχων προκειμένου να επιτεθεί στις τουρκικές δυνάμεις, που βρίσκονταν εκτός των ορίων της ελληνικής δικαιοδοσίας. Η συναίνεση των Μεγάλων Δυνάμεων υπήρξε γλιπαρή, δεδομένου ότι έδωσαν διστακτικά τη συγκατάθεσή τους για προέλαση του Ελληνικού Στρατού στην ενδοχώρα της Μικράς Ασίας. Κατά μία εκδοχή η συναίνεση βασίστηκε στη σκέψη της προέλασης του Ελληνικού Στρατού προς την Πάνορμο για την εξασφάλιση των Στενών των Δαρδανελλίων.

Η υπόψη προέλαση άρχισε στις 9 Ιουνίου 1920 και μέχρι τις 25 του ίδιου μήνα είχε ολοκληρωθεί η κατάληψη της γραμμής Πάνορμος – Προύσα – Αξάριο – Φιλαδέλφεια. Στη συνέχεια, αφού οι ελληνικές δυνάμεις απέκρουσαν αρκετές εχθρικές αντεπιθέσεις και ενισχύθηκαν με δύο ακόμη Μεραρχίες, προωθήθηκαν ανατολικότερα και μέχρι το τέλος **Οκτωβρίου 1920** έφτασαν στη γραμμή **Νικομήδεια – Προύσα – Ουσάκ**, όπου σταθεροποιήθηκαν.

Το εν λόγω εγχείρημα παρουσίαζε πολλές δυσχέρειες. Βασικά για τους εξής λόγους:

— Τα ελληνικά στρατιωτικά σώματα καλούνταν να διεισδύσουν στη μικρασιατική ενδοχώρα, όπου κυριαρχούσε ο εχθρικός τουρκικός πληθυσμός.

— Όσο απομακρύνονταν οι ελληνικές δυνάμεις από τη μικρασιατική ακτή τόσο αποκόπτονταν από τα κέντρα ανεφοδιασμού και εξαντλούνταν τα εφόδια.

— Συγχρόνως με τις καθαρώς στρατιωτικές επιχειρήσεις, σημαντική τροχοπέδη στην πορεία της εκστρατευτικής δύναμης συνιστούσε η δράση των ατάκτων εχθρικών δυνάμεων, που επιδίιδονταν στον λεγόμενο “κλεφτοπόλεμο”.

---

9. Ο Λεωνίδας Παρασκευόπουλος κατά την παραμονή του στη Σμύρνη ήρθε σε σύγκρουση με τον Έλληνα Ύπατο Αρμοστή της Σμύρνης Αριστείδη Στεργιάδη. Με την ήττα των βενιζελικών στις εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920, ο Λ. Παρασκευόπουλος παραιτήθηκε από το στράτευμα και αποσύρθηκε στο Παρίσι.

▲ Στιγμιότυπο επίθεσης ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία

ΑΕΡΟΠΟΡΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ — Με τη λήξη του Α΄ Π. Π., όταν αποχώρησαν τα συμμαχικά στρατεύματα από το Μακεδονικό Μέτωπο, περίπου 120 αεροπλάνα διαφόρων τύπων περιήλθαν στην Ελλάδα. Η Στρατιωτική Αεροπορική Υπηρεσία ενισχύθηκε με 70 από αυτά, γαλλικού τύπου (Breguet-14, Dorand A.R.1, Nieuport, Spad και Gaudron G-3) και η αντίστοιχη Ναυτική με 50 αγγλικού τύπου (D.H.4, D.H.9, Sopwith Pup-Camel και B.E.2c-e). Τα περισσότερα αεροπλάνα είχαν σοβαρές φθορές και το προσωπικό εδάφους τα επανέφερε με φιλότιμες προσπάθειες σε πτήσιμη κατάσταση

Έτσι, τέσσερεις Μοίρες αεροπλάνων (από 8 με 10 η κάθε μία) του Στρατού και μία Μοίρα του Ναυτικού, που με τη μέθοδο του κανιβαλισμού διατηρούσε τουλάχιστον 15 αεροπλάνα σε ετοιμότητα, υποστηρίχτηκε το επιχειρησιακό έργο των πεζοπόρων τμημάτων στο Μικρασιατικό Μέτωπο και στις επιχειρήσεις της κατάληψης της Ανατολικής Θράκης.

Η αεροπορική δύναμη χωρισμένη σε δύο διοικήσεις, Στρατού και Ναυτικού, έδρασε με κοινό σκοπό καθ' όλη τη διάρκεια του τριετούς αγώνα και πήρε επική μορφή αφού άφησε δείγματα αξιοθαύμαστης τόλμης και πνεύματος αυτοθυσίας των αεροπόρων μας.

Το προσωπικό εδάφους ανταποκρινόμενο με τον καλύτερο δυνατό τρόπο στην αποστολή του, κατάφερε να διατηρήσει τη διαθεσιμότητα των αεροπλάνων, αντιμετωπίζοντας πολλαπλές δυσχέρειες σε μία περίοδο που καλούνταν να υποστηρίξουν αποστολές από πρόχειρα αεροδρόμια εκστρατείας.

Οι αποστολές που αναλάμβαναν οι αεροπόροι υπερέβαιναν τα όρια της ανθρώπινης αντοχής, εάν ληφθεί υπόψη ο δύσκολος χειρισμός των πρωτόγονων εκείνων αεροπλάνων. Διαπνεόμενοι από πίστη, επιμονή και αποφασιστικότητα αδιαφορούσαν για τους κινδύνους και περιέρχονταν με τα πεπαιωμένα εκείνα αεροπλάνα τους τα βάθη της Μ. Ασίας, για να εκτελέσουν πάνω από άγνωστα και εχθρικά εδάφη πτήσεις χωρίς να διαθέτουν χάρτες, ναυτιλιακά βοηθήματα, κατάλληλα όργανα πλεύσης και με τον άμεσο κίνδυνο της διακοπής της λειτουργίας του μοναδικού κινητήρα που διέθεταν τα αεροπλάνα τους.

▲ Προσωπικό στρατιωτικής Αεροπορίας με Breguet 14 στο Ουσάκ.

Οι αεροπορικές αποστολές είχαν ως χαρακτηριστικό γνώρισμα τα διδάγματα του προηγηθέντος Α΄ Π. Π.: αποστολές συνδέσμου με τμήματα Πεζικού, διορθώσεις βολών πυροβολικού, φωτογράφιση οχυρωματικών έργων και κατά πρωτοποριακό τρόπο αναγνώριση εδάφους για την σχεδίαση χαρτών. Υπήρχαν και οι αποστολές με στρατηγικό χαρακτήρα, αναγνωρίσεων

και βομβαρδισμού, οι οποίες ήταν πτήσεις σε βάθος εντός του εχθρικού εδάφους, όχι πέραν των 50 χιλιομέτρων και σε ύψος 3.000 μέτρων, για λόγους ασφάλειας. Οι περιορισμοί όμως αυτοί παρέμεναν στην θεωρία, γιατί στην πράξη οι αεροπόροι υπερέβαιναν κατά κανόνα το βάθος των 100 χιλιομέτρων, ενώ το ύψος που συχνά πετούσαν για τις αποστολές αυτές ήταν κάτω των 500 μέτρων.

Υπήρχαν βέβαια και οι διατεταγμένες αποστολές, εκείνες που ο χειριστής θα έπρεπε να πετάξει σε χαμηλό ύψος για να υποστηρίξει στη μάχη τα αγωνιζόμενα τμήματα. Οι πτήσεις αυτές είχαν επινοηθεί από τις Μεγάλες Δυνάμεις αλλά τις απέφευγαν γιατί προκαλούσαν φθορά προσωπικού και υλικού. Εντούτοις οι έλληνες χειριστές, υλοποιώντας την τακτική αυτή στο μέτωπο της Μ. Ασίας, πετούσαν σε ελάχιστο ύψος, γι' αυτό και πάντοτε σχεδόν τα αεροπλάνα τους επέστρεφαν διάτρητα, όχι μόνο από σφαίρες πεζικού αλλά και από θραύσματα οβίδων πεδινού πυροβολικού. Πολλά πληρώματα τραυματίστηκαν, χωρίς να λείψουν και οι απώλειες σε ζωές σε τέτοιου είδους αποστολές. Σε άλλες περιπτώσεις οι χειριστές εκτελούσαν αναγκαστική προσγείωση σε χωράφια, αφού τα αεροπλάνα τους είχαν βληθεί σε ευαίσθητα σημεία και έχαναν τη πτητική τους ιδιότητα.

Οι τολμηρές αυτές πτήσεις, σε χαμηλό ύψος ανάμεσα σε πυρά, δεν είχαν τον χαρακτήρα της επίδειξης γενναιότητας αλλά γινόταν από πνεύμα ευσυνείδητης εκτέλεσης του καθήκοντος, που επιβαλλόταν από τη φύση του αγώνα. Ένας πολυβολισμός από το ύψος μόλις 10 μέτρων ήταν ο πιο αποτελεσματικός τρόπος για την πτώση του ηθικού του αντιπάλου, σε μία εποχή που το αεροπλάνο ήταν ακόμη άγνωστο για πολλούς. Η επιτυχία, εξ άλλου, ενός βομβαρδισμού με βόμβες των 8 έως 30 το πολύ χιλιόγραμμων, που συνήθως ήταν σε χρήση, ή με χειροβομβίδες, που και αυτές χρησιμοποιούνταν, κατά πολύ εξαρτιόταν από το χαμηλό ύψος πτήσης, δεδομένου ότι οι σκοπευτικοί μηχανισμοί ήταν ακόμη στο στάδιο της φαντασίας.

Πέραν όμως αυτών, οι χειριστές αντιμετώπιζαν και τις ατέλειες εκείνων των υδρόψυκτων κινητήρων, οι οποίοι υπερθερμαίνονταν όταν λειτουργούσαν με μεγάλη ισχύ, αυτή που ήταν απαραίτητη στην ταχεία άνοδο μετά από βύθιση, με αποτέλεσμα τις συχνές αναγκαστικές προσγειώσεις με πολλά επακόλουθα, αφού προκαλούνταν σε κάποιες περιπτώσεις και μάχιμα επεισόδια μεταξύ των αντιπάλων δυνάμεων, για τη διάσωση χειριστή και αεροπλάνου

από τη μία πλευρά και την απόκτηση αιχμαλώτου και λάφυρου από την άλλη.¹⁰

Για την εξάλειψη των προβλημάτων που προέκυψαν ιδίως στον συντονισμό των ενεργειών, που ήταν ζωτικής σημασίας, των δύο κλάδων της Αεροπορίας (Στρατιωτικής και Ναυτικής) που δρούσαν στην Μ. Ασία, αποφασίστηκε η Στρατιωτική και η Ναυτική Αεροπορία να ανασυγκροτηθούν και να τεθούν υπό ενιαία επιχειρησιακή διοίκηση κάτω από τη συσταθείσα Διεύθυνση Αεροπορίας στο Στρατηγείο.

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΑΕΡΟΠΟΡΙΚΩΝ ΜΟΝΑΔΩΝ — Στις 20 Δεκεμβρίου 1919 με διαταγή του Γενικού Στρατηγείου οι Μοίρες Αεροπλάνων 532, 533 και 534, οι οποίες έφεραν τους διασυμμαχικούς αριθμούς, μετονομάστηκαν ως Μοίρες Αεροπλάνων Α΄, Β΄ και Γ΄ αντίστοιχα.

Η βασική οργάνωση της Αεροπορίας με τους αντίστοιχους διευθυντές και διοικητές στα τέλη του έτους 1920, παρουσίαζε την εξής εικόνα :

— Διεύθυνση Αεροπορικής Υπηρεσίας Υπουργείου Στρατιωτικών. Διευθυντής Ταγματάρχης Σ. Χατζηζαφειρίου.

— Διεύθυνση Αεροπορικής Υπηρεσίας Στρατιάς Μικράς Ασίας με έδρα τη Σμύρνη. Διευθυντής Ταγματάρχης Ι. Καράμπελας.

— Αεροπορικός Τομέας Σμύρνης. Διοικητής Λοχαγός Μαγιάκος Π.

— Β΄ Μοίρα Αεροπλάνων. Διοικητής Υπολοχαγός Ιωαννίδης.

— Γ΄ Μοίρα Αεροπλάνων. Διοικητής Λοχαγός Οικονομάκος Π.

— Ναυτική Αεροπορική Μοίρα Σμύρνης. Διοικητής Υποπλοίαρχος Μελετόπουλος Ν.

---

10. Ένα επεισόδιο, όπως αναφέρθηκε από έναν αξιωματικό της Δ΄ Μοίρας Αεροπλάνων και εκτίθεται στη συνέχεια, δίνει μία χαρακτηριστική εικόνα παρόμοιων περιστατικών.

“Εις μιαν πτήσιν με αποστολή τον πολυβολισμόν των εχθρικών δυνάμεων που επετέθησαν κατά των ημετέρων φυλακίων, κατόπιν καταγιστικού πυρός από χαμηλού ύψους, έτυχε να πάθη βλάβη η μηχανή από εχθρικήν σφαίραν και ανεφλέγη. Χάρις εις την ψυχραιμίαν του πληρώματος, το αεροσκάφος, αφού προηγουμένως εκλείσθη ο κρουνός τροφοδοτήσεως βενζίνης, προσεγειώθη ομαλώς σε κάποιο χωράφι εν μέσω των αντιμαχομένων. Τότε, με το πολυβόλον του ο παρατηρητής ημπόδισε να πλησιάσουν οι πρώτοι προστρέξαντες εκ των στρατιωτών του αντιπάλου, έως ότου, από φιλοτιμίαν και υπέρτατον κίνητρον εμφορούμενοι, επετέθησαν σφόδρα οι ημέτεροι, ανέτρεψαν τον εχθρόν και εσώθη το Breguet υπ’ αριθ. 6442, που το είχαν βαφτίσει “Πελοπόννησος”. Ο παρατηρητής - ο οποίος ήτο και Διοικητής της Μοίρας - έσπευσεν εις τον πρώτον Σταθμόν των Ελληνικών Τμημάτων και ετηλεφώνησεν εις την Μοίραν τα διατρέξαντα. Σε λίγο, ένα άλλο αεροπλάνο προσεγειούτο ομαλώς δίπλα στο πρώτο, και αφού επεσκευάσθησαν αι μικραί ευτυχώς βλάβαι, αμφότερα τα αεροπλάνα απεγειώθησαν και επέστρεψαν εις Ουσάκ, όπου ήτο η έδρα της Μοίρας”.

Αργότερα, η νεοσύστατη Δ΄ Μοίρα συμμετείχε στις επιχειρήσεις από το αεροδρόμιο Ουσάκ.

Σημειώνεται ότι η Α΄ Μοίρα αεροπλάνων (πρώην 532 Μ.) και ένα Σμήνος του Ναυτικού με Διοικητές αντίστοιχα τον Υπολοχαγό Αποστολόπουλο Δημ. και Ανθυποπλοίαρχο Παπαγεωργίου Κ. ήταν στη διάθεση της Στρατιάς Θράκης την περίοδο της κατάληψης της Ανατολικής Θράκης τον Ιούλιο του 1920.

Η ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΑΕΡΟΠΟΡΙΑ — Κατά την έναρξη της Μικρασιατικής Εκστρατείας η Τουρκική Αεροπορία δεν ήταν υπολογίσιμη δύναμη. Με τη λήξη του Α΄ Π.Π., από ένα σύνολο 43 τουρκικών αεροπλάνων, που ήταν συγκεντρωμένα στο αεροδρόμιο του Αγίου Στεφάνου στην Κωνσταντινούπολη, ελάχιστα μπόρεσαν οι Τούρκοι να φυγαδεύσουν κρυφά και να τα διατηρήσουν στη δύναμή τους. Τα περισσότερα που έμειναν ήταν εκτός ενεργείας από έλλειψη ανταλλακτικών και κακή συντήρηση και έτσι περιήλθαν στην κατοχή των συμμάχων.

Στα τέλη του 1919 με αρχές του 1920 η Τουρκική Αεροπορία, που είχε την έδρα της στην πόλη Κόνια, αριθμούσε έντεκα αεροπλάνα ρωσικού τύπου, και δεκαεννέα γερμανικού τύπου. Την ίδια εποχή οι Τούρκοι αναδιοργάνωσαν την Αεροπορία τους, με τη δημιουργία Αεροπορικής Σχολής για την παραγωγή στελεχών, που λειτούργησε στο Εσκί-Σεχίρ και με την ανέγερση εργοστασίου κατασκευής αεροπλάνων στο Ερζιντζάν.

Η Δυτική και Ανατολική Θράκη

Συγχρόνως με την πρώτη φάση της εκστρατείας στη Μικρά Ασία, ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις ενήργησαν την κατάληψη της Δυτικής και στη συνέχεια της Ανατολικής Θράκης.

Από ιστορικής πλευράς η περιοχή της Θράκης κατακτήθηκε από την Οθωμανική Αυτοκρατορία τον 14^ο αιώνα, νωρίτερα από την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453.

Στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο του 1912-1913 με την ήττα που υπέστησαν οι οθωμανικές δυνάμεις, η περιοχή της Δυτικής Θράκης, η οποία ορίζεται μέχρι τον Έβρο ποταμό, προσαρτήθηκε στη Βουλγαρία. Την περιοχή αυτή διατήρησε και μετά την ήττα της τον Αύγουστο του 1913 στον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο, σύμφωνα με τους όρους της συνθήκης ειρήνης, καθώς επίσης

και κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου (Π.Π.), ενώ η Ανατολική Θράκη τελούσε υπό την οθωμανική κατοχή.

Με τη λήξη του Α΄ Π. Π. η Βουλγαρία βρέθηκε στην πλευρά των ηττημένων, οπότε με τη Συνθήκη ειρήνης 14/27 Νοεμβρίου 1919, στην κωμόπολη Νεϊγύ (Neuilly - προάστιο του Παρισιού), η Βουλγαρία, μεταξύ των άλλων, παραιτήθηκε υπέρ των νικητριών Δυνάμεων του Α΄ Π.Π. (“Προέχουσες Δυνάμεις”: Αγγλία, Γαλλία, ΗΠΑ και Ιταλία), όλων των κυριαρχικών της δικαιωμάτων επί της Δυτικής Θράκης. Ένα χρόνο μετά η Δυτική Θράκη παραχωρήθηκε στην Ελλάδα με τη Συνθήκη των Σεβρών (28 Ιουλ./10 Αυγ. 1920) στην πόλη Σεβρ (Sèvres) της Γαλλίας. Επίσης παραχωρήθηκε και η Ανατολική Θράκη μέχρι τη γραμμή της Τσατάλτζας κοντά στην Κωνσταντινούπολη και ακόμη τα νησιά Ίμβρος και Τένεδος.

[Περισσότερα για τις Συνθήκες Νεϊγύ και Σεβρών στο 4^ο Κεφάλαιο]

Η Συνθήκη των Σεβρών δεν επικυρώθηκε ποτέ από τα κοινοβούλια των Συμμάχων, καθώς μετά την επαναφορά στον Θρόνο του Κωνσταντίνου Α΄, που προέκυψε με την αποτυχία του Βενιζέλου στις εκλογές της 1^{ης}/14^{ης} Νοεμβρίου 1920 και του δημοψηφίσματος που ενήργησε η νέα κυβέρνηση Ράλλη, διαταράχθηκαν οι σχέσεις με τις Συμμαχικές Δυνάμεις, οι οποίες δεν αναγνώρισαν τον Κωνσταντίνο ως Αρχηγό του Ελληνικού Κράτους. Άλλωστε η Συνθήκη αυτή δεν ήταν αποδεκτή από το Τουρκικό Εθνικό Κίνημα, αφού οι Τούρκοι επαναστάτες εξεγέρθηκαν εναντίον του διαμελισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και εναντίον της Συνθήκης των Σεβρών, τη στιγμή που η ελληνική εκστρατεία στη Μικρά Ασία ξεκίνησε με την ελπίδα εδαφικών κερδών σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΚΑΤΑΛΗΨΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΘΡΑΚΗΣ — Όπως αναφέρθηκε, με τη Συνθήκη του Νεϊγύ (14/27 Νοεμ. 1919) η Δυτική Θράκη περιήλθε στη δικαιοδοσία των νικητριών Δυνάμεων του Α΄ Π.Π. και μέχρι τον Μάιο του 1920 ήταν υπό συμμαχική κατοχή. Στη διάρκεια της περιόδου αυτής επανήλθαν στις εστίες τους χιλιάδες Έλληνες, που είχαν εκδιωχθεί από τους Βούλγαρους.

Με την αποχώρηση των συμμαχικών δυνάμεων το Σώμα Στρατού Εθνικής Αμύνης πήρε την εντολή για την κατάληψη της Δυτικής Θράκης. Οι επιχειρήσεις άρχισαν στις 14 Μαΐου 1920 και μέσα σε δέκα επτά ημέρες ολόκληρη η

Δυτική Θράκη περιήλθε αναίμακτα στη δικαιοδοσία του Ελληνικού Στρατού.

Ο επόμενος αντικειμενικός σκοπός του Ελληνικού Στρατηγείου ήταν η κατάληψη της Ανατολικής Θράκης, προκειμένου ν' απελευθερωθεί από την τουρκική κατοχή. Όμως η περιοχή αυτή παρουσίαζε μία ιδιαιτερότητα από το γεγονός ότι ο Διοικητής του 1^{ου} Τουρκικού Σώματος Στρατού, Συνταγματάρχης Τζαφέρ Ταγιάρ είχε κηρύξει επανάσταση κατά του Σουλτάνου και της Κυβέρνησης της Κωνσταντινούπολης, αυτοανακηρυχθείς στρατιωτικός και πολιτικός Διοικητής της Ανατολικής Θράκης. Αποβλέποντας σε μία συνεργασία με τους Βούλγαρους, ανασυγκρότησε τον στρατό του και οργάνωσε ανταρτικές ομάδες, αποφασισμένους να αντισταθεί σε ενδεχόμενη πολεμική ενέργεια του Ελληνικού Στρατού.

Στο μεταξύ το Σώμα Στρατού Εθνικής Αμύνης στις 3 Ιουνίου 1920 μετονομάστηκε σε Στρατιά Θράκης με διοικητή τον Αντιστράτηγο Εμμ. Ζυμβρακάκη. Τα ελληνικά τμήματα με επιθετική ενέργεια την περίοδο από 7 μέχρι 19 Ιουλίου κατέλαβαν την Ανατολική Θράκη, από τον Έβρο μέχρι την Τσατάλτζα στα πρόθυρα της Κωνσταντινούπολης.

Στις επιχειρήσεις αυτές έλαβαν μέρος τρεις Μεραρχίες, μία από τις οποίες ήταν η Μεραρχία Σμύρνης, που μεταφέρθηκε από τη Μ. Ασία και αφού αποβιβάστηκε στην περιοχή Ραιδεστού (Tekirdağ) και Σουλτάν Κιόι (Şarköy) ανέλαβε δράση με βορειοδυτική κατεύθυνση. Συγχρόνως η ΙΧ Μεραρχία και η Μεραρχία Ξάνθης αφού πέρασαν τον Έβρο ποταμό, προέλασαν με ανατολική κατεύθυνση. Αποτέλεσμα των ενεργειών αυτών ήταν να διαλυθούν οι δυνάμεις του Ταγιάρ και ο ίδιος να συλληφθεί αιχμάλωτος.

Η επιθετική αυτή ενέργεια είχε την έγκριση του Ανωτάτου Διασυμμαχικού Συμβουλίου των Παρισίων, αναγνωρίζοντας τα ελληνικά δικαιώματα επί της Θράκης.

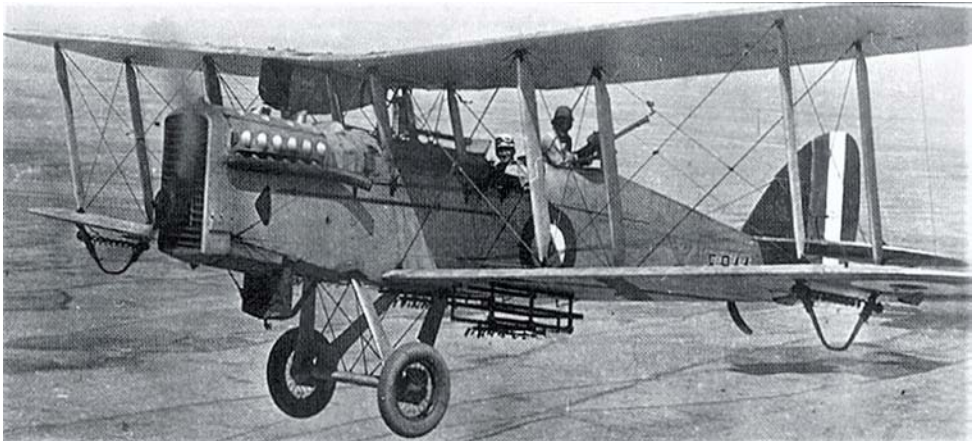
ΑΕΡΟΠΟΡΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ — Την όλη επιχείρηση υποστήριξε η μικρή αεροπορική δύναμη που έδρευε στην περιοχή, η οποία περιελάμβανε την Α΄ Μοίρα αεροπλάνων του Στρατού και ένα Σμήνος του Ναυτικού. Στη μικρή αυτή δύναμη ήταν ενταγμένα οκτώ αεροπλάνα, τέσσερα του Στρατού τύπων Nieuport και Breguet-14 και άλλα τέσσερα του Ναυτικού De Havilland DH-9.

Οι αεροπόροι του Στρατού είχαν ως αποστολή την αναγνώριση τομέων, την πρόκληση καταστροφών με βομβαρδισμούς, τη συνεργασία με το πυρο-

βολικό σε ό,τι αφορούσε στον κανονισμό των βολών και τέλος την επέμβαση στη μάχη με πολυβολισμούς εναντίον εχθρικών στρατευμάτων.

Οι αεροπόροι του Ναυτικού είχαν επιφορτισθεί με την παρακολούθηση της απόβασης και προέλασης της Μεραρχίας Σμύρνης και στη συνέχεια την παρακολούθηση των υπό εξέλιξη κινήσεων και των λοιπών στρατιωτικών σχηματισμών.

Η εν γένει προσφορά του αεροπορικού δυναμικού στις αποστολές που ανέλαβε, παρά τις συχνές ματαιώσεις λόγω καιρικών συνθηκών ή βλαβών στα αεροπλάνα, ήταν κατά γενική ομολογία χρήσιμη αποδεικνύοντας την αξία του αεροπορικού όπλου. Οι αεροπόροι αγηφώντας τους κινδύνους, που αντιμετώπιζαν από τα εχθρικά πυρά, εκτελούσαν με ζήλο και αυταπάρνηση το καθήκον τους, πετώντας με τα πρωτόγονα αεροπλάνα για αρκετές ώρες πάνω από τα “αφιλόξενα” εχθρικά εδάφη σε χαμηλό ύψος, έτσι ώστε η πληροφόρηση για τις θέσεις και τις κινήσεις του εχθρού, από την οποία εξαρτιόταν η προέλαση του Στρατού μας, να είναι όσο το δυνατό πιο αντικειμενική και σαφής.

▲ *Αεροπλάνο της Ναυτικής Αεροπορικής Υπηρεσίας De Havilland*

Σε μία εποχή που η ασύρματη επικοινωνία ήταν ανύπαρκτη και η αντίστοιχη ενσύρματη τηλεφωνική ή τηλεγραφική σχεδόν ανεφάρμοστη λόγω συνθηκών, η Αεροπορία των διπλάνων και των συρματόσχοινων της εποχής, ερχόταν να καλύψει και μία ακόμη επιχειρησιακή ανάγκη, αυτή της επαφής και της συνεννόησης των στρατιωτικών τμημάτων. Οι ρίψεις από αέρα ανα-

φορών ή διαταγών μέσα σε σάκους, έδιναν τη δυνατότητα στα στρατηγεία να πληροφορούνται άμεσα για την επικρατούσα τακτική κατάσταση στο θέατρο των επιχειρήσεων και ακόμη να μεταβιβάζουν προς τα υφιστάμενα κλιμάκια τις δέουσες διαταγές με ταχύτητα.

Η Στρατιά Θράκης, αναγνωρίζοντας τη μεγάλη προσφορά της Αεροπορίας στον απελευθερωτικό εκείνο αγώνα, απένειμε ηθικές αμοιβές σε όλους τους αεροπόρους που διακρίθηκαν στο πεδίο της μάχης κατά την εκτέλεση του καθήκοντος, με την απονομή σ' αυτούς του Πολεμικού Σταυρού και άλλων διακρίσεων. Το παρακάτω δε απόσπασμα ημερήσιας διαταγής της Στρατιάς, της 11^{ης} Αυγούστου 1920, εξαιρεί την αυτοθυσία και την τόλμη των αεροπόρων του Στρατού. Παρόμοια, εξάλλου Ημερήσια Διαταγή αφορούσε και στους αντίστοιχους αεροπόρους του Ναυτικού.

«...Ποιούμαι εύφημον μνεϊάν του Υπολοχαγού Αποστολοπούλου, Διοικητού Α' Μοίρας, διότι η υπ' αυτόν Μοίρα κατά το διάστημα των επιχειρήσεων προς κατάληψιν της Ανατολικής Θράκης παρέσχε τας κάτωθι εξαιρετικές και πολυτίμους υπηρεσίας .....

Άπαν το προσωπικόν αυτής ειργάσθη υπερανθρώπως κατά την εκτέλεσιν των αποστολών, ιπτάμενον εις μικρόν ύψος επί πολλάς ώρας υπεράνω των εχθρικών θέσεων και συχνά βαλλόμενον εξετέλεσε πάντοτε τας αποστολάς του με μεγάλην αυταπάρνησιν, εξαιρετικόν ζήλον και θαυμαστήν ψυχραιμίαν.

Εμμ. Ζυμβρακάκης

Αντιστράτηγος, Διοικητής Στρατιάς Θράκης.»

Τα επακολουθήσαντα γεγονότα στη Μικρά Ασία, προκάλεσαν δυστυχώς, στις 24 Ιουλίου 1923, τη Συνθήκη της Λωζάννης, που αναθεώρησε αυτή των Σεβρών σε βάρος της Ελλάδας, με την απώλεια μεταξύ των άλλων, της Ανατολικής Θράκης.

Η δολοφονική απόπειρα εναντίον του Ελ. Βενιζέλου στο Παρίσι και η δολοφονία του Ίωνα Δραγούμη

Ενώ βρισκόταν σε εξέλιξη η Μικρασιατική Εκστρατεία και η υπογραφείσα **Συνθήκη των Σεβρών** (28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920) δημιουργούσε γενική ευφορία από διπλωματικής πλευράς, λίγοι ήταν εκείνοι που διέβλεπαν ότι η υπόψη Συνθήκη ισοδυναμούσε με παράταση του πολέμου. Αυτό γιατί οι

ταπεινωτικοί όροι διαμελισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δημιουργούσαν συσπείρωση των Τούρκων γύρω από το κεμαλικό κίνημα, ενώ ήταν διάχυτη η δυσπιστία μεταξύ των Συμμάχων ως προς την αποτελεσματικότητα του Ελληνικού Στρατού, που είχε επιφορτιστεί με το έργο της εφαρμογής των όρων της Συνθήκης, έστω και δια της βίας.

Πέραν των δυσμενών αυτών στοιχείων οι εξελίξεις στον ελλαδικό χώρο, ήταν εξίσου αποθαρρυντικές, όπως: η δολοφονική απόπειρα κατά του **Βενιζέλου** στο Παρίσι, οι αυθαιρεσίες των βενιζελικών στην Αθήνα που κατέληξαν στον φόνο του **Ίωνα Δραγούμη**, ο απροσδόκητος θάνατος του **Βασιλιά Αλέξανδρου**, οι εθνικές εκλογές με την παταγώδη ήττα της παράταξης του Βενιζέλου, οι διώξεις βενιζελικών στον στρατό και η επάνοδος, μετά από δημοψήφισμα, του Κωνσταντίνου Α΄ στον θρόνο. Όλα αυτά στο δεύτερο ήμισυ του 1920.

Η ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΔΟΛΟΦΟΝΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ — Στις 30 Ιουλίου/12 Αυγούστου 1920, δύο μόλις ημέρες μετά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών, με την οποία δημιουργείται “Η Ελλάδα των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών”, ο Ελ. Βενιζέλος κατά την επιστροφή του στην Ελλάδα από το Παρίσι, μεταφέροντας τα χαρμόσυνα νέα, δέχτηκε δολοφονική επίθεση από δύο απότακτους βασιλόφρονες αξιωματικούς στον σιδηροδρομικό σταθμό της Λυόν του Παρισιού. Ετοιμαζόταν να επιβιβασθεί στο Οριάν Εξπρές, μαζί με την ελληνική αντιπροσωπεία στο Παρίσι, με προορισμό το λιμάνι της Μασσαλίας, από όπου με την θαλαμηγό του εφοπλιστή Εμπειρικού θα επέστρεφε στον Πειραιά.

Οι δύο επίδοξοι δολοφόνοι ήταν ο απότακτος Υποπλοίαρχος Τσερέπης Απόστολος και ο απότακτος Υπολοχαγός Κυριάκης Γεώργιος, οι οποίοι ήταν ντυμένοι με ρεντιγκότα και ημίψηλο, για να θεωρούνται διπλωμάτες. Πυροβόλησαν τον Πρωθυπουργό δέκα φορές! Από θαύμα δεν τον έπληξαν θάνασμα και ασυναίσθητα εκείνος έπεσε κάτω για να προστατευθεί. Τραυματίστηκε ελαφρά μονάχα, στον ώμο και λίγο πιο κάτω στο χέρι. Οι δράστες μετά την αποτρόπαια πράξη τους επιχείρησαν να διαφύγουν, αλλά συνελήφθησαν επιτόπου από τη γαλλική αστυνομία.

Ο Βενιζέλος παρέμεινε ήρεμος αλλά χλωμός και καθυσάχασε την συνοδεία του λέγοντας ότι δεν είχε κάτι σημαντικό. Οι προτρέξαντες τον ξάπλωσαν σε

Δραγούμη, διακεκριμένου εκπρόσωπου της παράταξης των αντιβενιζελικών.

Η όλη αντιπαλότητα των δύο παρατάξεων, βασιλικών και βενιζελικών, είχε τη σχετική προϊστορία της. Όταν ανέλαβε την εξουσία η βενιζελική παράταξη, τον Ιούλιο 1917, προέβη σε αντίποινα για όσα είχε υποστεί από τους βασιλικούς αντιπάλους της. Επέβαλε στρατιωτικό νόμο στη χώρα και εξόρισε όλους τους πολιτικούς αντιπάλους στην Κορσική και σε νησιά του Αιγαίου.¹¹ Επιπλέον, αποστράτευσε ή έθεσε σε διαθεσιμότητα 1.500 στρατιωτικούς.

Λόγω του κλίματος αυτού, από τη μια μεριά οι βενιζελικοί πανηγύριζαν με την πρόοδο των διπλωματικών επιτυχιών του Βενιζέλου στη Γαλλία, ενώ από την άλλη πλευρά οι βασιλικοί επιζητούσαν να διώξουν το καθεστώς Βενιζέλου και να εκδικηθούν για όσα είχαν υποστεί. Έτσι, αποφασίστηκε η εξόντωση του Βενιζέλου και η εκτέλεση πραξικοπήματος.

Την προηγούμενη μέρα της απόπειρας, 29 Ιουλίου, ο απότακτος Υποπλοίαρχος Τσερέπης έλαβε τηλεγράφημα από την Αθήνα, με το οποίο ο Θεόδωρος Σκυλακάκης (αξιωματικός του στρατού) του έδινε την εντολή για τη δολοφονική ενέργεια την επόμενη μέρα, 30 Ιουλίου, καθώς τότε είχε καθοριστεί να γίνει το πραξικόπημα στην Αθήνα. Αυτό σχεδιάστηκε να πραγματοποιηθεί στις 11 το πρωί από τους Ν. Δημητρακόπουλο, Γ. Χρηστάκη - Ζωγράφο, Γ. Γαβαλιά, Θ. Σκυλακάκη και τον Ναύαρχο Καββαδία. Στη συνομοσία μετείχε και ο Μητροπολίτης Ιωαννίνων, Σπυρίδων Βλάχος. Οι εκτελεστές του Βενιζέλου στρατολογήθηκαν από τους συνωμότες και στάλθηκαν στο Παρίσι από τον Μάιο, για να προετοιμαστούν.

Τελικά, το πραξικόπημα δεν πραγματοποιήθηκε, αφού, πριν από την εκδήλωσή του, οι ελληνικές αρχές συνέλαβαν τους υπεύθυνους.

Σημειώνεται ότι οι δύο απότακτοι που ενήργησαν τη δολοφονική απόπειρα κατά της ζωής του Ελ. Βενιζέλου, καταδικάστηκαν τον Ιανουάριο του 1921 από τη γαλλική Δικαιοσύνη σε ποινή φυλάκισης 5 ετών, αλλά αφέθηκαν ελεύθεροι το 1923.

Η ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ ΤΟΥ ΙΩΝΑ ΔΡΑΓΟΥΜΗ — Η απόπειρα από τους βασιλόφρονες να σκοτώσουν τον Βενιζέλο στο Παρίσι πυροδότησε, όπως προα-

---

11. Μεταξύ των πολιτικών αντιπάλων του Βενιζέλου που εξορίστηκαν στην Κορσική, το 1917, ήταν οι: Ίων Δραγούμης, Δημ. Γούναρης, Ιωάν. Μεταξάς, Σπ. Μαρκούρης, Γ. Πεσματζόγλου, Β. Δούσμανης και Ιωάν. Μάλλωσης. Παρέμειναν εξόριστοι μέχρι το τέλος του πολέμου, το 1918.

ναφέρθηκε, διήμερο δραματικών συμβάντων με εκτεταμένα αντίποινα από τους βενιζελικούς στην Αθήνα, μεταξύ των οποίων και την αποτρόπαια δολοφονία του επικεφαλής της αντιβενιζελικής παράταξης Ίωνα Δραγούμη. Ήταν ένα κόμη θλιβερό επακόλουθο του Εθνικού Διχασμού.

Ο Ίων Δραγούμης (1878 – 1920) με καταγωγή από το Βογατσικό της Καστοριάς γεννήθηκε στην Αθήνα. Ήταν πέμπτος γιος του δικαστικού και μετέπειτα Πρωθυπουργού Στέφανου Δραγούμη. Σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και το 1897 κατατάχθηκε εθελοντής στον άτυχο για τα ελληνικά όπλα ελληνοτουρκικό πόλεμο. Υπήρξε μία από τις σημαντικότερες προσωπικότητες της Ελλάδας, διπλωμάτης, πολιτικός, διανοητής, οραματιστής, ανήσυχο και επαναστατικό πνεύμα, ενώ με το συγγραφικό του έργο άσκησε σημαντική επιρροή στη διαμόρφωση της ελληνικής ιδεολογίας των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Ως επιφανής αντιβενιζελικός και μελλοντικός πρωθυπουργός, σύμφωνα με κάποιους ιστορικούς, έγινε στόχος αντιποίνων ακριβώς την επομένη μέρα της απόπειρας δολοφονίας του Βενιζέλου.

Στις 3 περίπου το μεσημέρι της 31^{ης} Ιουλίου 1920, ο Δραγούμης αναχώρησε από το σπίτι του στην Κηφισιά με το μικρό αυτοκίνητό του τύπου Ford, έχοντας κατεύθυνση το κέντρο της Αθήνας, προκειμένου να κλείσει την ύλη του περιοδικού “Πολιτική Επιθεώρηση”, που ήταν εκδότης και θα κυκλοφορούσε την επομένη. Όταν έφθασε στον Κόμβο Αμπελοκήπων τον σταμάτησε μία στρατιωτική δύναμη που ανήκε στο “Τάγμα Ασφαλείας” της προσωπικής φρουράς του Βενιζέλου. Συνελήφθη και οδηγήθηκε από το στρατιωτικό απόσπασμα πεζή προς το κέντρο.

Σύμφωνα με αυτόπτη μάρτυρα, στη γωνία των οδών Βασιλίσσης Σοφίας (τότε Κηφισίας) και Παπαδιαμαντοπούλου, στις 4 περίπου το απόγευμα, ο Δραγούμης έπεσε νεκρός από πυροβολισμούς των στρατιωτών. Αυτός που ανάλωσε τη ζωή του στην προάσπιση των εθνικών υποθέσεων έγινε θύμα του Εθνικού Διχασμού, δολοφονημένος εν ψυχρώ από τους πολιτικούς του αντιπάλους.

Το κυβερνητικό ανακοινωθέν σχετικά με τα έκτροπα που ακολούθησαν τη γνωστοποίηση της απόπειρας δολοφονίας του Ελ. Βενιζέλου, κατέληγε:

«...Οι πλείστοι των Αρχηγών της Αντιπολιτεύσεως συνελήφθησαν, καθ' όσον υπάρχουν σοβαρά ενδείξεις, ότι ενέχονται εις την δολοφονικήν απόπειραν. Ο εκ των Αρχηγών της συνεργαζόμενης αντιπολιτεύσεως Ίων Δραγούμης, συλ-

ληφθείς επίσης, απειράθην να διαφύγη. Αφ' ω, πυροβοληθείς εφονεύθη ...».

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στην κλινική του Παρισιού, που νοσηλεύετο τραυματίας από την εναντίον του δολοφονική απόπειρα, έγινε έξαλλος όταν ενημερώθηκε για το θλιβερό γεγονός που αφορούσε τον Ίωνα Δραγούμη. Αμέσως απευθύνθηκε στον πατέρα του θανόντος με το εξής τηλεγράφημα:

«Μανθάνω μετά της πλέον οδυνηράς συγκινήσεως το δυστύχημα το οποίον σας πλήττει και σας παρακαλώ, καθώς και την οικογένειάν σας, δεχθήτε την έκφρασιν της βαθείας μου συμπαθείας. Δεν δύναμαι να λησμονήσω τας υπέρους υπηρεσίας τας οποίας ο υιός σας προσέφερεν από της νεότητός του προς την Πατρίδα. Έτρεφον ανέκαθεν την ελπίδα, ότι τω μέλλοντι θα ηδύνατο να παράσχη και πλέον επιφανείς εισέτι. Ο φρικώδης θάνατός του με βυθίζει εις λύπην».

Στην κηδεία του Δραγούμη, που έγινε την επόμενη μέρα του θανάτου του, οι φιλοβενιζελικές εφημερίδες συνέχιζαν να έχουν ως κύριο θέμα την αποτυχημένη απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου και στα ψιλά γράμματα την είδηση της δολοφονίας του Δραγούμη, εντελώς διαστρεβλωμένη.

Η δίκη για τη δολοφονία του Δραγούμη παρουσίασε ως μόνους ενόχους τους ενεργήσαντες στρατιώτες, οι οποίοι καταδικάστηκαν, ενώ οι θεωρηθέντες ηθικοί αυτουργοί αθωώθηκαν, μεταξύ αυτών ο Παύλος Γύπαρης, Διοικητής του τάγματος ασφάλειας του Βενιζέλου, στο οποίο ανήκαν οι άνδρες του αποσπάσματος.

Σήμερα στο σημείο της εκτέλεσης του Ίωνα Δραγούμη, στη λ. Βασιλίσσης Σοφίας απέναντι από το ξενοδοχείο “Χίλτον», μία λευκή κολώνα – μνημείο, που ανεγέρθηκε το 1921 και κοσμεύεται με στίχους του Κωστή Παλαμά, θυμίζει μία από τις αποτρόπαιες πράξεις του εθνικού διχασμού.

Προκήρυξη εκλογών

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στις 4/17 Αυγ. 1920, λίγες ημέρες μετά τη δολοφονική απόπειρα εναντίον του στο Παρίσι, επέστρεψε θριαμβευτικά στην Ελλάδα με το θωρηκτό “Αβέρωφ”, φέροντας τη συμφέρουσα για την Ελλάδα Συνθήκη των Σεβρών.

Οκτώ ημέρες αργότερα, παρουσίασε στη Βουλή την υπόψη Συνθήκη και στην ειδική πανηγυρική συνεδρίαση που ακολούθησε ανακηρύχθηκε “Άξιος της Ελλάδος ευεργέτης και σωτήρας της πατρίδος”. Πρόσθετα έγινε σχετικός εορτασμός στο Παναθηναϊκό Στάδιο με πλήθος κόσμου.

Σε αυτό το κλίμα, η αντιπολίτευση έθεσε επιτακτικά το αίτημα της διάλυσης της Βουλής, προβάλλοντας την άποψη ότι με τη Συνθήκη των Σεβρών ο πόλεμος είχε πλέον τερματιστεί και δεν υπήρχε, επομένως, λόγος να παρατείνεται ο βίος της Βουλής.

Ο Βενιζέλος γνωρίζοντας τη δημοτικότητα του, στις 10/23 Σεπτεμβρίου 1920 αποφάσισε να προβεί στη διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη εκλογών για τις 25 Οκτωβρίου/7 Νοεμβρίου 1920. Η απόφασή του αυτή δεν βασίστηκε τόσο επειδή επηρεάστηκε από την πίεση που ασκούσε η αντιπολίτευση, όσο από την πεποίθηση που έτρεφε ότι ο λαός θα τον υποστήριζε, εκτιμώντας όσα με την πολιτική του είχε ως τότε πετύχει, με επιστέγασμα τη Συνθήκη των Σεβρών, η οποία πραγμάτωνε το όνειρο της Μεγάλης Ιδέας, Η δε επανεκλογή του θα του έδινε στήριξη για τις μελλοντικές του κινήσεις.

Θάνατος Βασιλιά Αλέξανδρου Α΄

Δεκατρείς ημέρες πριν από την καθορισθείσα ημερομηνία των εκλογών, πέθανε αιφνίδια ο Βασιλιάς Αλέξανδρος Α΄, συγκεκριμένα στις 12/25 Οκτωβρίου 1920, από σηψαιμία μετά από δάγκωμα πιθήκου. Στη θέση του ορίστηκε ως Αντιβασιλέας ο Ναύαρχος Κουντουργιώτης.

Ο Βασιλιάς Αλέξανδρος (1893 – 1920) ήταν ο δευτερότοκος γιος του Βασιλιά Κωνσταντίνου και της Βασίλισσας Σοφίας. Σπούδασε στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων και έλαβε μέρος ως αξιωματικός του πυροβολικού στους Βαλκανικούς Πολέμους. Ανέβηκε στον θρόνο στις 12 Ιουνίου 1917, μετά την απομάκρυνση του πατέρα του και του Διαδόχου Γεωργίου, κατόπιν πιέσεων των δυνάμεων της Αντάντ, οι οποίες είχαν καταλάβει τον Πειραιά και τον ισθμό της Κορίνθου και ακόμη είχαν προβεί σε βομβαρδισμό και αποκλεισμό της Αθήνας.

Ο Αλέξανδρος ανέλαβε τα καθήκοντά του με την πεποίθηση ότι εκτελούσε χρέη τοποτηρητή του θρόνου και ότι η προσωρινή ηγεμονία του θα έληγε με το τέλος του πολέμου και την επιστροφή του πατέρα του, δεδομένου ότι ο Κωνσταντίνος δεν υπέβαλε επίσημα την παραίτησή του όταν αποχώρησε από την Ελλάδα.

Αν και στην αρχή οι σχέσεις Βενιζέλου - Αλέξανδρου παρουσίασαν κάποιες εντάσεις, τελικά αυτές ομαλοποιήθηκαν. Τον Ιανουάριο του 1919, ο Αλέξανδρος σε ομιλία του σε στρατιωτική μονάδα εκφράστηκε υπέρ της κατάστα-

σης και κάλεσε τους στρατιωτικούς να μη συνωμοτούν σε βάρος της Κυβέρνησης Βενιζέλου.

Γενικά, ο Αλέξανδρος ήταν ήπιος χαρακτήρας, ένωθε συχνά να τον καταπιέζει η αυλική εθιμοτυπία και είχε ροπή προς την ευζωία και τα γρήγορα αυτοκίνητα. Στις 12 Νοεμβρίου 1919 παντρεύτηκε την Ασπασία Μάνου.¹² Σημειώνεται ότι όταν στις 8 Ιουλίου 1920 επισκέφτηκε το Δεδέαγατς (δυτικά του Έβρου) ο Δήμαρχος Εμμ. Αλτιναμάζης προσφωνώντας τον Βασιλιά Αλέξανδρο, είπε ότι η πόλη μετονομάζεται σε Αλεξανδρούπολη.

Όμως, ο Αλέξανδρος είχε άτυχο τέλος. Απεβίωσε από σηψαιμία, η οποία προκλήθηκε όταν ένας από τους δύο πίθηκους μακάκους της Μπαρμπαριάς (Βόρειας Αφρικής), τον δάγκωσε στη διάρκεια περιπάτου του στο βασιλικό κτήμα του Τατοΐου. Ενταφιάστηκε στο βασιλικό κοιμητήριο στο Τατόι και ο Βενιζέλος έπλεξε το εγκώμιο του νεκρού βασιλιά, τονίζοντας μεταξύ των άλλων ότι υπήρξε υπόδειγμα δημοκρατικού βασιλιά που σεβάστηκε το πολίτευμα της χώρας.

Εκλογές με ήττα του Βενιζέλου — Επιστροφή του Κωνσταντίνου

Διαρκούσης της Μικρασιατικής Εκστρατείας, με διακρινόμενο το διακύβευμα της αίσιας έκβασης αυτής, ο Ελ. Βενιζέλος προχώρησε στην προκήρυξη εκλογών για τις 25 Οκτωβρίου/7 Νοεμβρίου 1920, όπως προαναφέρθηκε σε προηγούμενη παράγραφο.

Η προεκλογική αναμέτρηση προσέλαβε διαστάσεις αντιπαράθεσης ανάμεσα στον Πρωθυπουργό Βενιζέλο και τον έκπτωτο Βασιλιά Κωνσταντίνο Α΄, μετά και από τον αιφνίδιο θάνατο του μόλις 27 ετών Βασιλιά Αλέξανδρου Α΄.

Τελικά, οι εκλογές έγιναν την 1 /14 Νοεμβρίου 1920. Για πρώτη φορά στην Ελληνική κοινοβουλευτική ιστορία αναμετρήθηκαν ουσιαστικά δύο παρατά-

---

12. Η Ασπασία Μάνου ήταν κόρη του Συνταγματάρχη της χωροφυλακής Πέτρου Μάνου και ανιψιά του οπλαρχηγού Κωνσταντίνου Μάνου, ο οποίος σκοτώθηκε όταν επιβαίνων ως παρατηρητής σε αεροπλάνο τύπου Bleriot (τουρκικό λάφυρο) σκοτώθηκε μαζί με τον αεροπόρο, έφεδρο Ανθυπολοχαγό Εμμ. Αργυρόπουλο, κατόπιν συντριβής του αεροπλάνου από μηχανική βλάβη στις 4 Απριλίου 1913, στη διάρκεια αναγνωριστικής πτήσης στην περιοχή του Λαγκαδά. Με τον γάμο του, ο Αλέξανδρος απέκτησε μία κόρη την πριγκίπισσα Αλεξάνδρα, την οποία δεν πρόλαβε να γνωρίσει, αφού γεννήθηκε περίπου πέντε μήνες μετά τον θάνατό του. Η Αλεξάνδρα παντρεύτηκε τον Βασιλιά Πέτρο Β΄ της Γιουγκοσλαβίας το 1944 στο Λονδίνο και απέκτησε έναν γιο, τον πρίγκιπα Αλέξανδρο Β΄ Καραγεώργεβιτς.

ξεις, εξ αιτίας της πόλωσης που επικρατούσε την εποχή εκείνη. Η μία πλευρά ήταν το Κόμμα των Φιλελευθέρων του Βενιζέλου και η άλλη η Ηνωμένη Αντιπολίτευση με αρχηγό τον Δημήτριο Γούναρη, η οποία συγκέντρωνε όλα τα υπόλοιπα κόμματα: Κόμμα Εθνικοφρόνων, Συντηρητικό Κόμμα, Μεταρρυθμιστικό Κόμμα και άλλα μικρότερα. Συμμετείχε αυτόνομο και το ΣΕΚΕ (Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος), αλλά δεν εξέλεξε βουλευτές.

Στις εκλογές αυτές νικητής αναδείχθηκε η Ηνωμένη Αντιπολίτευση εκτοπίζοντας από την εξουσία το κόμμα των Φιλελευθέρων. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, που η Βουλή τον είχε ανακηρύξει “*Άξιον της Ελλάδος ευεργέτην και σωτήρα της πατρίδος*”, δεν εκλέχθηκε ούτε βουλευτής. Οι Φιλελεύθεροι έλαβαν στις μοιραίες εκείνες εκλογές μόνο 118 έδρες από το σε σύνολο των 369. Την αναμέτρηση κέρδισαν οι συνασπισμένοι αντιβενιζελικοί της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης, με μεγαλύτερο κόμμα των Εθνικοφρόνων, που μετονομάστηκε τότε σε Λαϊκό.

Μετά την αποτυχία του αυτή ο Ελ. Βενιζέλος κατέφυγε στο Παρίσι.

Ο Δημήτριος Ράλλης σχημάτισε κυβέρνηση και ανακοίνωσε για τις 22 Νοεμβρίου/5 Δεκεμβρίου 1920 δημοψήφισμα, με το οποίο δέκα ημέρες αργότερα ο εξόριστος Κωνσταντίνος Α΄ επανήλθε στον θρόνο. Υπέρ της επανόδου του Κωνσταντίνου ψήφισαν 999.960 (99%) και εναντίον 10.383 (1%). Τα ποσοστά αυτά φανερώνουν σίγουρα νοθεία, με το γεγονός του περιορισμού στο περίπου 1% από το 50% της δύναμης του βενιζελισμού εντός τριών εβδομάδων.

Πρόσθετα η νέα κυβέρνηση προέβη σε εκκαθαρίσεις και διώξεις βενιζελικών στον στρατό, στη διοίκηση και στην παιδεία. Με την ήττα των βενιζελικών παραιτήθηκε από το στράτευμα ο Αρχιστράτηγος Λεωνίδας Παρασκευόπουλος (1860-1936) και στη θέση του ορίστηκε ο Στρατηγός Αναστάσιος Παπούλας (1857 -1935).

ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ — Στο ερώτημα γιατί ο Βενιζέλος προκήρυξε εκλογές εκείνη την περίοδο, οι οπαδοί του ισχυρίζονται ότι οδηγήθηκε στην απόφαση αυτή από λόγους δημοκρατικής νομιμοφροσύνης. Αυτό δεν ευσταθεί γιατί ο Βενιζέλος ήταν εγωκεντρικός. Από την εποχή του Θερίσου κινείτο ένοπλα και επαναστατικά, θα έλεγε κάποιος δικτατορικά. Το επιχείρημα δε των μοναρχικών ότι έκανε τις εκλογές για να τις χάσει, διαβλέποντας το αδιέξοδο της μικρασιατικής υπόθεσης, επίσης δεν ευσταθεί και δεν είναι άξιο συζήτησης.

Η πλέον θετική εκτίμηση για την απόφαση των εκλογών, είναι ότι το ημιδικτατορικό βενιζελικό καθεστώς που είχε επικρατήσει, δεν άφηγε μεταξύ εξουσίας και κοινωνίας περιθώρια για μία ορθή αντίληψη του μεγέθους της φιλοβασιλικής παράταξης, που καταδοκούσε, με αποτέλεσμα να επικρατήσει η αισιόδοξη άποψη της νίκης των Φιλελευθέρων.

Το θεωρητικό επίτευγμα των Φιλελευθέρων που ήταν η Συνθήκη των Σεβρών, προϋπέθετε για την εφαρμογή της τη συντριβή του κεμαλικού κινήματος, με συνέπεια την παράταση του πολέμου. Έτσι, η αντιπολιτευόμενη παράταξη στην προεκλογική περίοδο εκμεταλλεύομενη στο έπακρο την ιδιόρρυθμη αυτή συγκυρία, επικέντρωσε την επιχειρηματολογία της στο σύνθημα ενός γρήγορου τερματισμού των εχθροπραξιών: *“Ψηφίστε μας να σας φέρομε τα παιδιά σας πίσω”*.

Πράγματι, ο λαός είχε εξαντληθεί βρισκόμενος από το 1912 σε διαρκή ουσιαστικά πολεμική ετοιμότητα και αποζητούσε τον τερματισμό της πολεμικής έντασης. Πέραν αυτού, ένας λόγος που καταδίκασε τους Φιλελεύθερους ήταν και η κόπωση που είχε επέλθει στην κοινωνία η διαμάχη Κωνσταντίνου-Βενιζέλου, βάσει της οποίας μια μεγάλη μερίδα του λαού είχε υποφέρει από τις αυθαιρεσίες της βενιζελικής διοίκησης την περίοδο 1917-1920, με τις μαζικές εκκαθαρίσεις στον δημόσιο τομέα, εκτοπίσεις σε νησιά, περιορισμό κατ' οίκον κ.ά.

Η κυβέρνηση που προέκυψε από τις εκλογές, με πρωθυπουργό τον Δημ. Ράλλη, διαβεβαίωσε τους Συμμάχους ότι δεν είχε πρόθεση να διαφοροποιηθεί από την προηγούμενη ως προς την πολιτική που θα τηρούσε στα εξωτερικά θέματα. Η διαβεβαίωση αυτή ήταν φυσική συνέπεια των εξελίξεων που είχαν προκύψει. Το 1920 ήταν ακόμη νωπή η ήττα των Κεντρικών Αυτοκρατοριών και η νέα κυβέρνηση βρέθηκε αντιμέτωπη με μια πραγματικότητα, την οποία δεν ήταν σε θέση και, ενδεχομένως, δεν επιθυμούσε να ανατρέψει. Άλλωστε για τη συντηρητική παράταξη, που ήλθε στην εξουσία, ήταν ένας τρόπος να αποτινάξει το γερμανόφιλο παρελθόν της και να μπορέσει να επιβιώσει μέσα στον μεταπολεμικό κόσμο.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, η συνέχιση της εξωτερικής πολιτικής, δηλαδή των εχθροπραξιών στο Μικρασιατικό Μέτωπο, είχε ως δικαιολογία την επιβολή της διεθνούς νομιμότητας, δεδομένου ότι το κεμαλικό κίνημα ήταν εναντίον των ξένων δυνάμεων στο έδαφος της Τουρκίας.

ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΟ ΣΤΡΑΤΕΥΜΑ — Η ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920, είχε ως επακόλουθο να δημιουργηθούν δυσμενείς καταστάσεις στο στράτευμα με διώξεις υψηλόβαθμων βενιζελικών.

Η πολιτική αλλαγή και οι εκκαθαρίσεις πήραν έκταση σε όλο τον κρατικό μηχανισμό, εκεί όμως που είχαν τις σημαντικότερες συνέπειες, άμεσες και μακροπρόθεσμες, ήταν στις Ένοπλες Δυνάμεις. Εκτός από τον Αρχιστράτηγο, τρεις ακόμα επιφανείς Στρατηγοί έσπευσαν μετά την επικύρωση των εκλογικών αποτελεσμάτων να υποβάλουν τις παραιτήσεις τους. Στη συνέχεια και άλλοι πολλοί αναγκάστηκαν να παραιτηθούν και μέχρι τον Μάρτιο του 1921, που ξανάρχισαν οι πολεμικές επιχειρήσεις στο μέτωπο σε μεγάλη κλίμακα, είχαν αντικατασταθεί, εκτός από τον Αρχηγό της Στρατιάς και τους τρεις διοικητές των Σωμάτων Στρατού, οι επτά από τους εννέα διοικητές των μεραρχιών του μετώπου και ένας μεγάλος αριθμός αξιωματικών.

Οι κενές θέσεις συμπληρώθηκαν με τον διορισμό νέων επιτελικών αξιωματικών και νέων διοικητών σε πολλά συντάγματα, κυρίως από τους ευρισκόμενους εκτός στρατεύματος. Περίπου 1.500 ανώτατοι, ανώτεροι και κατώτεροι αξιωματικοί, που ήταν οπαδοί του νέου καθεστώτος αποκαταστάθηκαν ή επανήλθαν στο στράτευμα ως κυνηγημένοι της βενιζελικής περιόδου.

Οι επαναφορές αποτάκτων και τα διάφορα διατάγματα των βαθμολογικών αποκαταστάσεων δημιούργησαν αναστάτωση τόσο στον Στρατό όσο και στο Ναυτικό, αφού πέραν του δέοντος αξιωματικοί κατέλαβαν ανώτερες και ανώτατες βαθμίδες της ιεραρχίας των Ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων.

Πολλοί βενιζελικοί αξιωματικοί, που υπηρετούσαν στο μέτωπο, κατέφυγαν στην Κωνσταντινούπολη, όπου με την υποστήριξη της εκεί ελληνικής παροικίας σχημάτισαν τη νέα “Εθνική Άμυνα” ή απλώς “Άμυνα”. κίνηση κυρίως συνταγματάρχων με αρχηγό το Γεωρ. Κονδύλη, τον μετέπειτα βουλευτή και πρωθυπουργό.

Με όλα αυτά, το σύνολο των αξιωματικών που απομακρύνθηκε, μετατέθηκε ή κατέφυγε στην Κωνσ/πολη, προσέγγισε τους 500. Οι υπόλοιποι βενιζελικοί, οι περισσότεροι του βαθμού του συνταγματάρχη και κάτω, παρέμειναν στις θέσεις τους, με αποτέλεσμα τη διατήρηση μεν ενός εμπειροπόλεμου στρατού αλλά με ηγεσία χωρίς πολεμική πείρα και γνώση των συνθηκών του Μικρασιατικού Μετώπου, αφού ήταν εκτός δράσης από την εποχή

των Βαλκανικών Πολέμων. Με άλλα λόγια : Ένας βενιζελικός στρατός είχε μία αντιβενιζελική ηγεσία.

Εντούτοις, ο νέος Αρχιστράτηγος, Αναστάσιος Παπούλας, προσπάθησε να ακολουθήσει μία πολιτική συμφιλίωσης και ομόνοιας, διατηρώντας στις θέσεις τους τούς ικανούς αξιωματικούς και φροντίζοντας να κατασιγάσει τα πολιτικά πάθη.

Πάντως, η πολιτική μεταβολή, που προαναφέρθηκε, δεν επέδρασε αποφασιστικά στις διευθύνσεις και στις διοικήσεις των αεροπορικών Μονάδων. Αν και υπήρχαν, όπως ήταν φυσικό, αξιωματικοί με αντίθετες πολιτικές πεποιθήσεις, παρ' όλα αυτά δεν σημειώθηκαν παραιτήσεις για λόγους αντιθέσεων και όλοι παρέμειναν στις θέσεις τους. Άλλωστε οι αεροπόροι ήταν μικρών βαθμών και τους διέκρινε αγάπη προς την αεροπορία που δεν επιθυμούσαν να εγκαταλείψουν..

Δυσοίωνες συγκυρίες

Με την πάροδο του χρόνου τα μονομερή συμφέροντα των Συμμαχικών Δυνάμεων έφεραν αυτές να είναι διστακτικές ως προς τη συνέχιση της αποστολής του Ελληνικού Στρατού στη Μικρά Ασία.

Η διάθεση αυτή έγινε μεγαλύτερη ύστερα και από την επιστροφή στον θρόνο του Κωνσταντίνου Α΄, ο οποίος ήταν εξαιρετικά αντιπαθής στις Συμμαχικές Δυνάμεις εξ αφορμής της ουδετερότητας που προσπάθησε να κρατήσει στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Έτσι, Αγγλία, Γαλλία και Ιταλία βρήκαν την πρόφαση που χρειάζονταν για να απαγκιστρωθούν από την ελληνική προσπάθεια, προβαίνοντας σε ανακοινώσεις βάσει των οποίων δεν ανεγνώριζαν τον Κωνσταντίνο ως Αρχηγό κράτους. Συγχρόνως πάγωσαν όλα τα δάνεια που προορίζονταν στην Ελλάδα, καθώς και την εξόφληση των πολεμικών αποζημιώσεων για τις επιτάξεις στην Θεσσαλονίκη στη διάρκεια του Μακεδονικού μετώπου. Μόνο η Αγγλία συνέχισε να υποστηρίζει την Ελλάδα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο, αλλά μόνο σε διπλωματικό επίπεδο.

Άλλωστε, οι Σύμμαχοι της Αντάντ στην Κωνσταντινούπολη από τον Φεβρουάριο το 1920 είχαν διαπιστώσει τις πραγματικές δυνατότητες τού κεμαλικού κινήματος που ενεργούσε εναντίον των ξένων δυνάμεων, όταν τουρκικές και κουρδικές δυνάμεις ατάκτων καθοδηγούμενες από τον Κεμάλ επιτέθηκαν κατά των διεσπαρμένων γαλλο-αρμενικών δυνάμεων στην

περιοχή του Μαράζ, πετυχαίνοντας την πρώτη νίκη που επιζητούσαν οι κεμαλικοί.

Η ΕΠΙΚΡΑΤΗΣΗ ΤΟΥ ΚΕΜΑΛ — Ο Μουσταφά Κεμάλ (1881-1938) διαπνεόμενος από τις εθνικιστικές του πεποιθήσεις, με διαδοχικές συνελεύσεις επέτυχε την έγκριση του προγράμματός του με το σύνθημα: “Υπέρ υπάρξεως αγώνας”.

Επαναστάτησε κατά του Σουλτάνου και έχοντας καταδικαστεί σε θάνατο από αυτόν, στις 23 Απριλίου 1920 εγκαταστάθηκε στην Άγκυρα, όπου, με τη σύμφωνη γνώμη της Μεγάλης Τουρκικής Εθνοσυνέλευσης, συγκρότησε κυβέρνηση. Παράλληλα τού ανατέθηκε και η ηγεσία του Στρατού.

▲ *Ο Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ*

Η κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης υπό τον Σουλτάνο Μωάμεθ ή Μεχμέτ ΣΤ,΄ αντέδρασε χωρίς αποτέλεσμα, αφού λαός και ιθύνοντες προσχώρησαν αθρόα στις δυνάμεις της Άγκυρας.

Μία από τις αρχικές κινήσεις του Κεμάλ ήταν η μεταφορά της πρωτεύουσας από την Κωνσταντινούπολη, την οποία είχαν καταλάβει τα συμμα-

χικά στρατεύματα, στην Άγκυρα. Από εκεί ο Κεμάλ Ατατούρκ (Ατατούρκ = πατέρας, όπως τον ονόμασαν οι οπαδοί του) οργάνωσε συστηματικότερα τις ένοπλες δυνάμεις του και το θέρος του 1921 ονομάστηκε Αρχιστράτηγος, με κύριο μέλημα τουρκικά εδάφη να μη περιέλθουν υπό την κατοχή ξένων στρατευμάτων, βάσει της Συνθήκης των Σεβρών.

Παράλληλα, ο Κεμάλ προσεταιρίστηκε τις Μεγάλες Δυνάμεις για να εξασφαλίσει τα νότια της Τουρκίας. Κατάφερε να συνάψει σημαντικές συμφωνίες, οι οποίες άλλαξαν δραματικά υπέρ των κεμαλικών την κατάσταση στη Μικρά Ασία. Συνθηκολόγησε με τη Γαλλία, από την οποία προμηθεύτηκε πολεμικό υλικό. Συμφώνησε με την Ιταλία στην αποχώρησή της από τα τουρκικά εδάφη. Ιδιαίτερο ρόλο έπαιξε η Ρωσία όταν επικράτησαν οι Μπολσεβίκοι με ηγέτη τον Βλαντίμιρ Λένιν. Οι Ρώσοι χαρακτήρισαν τον πόλεμο που διεξήγαγε ο Κεμάλ αντι-ιμπεριαλιστικό κατά των δυτικών δυνάμεων και προσέφεραν στην Τουρκία πέραν από κατεχόμενα εδάφη, οικονομική βοήθεια σε χρήμα και πολεμικό υλικό.

ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΜΕ ΓΑΛΛΙΑ — Στις 20 Οκτωβρίου 1921 η Τουρκία συνήψε συμφωνία με τη Γαλλία, γνωστή ως Συνθήκη της Άγκυρας. Εκ μέρους της Γαλλίας υπέγραψε ο βουλευτής Franklin Bouillon.

Οι Γάλλοι με την υπογραφή της Συνθήκη αυτής παραβίασαν άλλες Συνθήκες των μελών της Αντάντ, όπως της Συνθήκης των Σεβρών. Ανάμεσα στους όρους ήταν η εκκένωση της Κιλικίας από τα γαλλικά στρατεύματα και η παράδοση μεγάλης ποσότητας οπλισμού στους Τούρκους. Η παράδοση του οπλισμού έγινε από τους Γάλλους γνωρίζοντας ότι αυτός θα χρησιμοποιηθεί εναντίον των Ελλήνων.

Η η στάση των Γάλλων στη Συνθήκη της Άγκυρας ίσως να μην ήταν τόσο επιζήμια για την Ελλάδα, εάν ήταν στην πρωθυπουργία ο Georges Clemenceau, δεσπόζουσα προσωπικότητα με φιλελληνικά αισθήματα, ο οποίος ήταν πρωθυπουργός μέχρι τον Ιανουάριο 1920. Οι ιθύνοντες διάδοχοι του αν και συνολόγησαν στην υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών (28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920), εντούτοις την ανέτρεψαν υπογράφοντας με τους Τούρκους τη Συνθήκη της Άγκυρας. Και είναι γεγονός ότι η υπογραφέισα αυτή Συνθήκη Τουρκίας–Γαλλίας επικύρωσε την κυριαρχία των κεμαλικών στην όλη έκβαση της Μικρασιατικής Εκστρατείας.

ΜΕ ΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑ — Πριν από τη Συνθήκη με τους Γάλλους πραγματοποιήθηκε η ιταλο-τουρκική συμφωνία (άνοιξη του 1921). Ήταν η Συμφωνία Sforza-Bekin Sami, με την οποία η Ιταλία όφειλε να αποσύρει τα στρατεύματά της από τη Μικρά Ασία, δίνοντας συγχρόνως άδεια στους κεμαλικούς να προμηθευτούν πολεμικό υλικό από την περιοχή της Αττάλειας που άφηναν. Επίσης όφειλε να υποστηρίξει την απόδοση της Θράκης και της Σμύρνης στην Τουρκία. Από την πλευρά της η Τουρκία παραχωρούσε στους Ιταλούς κεφαλαιούχους το δικαίωμα προτεραιότητας στα σαντζάκια της Αττάλειας, Μούλγου και Μποντούρ.¹³

ΜΕ ΤΗ ΡΩΣΙΑ ΤΩΝ ΜΠΟΛΣΕΒΙΚΩΝ — Οι διπλωματικές σχέσεις μεταξύ των μπολσεβίκων του Βλαντίμιρ Λένιν και των εθνικιστών Τούρκων του Κεμάλ άρχισαν από τα τέλη Ιουλίου 1920, με την έναρξη της αποστολής όπλων και χρυσού προς τις κεμαλικές δυνάμεις. Συγκεκριμένα εστάλησαν σε μία δόση 100.000 οθωμανικές λίρες και σε δεύτερη το ποσό του 1.000.000 χρυσών ρουβλίων.

Το νέο σοβιετικό καθεστώς συμμαχισε με τους Τούρκους εθνικιστές κατά της Δύσης, ορμώμενο, μεταξύ των άλλων, εξαιτίας των γεγονότων της εκστρατείας των Συμμάχων στην Ουκρανία εναντίον της επανάστασης των μπολσεβίκων, στην οποία εκστρατεία συμμετείχαν και ελληνικές δυνάμεις.

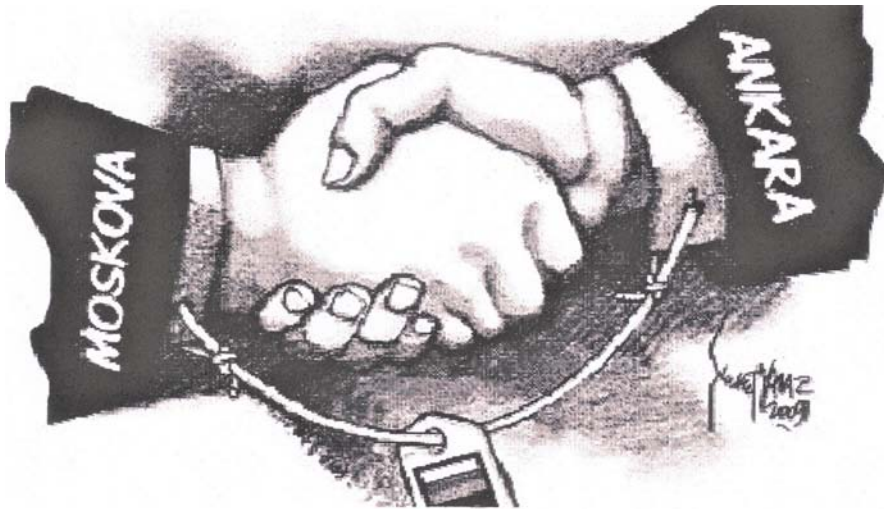
Από την άλλη, οι σύμμαχοι της Αντάντ στην προσπάθειά τους να μη περιέλθει η Τουρκία στο “άρμα” των κουμουνιστών, δεν επιθυμούσαν πολεμική ένταση κατά του κεμαλικού κατεστημένου, με αποτέλεσμα η μεταστροφή των στην υποστήριξη του αγώνα των Ελλήνων στη Μικρά Ασία.

Μετά από τις πρώτες αποστολές του 1920 όπλων και χρυσού από τους Ρώσους στις δυνάμεις του Κεμάλ, στις 16 Μαρτίου 1921 υπογράφηκε στη Μόσχα, μεταξύ της Μεγάλης Εθνοσυνέλευσης της Τουρκίας (Grand National Assembly of Turkey) και της Ρωσικής

Σοβιετικής Ομοσπονδιακής Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας (Russian Soviet Federative Socialist Republik) η ονομαζόμενη Συνθήκη της Μόσχας (Treaty of Moscow) ή Συνθήκη Αδελφосύνης (Treaty of Brotherhood).

Επικεφαλής της ρωσικής αντιπροσωπείας ήτα ο Βλαντιμίρ Λένιν και της τουρκικής ο Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ.

13. Το σαντζάκι ήταν παλαιά διοικητική περιφέρεια επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, υποδιαίρεση της μεγαλύτερης περιοχής βιλαετιού.

Με την υπόψη Συνθήκη, εκτός από εδαφικές ανταλλαγές που συμφωνήθηκαν, οι μπολσεβίκοι αναγνώρισαν την εθνικιστική ηγεσία του Κεμάλ Ατατούρκ, ως τη μόνη κυβέρνηση στην Τουρκία και το κυριότερο παρέδωσαν σ' αυτήν όπλα και πυρομαχικά, πέραν των επανειλημμένων αποστολών χρηματικών ποσών από τον Απρίλιο 1921 έως τον Μάιο 1922. Συνολικά παραδόθηκαν χρυσά ρούβλια που αντιστοιχούσαν με 80.000.000 περίπου τουρκικές χάρτινες λίρες της εποχής εκείνης. Το μέγεθος της χρηματικής αυτής βοήθειας μπορεί κάποιος να αναλογιστεί εάν λάβει υπόψη του ότι ο προϋπολογισμός του 1920 της κυβέρνησης της Άγκυρας ανερχόταν σε 63.018.354 τούρκικες λίρες και του 1921 σε 79.160.058 τούρκικες λίρες.¹⁴

Αξίζει να σημειωθεί ότι η κορυφαία Εγκυκλοπαίδεια Britannica, στη διαδικτυακή της έκδοση και στο λήμμα “Treaty of Moscow 1921”, αναφέρει: «*As a result, the Soviet supplied the nationalists with weapons and ammunition which Turks used successfully in a war against Greece in 1921-1922*».

---

14. “Η Ιστορία του Ελληνικού Στρατού (1833-1949)”, του Ιωάννη Παπαφλωράτου, εκδ. Σάκκουλας Α.Ε., 2014.

Β΄ Φάση —**Οι επιχειρήσεις Δεκεμβρίου 1920 – Αυγούστου 1921**

Στην περίοδο των σημαντικών εξελίξεων στον ελλαδικό χώρο, οι ελληνικές δυνάμεις στο μέτωπο της Μικράς Ασίας είχαν προωθηθεί μέχρι τη γραμμή Νικομήδεια – Προύσα – Ουσάκ.

Η νέα φιλοβασιλική κυβέρνηση του Δημ. Ράλλη, που σχηματίστηκε στις 4 Νοεμβρίου 1920 και που προέκυψε μετά τις εκλογές με ήττα του Βενιζέλου, αποφάσισε να διαπραγματευτεί με τους Κεμαλικούς την ειρήνη με ευνοϊκούς όρους. Για τον σκοπό αυτόν ανέθεσε στη Στρατιά Μικράς Ασίας να ενεργήσει επιθετική αναγνώριση προς το Εσκή Σεχίρ, προκειμένου να εξακριβώσει τη μαχητική ισχύ του στρατού του Κεμάλ.

Έτσι, στις 24 Δεκεμβρίου 1920, δύο μεραρχίες του Σώματος Στρατού Σμύρνης, το οποίο είχε μετονομαστεί σε Γ΄ Σώμα Στρατού, εξόρμησαν από την Προύσα προς το Εσκή Σεχίρ. Αφού προέλασαν σε μεγάλο βάθος και απέκρουσαν, μετά από σκληρό αγώνα τρεις εχθρικές αντεπιθέσεις, τον Ιανουάριο 1921 επέστρεψαν στις θέσεις από τις οποίες είχαν εξορμήσει. Από τη γενομένη στρατηγική αυτή αναγνώριση σχηματίστηκε η εντύπωση ότι ο κεμαλικός στρατός είχε επαυξήσει σημαντικά τη δύναμή του και τη μαχητική του ικανότητα.

ΟΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ 1921 — Στις 8 Φεβρουαρίου, σε συνδιάσκεψη στο Λονδίνου, με την παρουσία και αντιπροσώπων του Κεμάλ, οι Σύμμαχοι προσπάθησαν να μεσολαβήσουν μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας χωρίς όμως αποτέλεσμα, δεδομένου ότι δύο πλευρές επέμεναν στις θέσεις τους. Μετά την εξέλιξη αυτή και με την πρόταση της Μεγάλης Βρετανίας, η Ελληνική Κυβέρνηση αποφάσισε τη συνέχιση των επιχειρήσεων με σκοπό την κατάληψη της περιοχής Εσκή Σεχίρ – Κιουτάχια – Αφιόν - Καραχισάρ και τη συντριβή των κεμαλικών δυνάμεων. Υπόψη ότι στις 24 Ιανουαρίου την κυβέρνηση Δ. Ράλλη διαδέχτηκε η αντίστοιχη του Νικ. Καλογεροπούλου, έως στις 26 Μαρτίου. Η επόμενη κυβέρνηση του Δημ. Γούναρη ήταν πλέον μακρόβιος (26 Μαρτίου 1921 έως 3 Μαΐου 1922).

Στις 10 Μαρτίου το Α΄ Σώμα Στρατού (II και XIII Μεραρχίες) εκτέλεσε εξόρμηση προς το Αφιόν Καραχισάρ και το Γ΄ Σώμα Στρατού (III, VII, X Μεραρχίες και μία Ταξιαρχία Ιππικού) προς το Εσκή Σεχίρ. Το Α΄ Σώμα Στρα-

τού κατέλαβε το Αφιόν Καραχισάρ, μετά από σύντομο αγώνα, αλλά το Γ΄ Σώμα Στρατού δέχτηκε ισχυρή αντίσταση και διεξήγαγε εξαήμερο αιματηρό αγώνα. Τελικά συμπτύχθηκε στις αρχικές θέσεις του στην Προύσα. Το Α΄ Σώμα Στρατού, αφού απέκρουσε ισχυρότατη τουρκική αντεπίθεση, εγκατέλειψε το Αφιόν Καραχισάρ και συμπτύχθηκε και αυτό στις αρχικές θέσεις του στο Τουμλού Μπουνάρ και Ουσάκ.

ΠΡΟΤΑΣΗ ΑΡΧΙΣΤΡΑΤΗΓΙΑΣ ΣΤΟΝ ΙΩΑΝΝΗ ΜΕΤΑΞΑ — Όπως είναι ήδη γνωστό μετά την εκθρόνιση του Βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄ τον Μάιο του 1917 (Κεφ. 4) και την πλήρη επικράτηση του Βενιζέλου, εξορίστηκαν στην Κορσική οι πλέον πρωτοπόροι αντιβενιζελικοί, μεταξύ των οποίων και ο Συνταγματάρχης Ιωάννης Μεταξάς. Με την ανάληψη της εξουσίας από τους βασιλικούς, έπειτα από τις εκλογές του Νοεμβρίου 1920, και την επαναφορά στον θρόνο του εξόριστου Κωνσταντίνου Α΄, επέστρεψε στην Ελλάδα ο Ιωάννης Μεταξάς. Στις 7 Ιανουαρίου 1921 ανακλήθηκε στο στράτευμα, προήχθη σε αντιστράτηγο και αποστρατεύθηκε.

Στις 25 Μαρτίου 1921 ο υπουργός επισιτισμού και οικονομικών Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης κάλεσε στο σπίτι του τον Ιωάννη Μεταξά. Στη συνάντηση παραβρισκόταν ο Δημ. Γούναρης, που την επομένη ανέλαβε τα καθήκοντα του πρωθυπουργού, ο Υπουργός στρατιωτικών Νικ. Θεοτόκης και ο Συνταγματάρχης Αθανάσιος Εξαδάκτυλος που ήταν συμφοιτητής του Μεταξά. Η συζήτηση αφορούσε τη Μικρασιατική Εκστρατεία και πρότειναν στον Μεταξά τη θέση του στρατιωτικού συμβούλου του Αρχιστράτηγου, την οποία εκείνος αρνήθηκε. Στη συνέχεια του προσφέρθηκε η ανάληψη της Αρχιστρατηγίας στη Μικρά Ασία. Ο Μεταξάς και πάλι αρνήθηκε λέγοντας ότι *η Ελλάδα δεν μπορεί να κερδίσει τον πόλεμο* στη Μικρά Ασία, ακόμα και αν πετύχει ορισμένες βραχυπρόθεσμες νίκες. Συμβούλευσε να γίνει σύμπτυξη του στρατού σε αμυντικές θέσεις γύρω από τη Ζώνη της Σμύρνης και σταδιακή αποχώρηση σε βάθος χρόνου από τη Μικρά Ασία, ρίχνοντας το βάρος στη διατήρηση της Ανατολικής Θράκης. Πραγματοποιήθηκε και δεύτερη συνάντηση στις 29 Μαρτίου, χωρίς για μια ακόμη φορά να δεχθεί ο Μεταξάς την Αρχιστρατηγία στη Μικρά Ασία.

Στην υπόψη συνάντηση, μεταξύ των άλλων διημέφθη και η εξής στιχομυθία:
— Πρωτοπαπαδάκης απευθυνόμενος στον Μεταξά: «*Αν αποτύχωμεν, θα*

συγκαταστροφής και έσύ. Διότι ή έσωτερική έξεγερσις θα φέρη τόν Βενιζέλον» .

— Απάντηση Μεταξά: «*Μήν ταράττεσθε. Ό Βενιζέλος δέν έπανερχεται. Αλλά και άν έπανερχετο, διότι θα τόν ήθελε ο λαός, έγώ δέν τόν φοβοῦμαι. Είς τὸ κάτω – κάτω, εάν μόνον δια τού Βενιζέλου θα ήτο δυνατόν να σωθῆ ή Ελλάς, ἄς έλθει ο Βενιζέλος. Πρέπει να υπάγη ο τόπος μας εις τόν διάβολον, διὰ να μη έλθῃ ο Βενιζέλος; Αλλά αυτά είναι υποθέσεις. Οὔτε ο Βενιζέλος είναι εκείνος πού θα έσωζε τὴν Ελλάδα, οὔτε ο λαός θα πέση εις τὰ πόδια του ποτέ. Αφήστε τα αυτά» (Σπ. Μαρκεζίνη, “ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ”, Τομ.4, Παράρτημα Κειμένων, σελ. 77).*

ΝΕΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ — Τον Μάιο 1921 ακολούθησε νέα συμβιβαστική πρόταση των Συμμάχων για μεσολάβηση, η οποία απορρίφθηκε από την κυβέρνηση Δημ. Γούναρη, παρά την θετική προτροπή του Βενιζέλου. Η Ελληνική Κυβέρνηση πίστευε ότι κάθε βραδύτητα ήταν προς όφελος των Τούρκων. Έτσι, σχεδιάστηκαν νέες επιχειρήσεις και έγινε επιστράτευση έξι νέων εφεδρικών κλάσεων, με τις οποίες ενισχύθηκε η Στρατιά Μικράς Ασίας με τρεις ακόμα μεραρχίες (IV, IX, XII), καθώς και με πολεμικό υλικό παντός τύπου. Στο μεταξύ η Ρωσία, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενη παράγραφο, συνέχισε να ενισχύει φανερά τους Τούρκους με πολεμικό υλικό.

Βάσει των νέων σχεδίων επιχειρήσεων, στις 25 Ιουνίου εξόρμησαν από την Προύσα, τέσσερις μεραρχίες προς το Εσκι Σεχίρ. Ακολούθησαν έξι μεραρχίες και η Ταξιαρχία Ιππικού από τις περιοχές Ουσάκ και Τουμλού Μπουνάρ προς το Αφιόν Καραχισάρ. Οι τουρκικές δυνάμεις που αμύνονταν στις τοποθεσίες αυτές, ανέρχονταν σε δώδεκα μεραρχίες Πεζικού και τέσσερις Ιππικού, με εβδομήντα δύο πυροβόλα, συνολικής δύναμης περίπου 130.000 ανδρών.

Τα ελληνικά στρατεύματα, μετά από σκληρές και αιματηρές μάχες, πέτυχαν στις 30 Ιουνίου την κατάληψη του Αφιόν Καραχισάρ και στις 6 Ιουλίου του Εσκι Σεχίρ, τοποθεσίες που διατήρησαν παρά τις αλλεπάλληλες και σφοδρές τουρκικές αντεπιθέσεις. Στη συνέχεια οι Τούρκοι αιφνιδιαστικά, ενήργησαν επιθετική επιστροφή με όλες τις δυνάμεις τους. Όμως, τα ελληνικά στρατεύματα επέδειξαν απτόητο θάρρος, άφθαστη ορμητικότητα και αξιοθαύμαστη καρτερικότητα και τελικά υποχρέωσαν τους Τούρκους να συμπτυχθούν προς τα ανατολικά με μεγάλες απώλειες.

Οι ελληνικές Μοίρες αεροπλάνων, τέσσερις της Στρατιωτικής Υπηρε-

σίας και μία του Ναυτικού, συνέβαλαν με επιτυχία στο έργο των πεζοπόρων τμημάτων κατά τις διάφορες επιχειρησιακές φάσεις, παρά τις τεχνικές δυσχέρειες λόγω παλαιότητας υλικού. Με τις αναγνωριστικές πτήσεις ενημερώνονταν τα επιτελεία για τις διατάξεις του αντιπάλου και συμπληρώνονταν οι υποτυπώδεις χάρτες, οι οποίοι παρουσίαζαν χωριά και τοποθεσίες σε εντελώς διαφορετικές θέσεις από τις πραγματικές, με αποτέλεσμα την έκδοση διαταγών που δεν ανταποκρίνονταν προς την πραγματική κατάσταση του μετώπου. Μία άλλη σπουδαία υπηρεσία των αναγνωριστικών πτήσεων ήταν η παροχή πληροφοριών προς τα Στρατηγεία της γενικής εξέλιξης των διαφόρων συγκρούσεων με τον αντίπαλο που σε αυτή την περίπτωση οι σχετικές πληροφορίες ρίπτονταν με σημειώματα εντός ερμαιοτισμένων φακέλων.

Παρά την άριστη μαχητικότητα των ελληνικών δυνάμεων, οι επιχειρήσεις Ιουνίου – Ιουλίου 1921, αν και πέτυχαν την κατάληψη των αντικειμενικών σκοπών, δεν κατέληξαν στην οριστική συντριβή των δυνάμεων του αντιπάλου.

ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΠΡΟΣ ΣΑΓΓΑΡΙΟ ΚΑΙ ΑΓΚΥΡΑ — Στις 15 Ιουλίου 1921 συνήλθε στην Κιουτάχεια πολεμικό συμβούλιο προκειμένου να αποφασισθεί η συνέχιση των επιχειρήσεων και πέρα από τον Σαγγάριο ποταμό, προς την Άγκυρα, για την τελική συντριβή των τουρκικών δυνάμεων. Σε αυτό μόνο ο Αντισυνταγματάρχης Σπυρίδωνος του 4^{ου} Επιτελικού Γραφείου ήταν αντίθετος με την επιχείρηση, ισχυριζόμενος: *<<Η Στρατιά δια να προχωρήση και να επιδιώξη την σύναψιν εν συνεχεία νέων αγώνων, πρέπει να είναι εφοδιασμένη επαρκώς εις μέσα μάχης και συντηρήσεως. Τα εναπομείναντα τώρα εις τας Μεραρχίας πυρομαχικά, μετά τους τελευταίους αγώνας, επαρκούν μόνον δι' αγώνα μίας ή δύο το πολύ ημερών και να δημιουργηθή κέντρο εφοδιασμού στο Εσκή Σεχίρ. Εάν η Στρατιά προχωρήση ανατολικότερων του Σαγγαρίου και εμπλακεί εις πολυήμερον αγώνα θα στερηθή των μέσων μάχης και συντηρήσεως. Ούτω δε στερούμενη πυρομαχικών ενδέχεται να ηττηθή και να απολέση παν ότι έως τώρα εκέρδισεν ή ακόμη το χειρότερον να απωθηθή προς την έρημον καταστρεφόμενη>>.*

Στο επόμενο πολεμικό συμβούλιο, παρουσία του Πρωθυπουργού Δημ. Γούναρη και του Βασιλιά Κωνσταντίνου αποφασίστηκε η συνέχιση της εκστρατείας προς Σαγγάριο – Άγκυρα, για την τελική συντριβή των τουρ-

κικών δυνάμεων. Είναι φανερό ότι επικράτησε η λανθασμένη ελπίδα ότι οι Τούρκοι θα αμύνονταν Δυτικά του Σαγγάριου.

Έτσι, την 1^η Αυγούστου 1921 άρχισε η θερινή επιθετική ενέργεια. Η Ελληνική Στρατιά προέλασε με εννέα μεραρχίες και την Ταξιαρχία Ιππικού (Α΄, Β΄ και Γ΄ Σώματα Στρατού). Η κίνηση αυτή πραγματοποιήθηκε κάτω από αφόρητη ζέση και με συνεχή παρενόχληση του τουρκικού ιππικού. Ωστόσο, ολοκληρώθηκε η διάβαση του Σαγγάριου και στις 11 του ίδιου μήνα άρχισε η επίθεση κατά της κύριας αμυντικής τοποθεσίας. Ο αγώνας που ακολούθησε ήταν λυσσώδης και οι μάχες φονικές. Ο Έλληνας μαχητής, για μία ακόμη φορά, έδειξε απaráμιλλο θάρρος και πρωτοφανή αντοχή, παρά το γεγονός της κόπωσης που είχε υποστεί από τις διαρκείς πορείες που είχαν προηγηθεί σε ένα άνυδρο και τελείως άγονο έδαφος.

Η προσπάθεια της Στρατιάς να υπερκεράσει το αριστερό της τουρκικής διάταξης δεν έφερε αποτέλεσμα, γιατί το τουρκικό ιππικό παρακολουθούσε στενά τις κινήσεις των ελληνικών δυνάμεων και η τουρκική διοίκηση επέκτεινε την άμυνά της προς τα ανατολικά. Αν και κυριεύτηκαν οι δύο πρώτες αμυντικές γραμμές των Τούρκων, αυτό δεν έγινε για την τρίτη, που θα άνοιγε το δρόμο προς την Άγκυρα.

Στις 28 Αυγούστου οι Τούρκοι εξαπέλυσαν σφοδρή αντεπίθεση εναντίον των Γ΄ και Α΄ Σωμάτων Στρατού, στο δυτικό πλευρό της ελληνικής διάταξης, η οποία αποκρούστηκε με επιτυχία. Όμως, η προβαλλόμενη από τους Τούρκους συνεχής και σθεναρή αντίσταση, σε συνδυασμό με τη δυσχερή θέση των Ελλήνων, όπως η μειωμένη λόγω των απωλειών δύναμη, η έλλειψη γενικών εφεδρειών, ο δύσκολος ανεφοδιασμός και η αναμενόμενη εποχή των βροχοπτώσεων ανάγκασε την Κυβέρνηση των Αθηνών να εγκρίνει τη σύμπτυξη της Στρατιάς στη γραμμή του Εσκή Σεχίρ.

Η σύμπτυξη άρχισε χωρίς καθυστέρηση. Τη νύκτα της 30 προς 31 Αυγούστου η Στρατιά πέρασε τον Σαγγάριο και συνέχισε την κίνησή της προς τα δυτικά, καταστρέφοντας τη σιδηροδρομική γραμμή μέχρι το Εσκή Σεχίρ. Τελικά η Στρατιά οργανώθηκε στη γενική γραμμή Νικομήδεια - Εσκή Σεχίρ - Σεϊντί Γαζή - Κιουτάχεια - Αφιόν Καραχισάρ - Μαϊάνδρο ποταμό, όπου και παρέμεινε μέχρι τον Αύγουστο του 1922, ασχολούμενη με την οχύρωση της περιοχής.

ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ — Μπορεί να λεχθεί ότι οι επιχειρήσεις του 1921 συνιστούσαν “έπος” χωρίς νίκη. Όπως αναπτύχθηκε, οι εν γένει επιχειρήσεις του έτους αυτού αν και παρουσίασαν επικό χαρακτήρα λόγω της μαχητικής ορμής του Έλληνα μαχητή, εντούτοις δεν επέφεραν την τελική συντριβή του αντιπάλου.

Αν και ολοκληρώθηκε η διάβαση του Σαγγάριου ποταμού και οι ελληνικές σημαίες βρέθηκαν στα πρόθυρα της Άγκυρας, ο προσδοκώμενος στόχος αποδείχθηκε ανέφικτος και η απόφαση για επιστροφή ως η καλύτερη λύση.

Στην άνυδρη έκταση της Αλμυράς Ερήμου δεν φυτρώνουν παπαρούνες, για να θυμίζουν με το χρώμα τους το ελληνικό αίμα που χύθηκε εκεί και που αποτέλεσε θυσία χωρίς αντίκρισμα.

Έτσι για τη διάσωση του υπόλοιπου ελληνικού δυναμικού διατάχθηκε επαναφορά στην προηγούμενη ζώνη κατοχής· σε προηγούμενα “κάστρα”, ασθενέστερα όμως αυτή τη φορά από τις φθοροποιές συνέπειες του πολέμου. Βέβαια το οικτρό αποτέλεσμα δεν ήταν μονόπλευρο, αφού οι απώλειες ήταν εξ ίσου σημαντικές και για τις τουρκικές δυνάμεις, όχι όμως συντριπτικές και γι’ αυτό άλλωστε αυτές επανέκαμψαν το επόμενο έτος με ικανότητα ανάληψης νικηφόρας επιθετικής ενέργειας.

Η αγόρευση του Ελ. Βενιζέλου στη Βουλή

(πρακτικά 1^{ης} Απρ.1932) ¹⁵

Ελευθέριος Βενιζέλος (Πρωθυπουργός) : << Διατί επήγαμε κύριοι, προς την Άγκυραν; Διατί απεφασίσαμεν να κάμωμεν αυτήν την επιχείρησιν, η οποία μας ηνάγκασε να διέλθωμεν από την Αλμυράν Ερημον και να αφήσωμεν εκεί χιλιάδας εκ των στρατιωτών μας νεκρούς; Ποίος ήτο ο αντικειμενικός σκοπός;

Ελέχθη ότι επεδιώκαμεν μέγαν σκοπόν, την καταστροφήν του πολεμικού υλικού! Ακούσατε ποτέ κύριοι, πλέον εγκληματικήν επιχείρησιν να θυσιασθούν δεκάδες χιλιάδες άνδρες δια να καταστραφή το πολεμικόν υλικόν του εχθρού; Διότι αν εφθάναμεν εις την Άγκυρα, εφ’ όσον δεν θα καταωρθώναμεν να περικυκλώσωμεν τον εχθρόν και να τον εξαφανίσωμεν, τι θα εκερδίζαμεν; Τοιαύτη δε περικύκλωσις και καταστροφή του εχθρού ήτο όλως απίθανος, διότι δεν είναι δυνατόν να αναλαμβάνωμεν τοιαύτας επιχειρήσεις και να αναμένω-

---

15. Πρακτικά Βουλής 1^{ης} Απριλίου 1932, έκδοσης εθνικού τυπογραφείου του έτους 1932 (αρχείο: Π. – Β. Παπαδάκη).

μεν ότι ο εχθρός θα ενεργήσει μωρώς, αλλ' οφείλομεν να υποθέσωμεν ότι θα διεξαγάγη την άμυνάν του κατά τρόπον λογικόν.

Θα επήγαινεν ο εχθρός πάρα πέρα, θα επηγαίναμε και εμείς εκεί; Σημειώτεον δε ότι, αν μας άφηναν να προελάσωμεν προς την Άγκυραν και έμεναν με ισχυρόν στρατόν εκατέρωθεν της οδού της προελάσεως, όλος ο προελάσας στρατός θα ευρίσκετο εις την ανάγκην να παραδοθεί.

Δεν λέω ότι δια την εγκληματικήν προς Άγκυραν προέλασιν ευθύνεσθε σεις οι πολιτικοί μόνον, ευθύνονται βέβαια και οι στρατιωτικοί, αλλά υποστηρίζω ότι είναι αδύνατον πολιτικός ανήρ, άξιος του ονόματός του, να αναλάβη να διεξαγάγη τοιαύτην πολεμικήν περιπέτειαν, αν δεν έχη το πνεύμα το αναγκαίον, το οποίον του επιτρέπει να κρίνη τα στρατηγικά ζητήματα, την στρατηγικήν πολιτικήν της χώρας, ώστε να μην είναι όργανον και δούλος των στρατιωτικών παραγόντων. Βέβαια ο πολιτικός, ο οποίος θα εισήρχετο εις τα ζητήματα της τακτικής, θα έπρεπε να κρεμασθή από τα πόδια ανάποδα και να καπνισθή αν είναι δυνατόν. Αλλ' είναι επίσης εγκληματίας ο πολιτικός, ο οποίος αναλαμβάνει ευθύναν τοιαύτας, αν δεν είναι εις θέσιν να κρίνη αποτελεσματικώς την στρατηγικήν πολιτικήν, η οποία επιβάλλεται δια το Κράτος.>>

Η αφήγηση ενός πολεμιστή¹⁶

Γιώργης Μυγιάκης - Στρατιώτης, από τους Κάμπους Κυδωνίας Χανίων, αφηγήθηκε το 1984 σε ηλικία 85 ετών τα εξής:

<< Στις αρχές Αυγούστου 1921 άρχισε η πορεία μας προς την Άγκυρα. Βαδίζαμε (σ.σ. Α' & Β' Σώματα Στρατού) προς το Γόρδιο μέσω της Αλμυράς Ερήμου. Η Αλμυρά Έρημος αρχίζει από το Σαρβί Χισάρ και είναι μια τεράστια έκταση, στην οποία υπάρχει μόνο άμμος. Δεν είδαμε ούτε πέτρα, ούτε δέντρο, ούτε νερό για έξι μέρες. Τελικά στις 11 Αυγούστου αργά το απόγευμα φθάσαμε στις όχθες του Σαγγάριου ποταμού. Την ίδια μέρα το βράδυ μπήκαμε στο Γόρδιο. Χωρίς καθόλου να ξεκουραστούμε μετά από εξαντλητική πορεία, έρχεται ο Συνταγματάρχης και μας λέει: Επειδή ο τουρκικός στρατός υποχωρεί άτάκτως θα συνεχίσουμε την πορεία μας για να τον φθάσουμε και να του πάρουμε τα κανόνια.

Προχωρήσαμε, όταν ξαφνικά άρχισε να μας χτυπά το τουρκικό πυροβολικό.

16. Από το ένθετο του Μικρασιατικού Έπους στην εφημερίδα "ΧΑΝΙΩΤΙΚΑ ΝΕΑ" 29^{ης} Ιουνίου 1999 (αρχείο: Π. - Β. Παπαδάκη).

Είχαμε φθάσει στην οχυρωμένη γραμμή Ακαρτάγ, που είχαν σκάψει οι Τούρκοι χαρακώματα ένα μπόι και πάνω από αυτά μας πετούσαν χειροβομβίδες. Εκεί δώσαμε σκληρές μάχες, 12 και 13 Αυγούστου. Τελικά καταφέραμε και πετάξαμε τους Τούρκους από τα χαρακώματά τους. Μας έκαναν την πρώτη αντεπίθεση. Σταματήσαμε πάνω στα ίδια τους τα χαρακώματα και πετώντας τους χειροβομβίδες δεν τους αφήσαμε να τα ζανακαταλάβουν. Επτά αντεπιθέσεις είχαμε αποκρούσει όταν ήρθε ο Υποστράτηγος Νικόλαος Τρικούπης και συνεχάρηκε δια χειραψίας τον Διοικητή μας. Τελικά οι Τούρκοι σπάσανε και οπισθοχωρήσανε.

Συνεχίσαμε την πορεία μας και στις 15 Αυγούστου ξανασυναντήσαμε συγκεκριμένο τον εχθρό που μας πρόβαλε φοβερή αντίσταση. Εκεί μαχόμαστε τρία συντάγματα, το 4^ο, το 14^ο και το 46^ο. Δεν είχαμε βλήματα να τους ρίξουμε και πιαστήκαμε σε μια λυσσώδη μάχη με τη λόγχη, αλλά κερδίσαμε την επίθεση.

Τελευταία στάση στην πορεία μας ήταν το Γιαπά Χαμάμ, έξι ώρες από την Άγκυρα. Εκεί πιάσαμε αιχμάλωτο ένα Τούρκο με το βαθμό του ταγματάρχη, που μας είπε ότι: 6 ώρες απέχει η Άγκυρα, αλλά και 6 χρόνια να προσπαθείτε δε θα φθάσετε.

Ο λόχος μας είχε ξεκινήσει για την εκστρατεία της Άγκυρας με 230 άνδρες και στο τέλος μείναμε 28.

Όταν αργότερα, μετά την οπισθοχώρηση, βρισκόμουν στο νοσοκομείο της Σμύρνης τραυματίας, μου λέει ένας άλλος τραυματίας από δίπλα, ο Μακράκης από το Ρέθυμνο: Γιώργη τώρα περνά το σύνταγμά μας απ' έξω. Τότε γυρίζω και τον ρωτώ: Έχουν τη σημαία μαζί; Ναι μου λέει. Πρώτα μας ενδιέφερε η σημαία και μετά η ζωή μας. >>

Γ΄ Φάση

Η απέλπιδα συνέχιση της εκστρατείας στη Μικρά Ασία

Πέραν από τη συμφωνία που υπέγραψε η Γαλλία με την Τουρκία στις 20 Οκτωβρίου 1921 (Συνθήκη της Άγκυρας), πρόσθετα τον Ιανουάριο του 1922 ζήτησε με υπόμνημά της προς την Αγγλία, να αποδοθούν στην Τουρκία η Μικρά Ασία και η Ανατολική Θράκη.

Η νέα αυτή τακτική της γαλλικής πολιτικής επεδίωκε τον προσεταιρισμό των Τούρκων εθνικιστών, προκειμένου να μειωθεί η σοβιετική (κομμουνιστική) επιρροή προς την Άγκυρα. Όμως, ήταν άκρως δυσμενής για τα ελλη-

νικά συμφέροντα και εκδηλώθηκε την περίοδο που η Αθήνα αντιμετώπιζε στρατιωτικό αδιέξοδο.

Η εν γένει στάση των Συμμάχων επιβεβαίωσε την απομόνωση της ελληνικής πολιτικής. Η τετράμηνη σχεδόν περιπλάνηση του Έλληνα πρωθυπουργού Δημ. Γούναρη στις διάφορες πρωτεύουσες (2 Οκτωβρίου 1921 έως 2 Φεβρουαρίου 1922), δεν επέφερε ούτε το απαραίτητο για τη συντήρηση του μικρασιατικού στρατού δάνειο, αλλ' ούτε και τη δέσμευση της Αγγλίας σε κάποιο συγκεκριμένο σχέδιο ειρήνης, δυσμενέστερο έστω και από αυτό της συνθήκης των Σεβρών. Ως εκ τούτου, μη έχοντας κανένα περιθώριο ελιγμών, η κυβέρνηση αφέθηκε στις αποφάσεις των Αγγλο-Γάλλων, για όποιο τυχόν σχέδιο νέων όρων ειρήνης.

Μετά από τις διπλωματικές αποτυχίες του Δ. Γούναρη και την άρνηση των συμμάχων για οικονομική ενίσχυση, πραγματοποιήθηκε για την κάλυψη των χρηματικών αναγκών δανειοδότηση από τον ελληνικό λαό. Ο Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης (1859-1922) ως υπουργός επισιτισμού και οικονομικών στην κυβέρνηση Δ. Γούναρη, εφάρμοσε ένα πρωτότυπο σύστημα με τη διχοτόμηση του χαρτονομίσματος. Η αριστερή πλευρά χρησιμοποιείτο ως νόμισμα στη μισή αξία του ακεραίου χαρτονομίσματος (δηλ. το κομμάτι του εκατοντάδραχμου άξιζε πενήντα δραχμές). Η αντίστοιχη δεξιά πλευρά ανταλλάσσόταν με έντοκη ομολογία στη μισή αξία του ακεραίου χαρτονομίσματος.

Έτσι, αποφεύχθηκε η κυκλοφορία νέου χαρτονομίσματος και έδωσε στο κράτος την ευχέρεια να απαλλαγεί από το δημοσιονομικό αδιέξοδο και ως ένα βαθμό να καλύψει πρόσκαιρα τη χρηματοδότηση του πολέμου.

Σημειώνεται ότι ο Πέρος Πρωτοπαπαδάκης λίγο μετά το ως άνω αναγκαστικό δάνειο, διορίστηκε πρωθυπουργός (9 Μαΐου – 28 Αυγούστου 1922) και με τη Μικρασιατική Καταστροφή δικάστηκε στη “Δίκη των έξι”. Καταδικάστηκε σε θάνατο για έσχατη προδοσία και μαζί με άλλους πέντε τουφεκίστηκε στο Γουδή στις 15 Νοεμβρίου 1922.

ΑΛΛΑΓΗ ΑΡΧΙΣΤΡΑΤΗΓΙΑΣ ΣΤΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ — Σε ένα κλίμα στρατιωτικού αδιεξόδου, για την τόνωση του ηθικού λαού και στρατού, κρίθηκε σκόπιμο να οριστεί μία νέα προσωπικότητα στην αρχηγία του στρατού στη Μικρά Ασία. Σκέψεις για την αλλαγή του Αρχιστράτηγου Αναστάσιου Παπούλα είχαν αρχίσει από το 1921, όταν απέτυχε στην εκστρατεία

εναντίον της Άγκυρας. Τελικά, στις 23 Μαΐου 1922, η κυβέρνηση Π. Πρωτοπαπαδάκη τον αποστράτευσε με αντικαταστάτη του τον Στρατηγό Γεώργιο **Χατζανέστη** (1862-1922). Σημειώνεται ότι στην “Εφημερίδα της Κυβερνήσεως” τα σχετικά διατάγματα είχαν τον τίτλο: “*Περί αποδοχής της παραίτησεως του Αναστάσιου Παπούλα και περί διορισμού του Γεωργίου Χατζανέστη ως Αρχιστράτηγου*”.

Η εκλογή του Χατζανέστη προκάλεσε τις αντιδράσεις μερίδας των αξιωματικών. Σύμφωνα με ιστορικούς ο Χατζανέστης δεν ήταν το κατάλληλο πρόσωπο για την ηγεσία του στρατεύματος, καθώς ο ίδιος δεν θεωρούσε επιτακτική την ανάγκη τόνωσης της ψυχολογίας των στρατευμένων. Αν και μορφωμένος αξιωματικός υπήρξε ιδιόρρυθμος με αποτέλεσμα η τοποθέτησή του να μη συμβάλει στην ενίσχυση της εμπιστοσύνης του στρατεύματος απέναντι στην ηγεσία του.

Ο Γεώρ. Χατζανέστης, ως νέος αρχιστράτηγος, υποστήριξε τη σύμπτυξη του μετώπου σε μικρότερο μήκος, θεωρώντας σημαντικό μειονέκτημα την πολύ εκτεταμένη διάταξη του στρατεύματος. Το σχέδιο που εκπονήθηκε ολοκληρώθηκε στις αρχές Αυγούστου δίχως να εφαρμοστεί λόγω της εντωμεταξύ τουρκικής επίθεσης. Όπως φαίνεται η εκπόνηση του υπόψη σχεδίου σύμπτυξης δεν είχε τον χαρακτήρα του επείγοντος, λόγω της εσφαλμένης εικόνας του Χατζανέστη σχετικά με τις επιθετικές και οργανωτικές δυνατότητες του Τουρκικού Στρατού.

Τονίζεται ότι κύριο μέλημα του Χατζανέστη κατά τη διάρκεια της θητείας του ως αρχιστράτηγος, ήταν η οργάνωση εκστρατείας προς κατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Για τον σκοπό αυτόν απέσπασε στρατιωτικές δυνάμεις από το μέτωπο και τα μετόπισθεν της Μικράς Ασίας, με τις οποίες ενίσχυσε τις υπάρχουσες στην Θράκη. Οι δυνάμεις που μετακινήθηκαν τον Ιούλιο 1922 από το μέτωπο του Αφιόν Καραχισάρ στην Θράκη ανέρχονταν σε 22.000 άνδρες, τη στιγμή που η σχεδιαζόμενη κατάληψη της Κωνσταντινούπολης δεν ήταν μια εύκολη υπόθεση, δεδομένου ότι η Πόλη κατεχόταν από τους Συμμάχους. Η υπόψη απομάκρυνση δυνάμεων από το μέτωπο έγινε αντιληπτή στους Τούρκους, οι οποίοι επέσπευσαν την επίθεσή τους στις 13 Αυγούστου 1922, και μάλιστα ακριβώς στο σημείο του Αφιόν Καραχισάρ που είχαν αποσυρθεί οι δυνάμεις.

Η απόφαση της κυβέρνησης για την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης

βασίστηκε στη σκέψη στο να ενδώσει ο Κεμάλ και να επιτευχθεί λύση του προβλήματος μέσω της διπλωματικής οδού, αφού η τουρκική πλευρά παρουσίαζε αδιαλλαξία για μια ειρηνική διευθέτηση.

Ο W. Churchill στα απομνημονεύματά του χαρακτηρίζει την επιχείρηση αυτή “*αριστοτεχνικό σχέδιο, το οποίο εμπνεύστηκε από την απελπισία της η ελληνική ηγεσία*” και συνεχίζει “*η κατοχή της Κωνσταντινούπολης από τον Ελληνικό Στρατό θα του άνοιγε νέους ορίζοντες*”.

Εντούτοις, το ιδιοφύες αυτό σχέδιο της κατάληψης της Κωνσταντινούπολης, δεν πρόλαβε να υλοποιηθεί, αφού η έγκαιρη και έντονη αντίδραση των Συμμάχων ματαίωσε την εκτέλεση της επιχείρησης.

ΑΡΧΙΣΤΡΑΤΗΓΟΙ ΣΤΟ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ — Στον Αρχιστράτηγο Γεώρ. Χατζανέστη αποδόθηκαν ευθύνες που αφορούσαν στη διαχείριση της τουρκικής επίθεσης που εκδηλώθηκε τον Αύγουστο του 1922, την σημασία της οποίας άργησε να αντιληφθεί και να αντιδράσει ανάλογα. Αντικαταστάθηκε στην ηγεσία της Στρατιάς της Μικράς Ασίας στις 21 Αυγούστου 1922 και συνελήφθηκε με την πτώση του μικρασιατικού μετώπου και την επικράτηση των στρατιωτικών. Στο έκτακτο στρατοδικείο, γνωστό ως “Δίκη των έξι”, κρίθηκε ένοχος για εσχάτη προδοσία μαζί με άλλους πέντε πολιτικούς. Καταδικάστηκε σε θάνατο και τουφεκίστηκε στο Γουδή στις 15 Νοεμβρίου του 1922.

Επίσης, πολύ αργότερα, το 1935, με διαφορετική αιτιολογία, και ο προκάτοχος του Χατζαλέξη στην αρχιστρατηγία της Μικράς Ασίας, Αναστάσιος Παπούλας, καταδικάστηκε σε θάνατο. Συνελήφθη για τη συμμετοχή του στο αποτυχημένο κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου 1935 των Πλαστήρα – Βενιζέλου. Καταδικάστηκε σε θάνατο και τελικά εκτελέστηκε, μαζί με τον Αντιστράτηγο Μιλτιάδη Κοιμήση, δια τουφεκισμού ξημερώματα της Μ. Τετάρτης, 24 Απριλίου 1935. Η εκτέλεσή τους έγινε παρόλο που είχε δοθεί χάρη, αφού δεν ήταν οι κύριοι υπεύθυνοι του κινήματος και θεωρείται ως εκδίκηση των αντιβενιζελικών στις εκτελέσεις των έξι το 1922.

Δ΄ Φάση - Η δυσμενής κατάσταση των Ελλήνων και η τουρκική επίθεση με τη διάσπαση του μετώπου

Η κατάσταση που δημιουργήθηκε στο στράτευμα μετά τη μάχη του Σαγγαρίου και τη σύμπτυξη της Στρατιάς στη γραμμή του Εσκή Σεχίρ, δεν επέτρεπε

επιθετικές επιχειρήσεις, εξαιτίας των μεγάλων απωλειών και της αποφασιστικής τουρκικής αντίστασης. Εξάλλου, η άμυνα στο τεράστιο αυτό μέτωπο των επτακοσίων χιλιομέτρων ήταν επισφαλής. Το ηθικό του Ελληνικού Στρατού συνεχώς μειωνόταν, σε σύγκριση με εκείνο της επιχείρησης προς την Άγκυρα. Σ' αυτό συντελούσαν οι βαρύτατες απώλειες που είχαν σημειωθεί, η κακή διατροφή - ενδιαίτηση και η απογοήτευση που κυριαρχούσε για το άσκοπο των τόσων θυσιών.

Ένας άλλος εξ ίσου σοβαρός παράγοντας, που επιδρούσε δυσμενώς στην όλη κατάσταση, ήταν ο εθνικός διχασμός από τα πολιτικά πάθη, στον οποίο εισχώρησε και η προπαγάνδα των κομμουνιστών με διαλυτικά αποτελέσματα. Το ΚΚΕ, που ιδρύθηκε το 1918, ακολούθησε στο Μικρασιατικό Μέτωπο την πολιτική των Μπολσεβίκων, οι οποίοι με ηγέτη τον Βλαντίμιρ Λένιν υποστήριξαν τον αγώνα των Τούρκων με όπλα, πυρομαχικά και οικονομική βοήθεια, βάσει συμφωνίας, της γνωστής Συνθήκης της Μόσχας (16 Μαρτίου 1921). Οι Ρώσοι χαρακτήρισαν τον πόλεμο που διεξήγαγε ο Κεμάλ αντι-ιμπεριαλιστικό κατά των δυτικών δυνάμεων• πολιτική που ακολούθησε και το ΚΚΕ, όπως αποδεικνύεται σε δημοσίευμα του “ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ” στις 12 Ιουλίου του 1935.

Για τις δυσμενείς ως άνω παράγοντες που επικρατούσαν στις ελληνικές δυνάμεις, ήταν ενήμερη η τουρκική ηγεσία, η οποία ήδη διέθετε δεκαοκτώ

μεραρχίες Πεζικού και πέντε Ιππικού, άριστα εξοπλισμένες, καθώς και διακόσια εξήντα πυροβόλα. Ομοίως, την περίοδο αυτή η Τουρκική Αεροπορία είχε ανασυγκροτηθεί, αφού είχε εφοδιαστεί με αεροπλάνα και υλικό υποστήριξης από τα Γαλλικά στρατεύματα της Συρίας.

Με αυτές τις ευνοϊκές για τους Τούρκους συνθήκες, αποφασίστηκε από τον Κεμάλ η γενική επίθεση εναντίον του ελληνικού μετώπου. Στις 13 Αυγούστου 1922 το τουρκικό πυροβολικό άρχισε καταγιστικό βομβαρδισμό εναντίον του μετώπου στον νότιο τομέα, στα δυτικά του Αφιόν Καραχισάρ. Η σφοδρότητα και η ακρίβεια της βολής προκάλεσαν μεγάλες απώλειες στα ελληνικά τμήματα. Ακολούθησε η επίθεση του τουρκικού πεζικού, όπου ολόκληρη τη μέρα η μάχη που εξελίχθηκε ήταν υπερβολικά σκληρή και αιματηρή. Την επομένη το μέτωπο διασπάστηκε και οι εκεί ελληνικές δυνάμεις του Α΄ και Β΄ Σώματος Στρατού, που τέθηκαν υπό την ενιαία διοίκηση του Υποστράτηγου Ν. Τρικούπη, άρχισαν να υποχωρούν. Στην αρχή η υποχώρηση ήταν κανονική, αλλά μετά από νέα μάχη στις 16 και 17 Αυγούστου, με επακόλουθο την ήττα των ελληνικών δυνάμεων, αυτές διασπάστηκαν και ένα μικρό μέρος τους κατόρθωσε να φτάσει στο Ουσάκ.

Η ΕΚΚΕΝΩΣΗ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ — Μετά την ατυχή αυτή εξέλιξη, αποφασίστηκε η εκκένωση της Μικράς Ασίας από τις ελληνικές δυνάμεις. Μία ομάδα του νότιου τομέα (Α΄ και Β΄ Σωμάτων Στρατού), υπό τον Ν. Τρικούπη, διαλύθηκε στην κοιλάδα του Αλή Βεράν από τις κεμαλικές δυνάμεις και μεγάλα τμήματα αναγκάστηκαν να παραδοθούν μαζί με τον Τρικούπη.¹⁷ Μία άλλη ομάδα, υπό τον Στρατηγό Φράγκο, κατόρθωσε να φθάσει στο λιμάνι του Τσεσμέ στην Ερυθραία και να μεταφερθεί με πλοία στη Χίο και τη Μυτιλήνη.

Οι δυνάμεις του Γ΄ Σώματος Στρατού, στον βόρειο τομέα (Εσκή Σεχήρ), μαχόμενες συνεχώς εναντίον ισχυρών τουρκικών δυνάμεων, διατήρησαν τη συνοχή τους και έφθασαν στα λιμάνια της Πανόρμου και της Αρτάκης. Από εκεί στις 5 Σεπτεμβρίου διαπεραιώθηκαν με πλοία στη Ραιδεστό της Θράκης.

---

17. Ο Νικόλαος Τρικούπης κρατήθηκε αιχμάλωτος και το 1923 επέστρεψε στην Ελλάδα, βάσει συμφωνίας ανταλλαγής αιχμαλώτων. Αποστρατεύθηκε χωρίς να κληθεί ποτέ σε απολογία. Το ξίφος του οι Τούρκοι το έθεσαν ως έκθεμα στο Πολεμικό Μουσείο της Άγκυρα. Το 1927, παρά τις όποιες ευθύνες του για την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου, ανακλήθηκε στην ενεργό υπηρεσία και προάχθηκε σε αντιστράτηγο.

όπου και εντάχθηκαν στις εκεί ελληνικές δυνάμεις (Στρατιά Έβρου). Μόνο η ΧΙ Μεραρχία κυκλώθηκε στην περιοχή των Μουδανιών και αιχμαλωτίστηκε.

Η δράση των ελληνικών Μοιρών αεροπλάνων συνεχίστηκε, προσφέροντας στα πεζοπόρα τμήματα πληροφορίες που αφορούσαν τη δύναμη και τις κινήσεις του εχθρού, με τις επιθετικές αναγνωριστικές πτήσεις που εκτελούσαν.

Σε διάστημα 20 περίπου ημερών, ο ελληνικός στρατός είχε εγκαταλείψει το μικρασιατικό έδαφος.

Η ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΤΗΣ ΣΜΥΡΝΗΣ — Στις 27 Αυγούστου 1922 έφθασαν στη Σμύρνη τα πρώτα τμήματα του τουρκικού στρατού, όταν από την προηγούμενη οι ελληνικές πολιτικές και στρατιωτικές αρχές είχαν ήδη εγκαταλείψει την πόλη. Ακολούθησε από τους Τούρκους στρατιώτες και τον μαινόμενο τουρκικό όχλο ένα όργιο σφαγών, λεηλασιών και βιασμών εναντίον των χρι-

«Η φωτιά απλωνόταν παντού. Ντουμάνια σε ο ουρανός. Μαύρα σύννεφα ανηφορίζανε και μπερδευόταν το ένα με το άλλο. Κόσμος, εκατοντάδες χιλιάδες κόσμος, τρελός από φόβο, αρχίνησε να τρέχει απ' όλα τα στενοσόκακα στην παραλία σαν μαύρο ποτάμι... Μπρος θάλασσα, πίσω φωτιά και σφαγή... Η θάλασσα δεν είναι πια εμπόδιο. Χιλιάδες άνθρωποι πέφτουνε και πνίγονται. Τα κορμιά σκεπάζουν τα νερά σαν να 'ναι μώλος... Νέοι, γέροι, γυναίκες, παιδιά στριμώχνονται και ποδοπατούνται, λιποθυμούνε και ξεψυχούνε... Ο τρόμος ξεπερνάει τον θάνατο... Όποια γλώσσα κι αν μιλάς, λόγια δεν θα βρεις να τότε περιγράψεις...»

Ο Falih Rifki Atay, διακεκριμένος τούρκος δημοσιογράφος και στέλεχος του κεμαλικού εθνικιστικού κινήματος, στο βιβλίο του με τίτλο Cankaya, θέτει σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο (στην πρώτη έκδοση γιατί στις επόμενες επαλείφθηκε) το ερώτημα: *Γιατί κάψαμε τη Σμύρνη; Και απαντά: <<Επειδή φοβηθήκαμε ότι, αν έμεναν τα κτίρια στη θέση τους, δεν θα μπορούσαμε να απαλλαγούμε από τις μειονότητες...>>¹⁸*

ΟΙ ΑΠΩΛΕΙΕΣ — Οι απώλειες του Ελληνικού Στρατού κατά τη Μικρασιατική Εκστρατεία 1919-1922, ήταν ιδιαίτερα σημαντικές. Ο αριθμός των νεκρών αξιωματικών και οπλιτών, σε μάχες ή από άλλες αιτίες, ανήλθε στους 24.250. Οι αντίστοιχοι αγνοούμενοι ήταν 18.095 και οι τραυματίες σε 48.880.

ΟΙ ΔΙΩΓΜΟΙ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ — Με τη γενομένη στρατιωτική ήττα, οι διωγμοί των ελληνικών πληθυσμών επεκτάθηκαν σε όλες τις περιοχές της Μικράς Ασίας, φανερώνοντας τη διάσταση της μεγάλης τραγικής καταστροφής που γνώρισε ο ελληνισμός. Με τις σφαγές και τους διωγμούς εκριζώθηκε ο συμπαγής Ελληνισμός που ανθούσε στην περιοχή. Σύμφωνα με εκτιμήσεις, περίπου 300.000 σφαγιάστηκαν ή χάθηκαν, ενώ οι περιουσίες τους διαπράχτηκαν και τα περισσότερα σπίτια τους τυλίχθηκαν στις φλόγες.

Οι περίπου 1.500.000 Έλληνες που κατάφεραν φτωχοί και συντριμμένοι να γλυτώσουν από τον όλεθρο, πέρασαν όπως μπορούσαν στα κοντινά ελληνικά νησιά και προωθήθηκαν στην ηπειρωτική Ελλάδα ως πρόσφυγες,

---

18. Από το βιβλίο της Marjorie Housepian Dobkin “ΣΜΥΡΝΗ 1922 Η καταστροφή μιας πόλης”, Εκδόσεις Παπαδόπουλος, 2014.

συμβάλλοντας καθοριστικά στη μεγάλη κοινωνική και πολιτισμική διαμόρφωση της χώρας.

Μαζί με τη “Μικρασιατική Καταστροφή”, όπως επικράτησε να ονομάζεται η ήττα και η συμφορά της εκστρατείας στη Μικρά Ασία, ενταφιάστηκε και η “Μεγάλη Ιδέα”, που αποσκοπούσε στην απελευθέρωση ελληνικών εδαφών και τη συνένωσή τους με τη μητέρα πατρίδα.

Η συμβολή του Ναυτικού στον Μικρασιατικό Αγώνα

Το Ελληνικό Ναυτικό συμμετείχε ενεργά στην Μικρασιατική Εκστρατεία. Πριν ακόμη από την άφιξη Ελληνικού Στρατού στη Σμύρνη, περί τα μέσα Απριλίου 1919, Μοίρα του Ελληνικού Στόλου με το “Αβέρωφ” ως αρχηγίδα, κατέπλευσε στο λιμάνι της πόλης μαζί με πλοία των Συμμαχικών Στόλων. Στις 30 Απριλίου (13 Μαΐου) 1919, τέσσερα αντιτορπιλικά με επικεφαλής το “Λέοντα” συμμετείχαν μαζί με άλλα τρία βρετανικά στην ιστορική νηοπομπή μεταφοράς από τις Ελευθερές για την κατάληψη της Σμύρνης της 1^{ης} Μεραρχίας. Η υπόψη δύναμη έφθασε στον προορισμό της την 1/14 Μαΐου και την επομένη ο Ελληνικός Στρατός αποβιβάστηκε στην Ιωνία ως εντολοδόχος των Συμμάχων.

Σε όλη τη διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας το Ναυτικό εξασφάλιζε τον ανεφοδιασμό του μαχόμενου Στρατού.

Μοίρα του Ελληνικού Στόλου, αποτελούμενη από το θωρηκτό “Κιλκίς” και αριθμού αντιτορπιλικών συμμετείχε στη νηοπομπή, που στις αρχές Ιουλίου 1920 απέπλευσε από την Πάνορμο και Αρτάκη της Μικράς Ασίας μεταφέροντας τη Μεραρχία Σμύρνης στα λιμάνια Ραιδεστού και Ηρακλείας. Στη συνέχεια υποστήριξε τις αποβατικές δυνάμεις προς κατάληψη της Ανατολικής Θράκης.

Η Μοίρα αεροπλάνων της Ναυτικής Αεροπορικής Υπηρεσίας, διατηρούσε σε πτήσιμη κατάσταση περί τα 15 διαφόρων τύπων αεροπλάνο αγγλικής κατασκευής, όπως de Havilland D.H.-4 και D.H.- 9, Sopwith Pup-Camel και B.E.2c. Η Μοίρα αυτή υπό την επιχειρησιακή υπαγωγή της Στρατιάς Μικράς Ασίας και διοικητικής υπό του Υπουργείου Ναυτικών, υποστήριξε τις στρατιωτικές επιχειρήσεις τόσο στη Μικρά Ασία όσο και με ένα Σμήνος στην κατάληψη της Ανατολικής Θράκης. Οι αποστολές που αναλάμβανε ήταν αντίστοιχες των Μοιρών της Στρατιωτικής Αεροπορικής Υπηρεσίας, η οποία δρούσε

με αεροπλάνα γαλλικής κατασκευής. Έτσι στο ενεργητικό της η Μοίρα του Ναυτικού, είχε αποστολές αναγνωρίσεων εχθρικών κινήσεων, πληροφοριών που αφορούσαν τη σχεδίαση χαρτών, βομβαρδισμών εχθρικών στόχων απομόνωσης, πτήσεων επαφής με μονάδες απομεμακρυσμένες κλπ..

▲ Αεροπλάνο D.H.- 9 της Ναυτικής Υπηρεσίας στη Σμύρνη

Τον Αύγουστο 1922 μέρος του Στόλου αποτελούμενη από τα θωρηκτά “Κιλκίς” και “Λήμνου”, του εύδρομου “Έλλη” και μιας Μοίρας αντιτορπιλικών, συμμετείχε στην εκκένωση της Μικράς Ασίας από τον Στρατό και τον άμαχο πληθυσμό.

Στη διάρκεια των διαπραγματεύσεων για την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης, ο στόλος βρισκόταν σε πλήρη ετοιμότητα για να πλεύσει από τον Βόλο προς τα Στενά για τυχόν δράση προς υποστήριξη των ελληνικών θέσεων.

Η στρατιωτική επανάσταση στη Χίο και τη Μυτιλήνη

Από τον Φεβρουάριο του 1922, υπήρχε κίνηση αξιωματικών της Στρατιάς της Μικράς Ασίας για ριζική μεταβολή της πολιτικής ηγεσίας των Αθηνών. Όπως ήταν αναμενόμενο, η κατάρρευση του μετώπου προκάλεσε στα στρατιωτικά τμήματα που είχαν καταφύγει συντεταγμένα στη Χίο και τη Μυτι-

λήνη, την απόφαση για επανάσταση. Στις 11 Σεπτεμβρίου 1922 εκδηλώθηκε κίνημα υπό την ηγεσία των συνταγματαρχών **Νικόλαου Πλαστήρα**, εκπρόσωπου του στρατού της Χίου, και **Στυλιανού Γονατά**, εκπρόσωπου του στρατού της Μυτιλήνης, καθώς και του αντιπλοίαρχου **Δημήτριου Φωκά**, εκπρόσωπου του Ναυτικού.

Η επαναστατημένη δύναμη που ανερχόταν σε πάνω από 12.000 άνδρες, επιβιβάστηκε σε επίτακτα πλοία και με τη συνοδεία πολεμικών κατευθύνθηκε προς την Αττική. Στη διάρκεια του πλου συγκροτήθηκε η 12μελής επαναστατική επιτροπή αποτελούμενη, εκτός από τους Γονατά, Πλαστήρα και Φωκά, ακόμα από τρεις συνταγματάρχες, πέντε αντισυνταγματάρχες και ενός αντιπλοίαρχου. Στόχος της επαναστατικής επιτροπή ήταν να μη καταρρεύσει περαιτέρω η χώρα και να προωθηθούν πολιτικές εξελίξεις.

Συγχρόνως, οπαδοί του κινήματος που βρίσκονταν στην Αθήνα, είχαν διαρκή επικοινωνία με τους πρωτεργάτες της επανάστασης και πριν ακόμη από την αποβίβαση του επαναστατικού σώματος στην ανατολική Αττική, στρατιωτικό αεροπλάνο που απογειώθηκε από το Τατόι έριξε στην πρωτεύουσα προκηρύξεις. Οι κινηματίες ζητούσαν την **π α ρ α ί τ η σ η** του Βασιλιά

Κωνσταντίνου Α΄ υπέρ του Διαδόχου, τη δ ι α λ υ σ η της Βουλής, τον άμεσο σχηματισμό κυβέρνησης φιλικής προς τις δυτικές μεγάλες δυνάμεις, την ενίσχυση του μετώπου στη Θράκη μέσω της συγκρότησης Στρατιάς Έβρου και την τιμωρία των υπευθύνων της μικρασιατικής καταστροφής.

Στη Ραφήνα και το Πόρτο Ράφτη αποβιβάστηκε η VI Μεραρχία, ενώ στο Λαύριο η I Μεραρχία. Ακολούθησε τηλεσίγραφο με τα αιτήματα των επαναστατών προς την Κυβέρνηση του Νικ. Τριανταφυλλάκου, που στις 28 Αυγούστου 1922 διαδέχτηκε την αντίστοιχη του Π. Πρωτοπαπαδάκη.

Τελικά όλες οι απαιτήσεις της Επαναστατικής Επιτροπής έγιναν αποδεκτές, αφού ουδείς μπορούσε να αντιταχθεί. Μία προσπάθεια για παραμονή του Κωνσταντίνου στον θρόνο, δεν καρποφόρησε και στις 14 Σεπτεμβρίου με διάγγελμα προς τον ελληνικό λαό παραιτήθηκε και ορκίστηκε Βασιλιάς ο γιός του Γεώργιος Β΄. Την ίδια μέρα μπήκαν στην Αθήνα τα πρώτα επαναστατικά στρατιωτικά τμήματα και την επομένη τα υπόλοιπα.

Στις 17 Σεπτεμβρίου ορίστηκε νέα κυβέρνηση (υπηρεσιακή) με πρωθυπουργό τον Σωτήριο Κροκιά, που κράτησε μέχρι στις 14 Νοεμβρίου 1922. Όπως ήταν φυσικό την ουσιαστική εξουσία είχε η Επαναστατική Επιτροπή, με αρχηγό τον Νικόλαο Πλαστήρα, που ανέθεσε τη διεθνή εκπροσώπηση της Χώρας στον Ελευθέριο Βενιζέλο.

Ο παραιτηθείς Κωνσταντίνος Α΄ αναχώρησε στις 30 Σεπτεμβρίου από τον

Ωροπό με το ατμόπλοιο “Πατρίς” για το Παλέρμο της Σικελίας, όπου εγκαταστάθηκε οικογενειακώς. Εκεί, στις 29 Δεκ. 1922 (11 Ιαν. 1923), π έ θ α ν ε αιφνιδιαστικά σε ηλικία μόλις 55 ετών από συγκοπή της καρδιάς. Ήταν από καιρό άρρωστος καθώς έπασχε από νεφρική ανεπάρκεια, χρόνια πνευμονοπάθεια λόγω αδιάκοπου καπνίσματος και ακόμη παρουσίαζε σοβαρή αρτηριακή υπέρταση με καρδιοαγγειακή επιβάρυνση. Ενταφιάστηκε στην κρύπτη της ρωσικής εκκλησίας της Φλωρεντίας στην Ιταλία. Σημειώνεται ότι τον βάραινε η Μικρασιατική Καταστροφή, καθώς είχε και προσωπική εμπλοκή στα πολεμικά γεγονότα, κυρίως μετά το πολεμικό συμβούλιο της Κιουτάχειας, 15 Ιουλίου 1921, που αποφασίστηκε η εκστρατεία προς την Άγκυρα.

Πολλά χρόνια αργότερα, το 1936, μετά την παλινόρθωση της μοναρχίας, η κυβέρνηση απέστειλε το θωρηκτό “Αβέρωφ” στο Μπρίντιζι για να παραλάβει τα οστά του Κωνσταντίνου καθώς και τα οστά της μητέρας του Βασιλίσσης Όλγας και της συζύγου του Βασιλίσσης Σοφίας, οι οποίες είχαν αποβιώσει επίσης εκτός Ελλάδας. Από τον Πειραιά που κατέπλευσε το πλοίο, στις 17 Νοεμβρίου 1936, με επίσημη πομπή οι σοροί μεταφέρθηκαν στη Μητρόπολη Αθηνών για λαϊκό προσκύνημα και στη συνέχεια ενταφιάστηκαν στο βασιλικό κοιμητήριο στο Τατόι.

Η Ανακωχή των Μουδανιών και η Συνθήκη της Λωζάννης

Μετά από τη διάσπαση του μετώπου και την αποχώρηση των δυνάμεων του Ελληνικού Στρατού από τη μικρασιατική ενδοχώρα και την καταστροφή της Σμύρνης, πραγματοποιήθηκε στις 20 με 28 Σεπτ. /3 με 11 Οκτ. 1922, με την επέμβαση των Συμμάχων, διάσκεψη στα Μουδανιά, λιμάνι στη θάλασσα του Μαρμαρά (Προποντίδα), με εκπροσώπους της Αντάντ (Αγγλίας, Γαλλίας και Ιταλίας) από το ένα μέρος και της Τουρκίας από το άλλο. Προσκλήθηκε και η Ελλάδα, προκειμένου να επιτευχθεί η κατάπαυση των εχθροπραξιών και να αποφασιστούν οι όροι της ανακωχής που θα βάρυναν την ελληνική πλευρά.

Η τουρκική αντιπροσωπεία αξίωσε με σθένος την αποχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων και του ελληνορθόδοξου πληθυσμού από τα εδάφη της Ανατολικής Θράκης έως τον ποταμό Έβρο, καθώς και από το Καραγάτς, το προάστιο της Αδριανούπολης που οριοθετείται δυτικά του Έβρου.

Όταν έφθασαν οι Έλληνες εκπρόσωποι, ο Στρατηγός Αλέξανδρος Μαζα-

ράκης και ο Αντισυνταγματάρχης Πτολεμαίος Σαρηγιάννης αρνήθηκαν να υπογράψουν το προκατασκευασμένο κείμενο με τους όρους που διαλάμβανε και αποχώρησαν. Όμως, κατόπιν πιέσεων ακόμη και του Βενιζέλου από το εξωτερικό, η Ελλάδα υποχρεώθηκε να δεχτεί τα τετελεσμένα γεγονότα. Από ελληνικής πλευράς καταβλήθηκε προσπάθεια, χωρίς αποτέλεσμα, για καλύτερους δυνατούς όρους αποχώρησης του ελληνικού πληθυσμού από τα εδάφη της Ανατολικής Θράκης.

Τελικά, στις 28 Σεπτεμβρίου/11 Οκτωβρίου 1922 υπογράφηκε στα Μουδανιά η ανακωχή μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Οι ελληνικές δυνάμεις ήταν υποχρεωμένες να εγκαταλείψουν την Ανατολική Θράκη εντός ενός δεκαπενθημέρου και με την επίβλεψη των Συμμάχων η διοίκηση της περιοχής να μεταβιβασθεί στις τουρκικές Αρχές εντός 30 ημερών.

Οι όροι της ανακωχής των Μουδανιών ήταν λίαν δυσμενείς από ελληνικής πλευράς, δεδομένου ότι συνολικά 400.000 Έλληνες (250.000 γηγενείς και 150.000 στρατιωτικοί και δημόσιοι υπάλληλοι) ήταν υποχρεωμένοι να εγκαταλείψουν μέσα σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα την Ανατολική Θράκη.

Γενικά, τα συμφωνηθέντα στα Μουδανιά συνιστούσαν το προοίμιο της Συνθήκης ειρήνης της Λωζάννης που ακολούθησε.

Η ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΛΩΖΑΝΝΗΣ — Με τη Συνθήκη της Λωζάννης καταργήθηκε η συναφθείσα στις 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920 Συνθήκη ειρήνης των Σεβρών, η οποία ενώ είχε γίνει αποδεκτή από τον Σουλτάνο Μεχμέτ ΣΤ΄, αυτή απορρίφθηκε από τη νέα κυβέρνηση της Τουρκίας του κινήματος των Νεότουρκων, που τερμάτισε τα 623 χρόνια του οθωμανικού κράτους.

Έτσι, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή προκλήθηκε η σύναψη νέας συνθήκης ειρήνης που αφορούσε πέραν της Ελλάδας και της Τουρκίας και τα υπόλοιπα κράτη που συμμετείχαν στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και ενδιαφερόντουσαν όχι μόνο για την Κωνσταντινούπολη και τα στενά, αλλά και για την τελική οριοθέτηση της τουρκικής επικράτειας.

Η σχετική συνδιάσκεψη ξεκίνησε στα τέλη Οκτωβρίου 1922 στη Λωζάννη της Ελβετίας. Διακόπηκε μετά από έντονες διαμάχες στις 4 Φεβρουαρίου 1923 για να συνεχίσει τις εργασίες της στις 23 Απριλίου. Τελικά, στις **24 Ιουλίου 1923** υπογράφηκε το οριστικό κείμενο από την Ελλάδα, την Τουρκία και τις άλλες χώρες που πολέμησαν στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και συμμετείχαν

στην Συνθήκη των Σεβρών συμπεριλαμβανομένης της ΕΣΣΔ (που δεν συμμετείχε στην προηγούμενη). Σημειώνεται ότι πληρεξούσιος εκπρόσωπος της ελληνικής πλευράς ήταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος και της τουρκικής ο Υπουργός Εξωτερικών Ισμέτ Ινονού.

Με την υπογραφείσα Συνθήκη εγκαταλείφθηκε η σχηματισθείσα ελληνογενής Μεγάλη Ιδέα. Η Ελλάδα απώλεσε τα κέρδη που απεκόμισε από την Συνθήκη των Σεβρών, όπως την Ανατολική Θράκη, τα νησιά Ίμβρος και Τένεδος και την προοπτική προσάρτησης της Σμύρνης. Πρόσθετα, στις τουρκοκρατούμενες περιοχές, ο ελληνισμός εκπατρίστηκε από τις πατρογονικές εστίες του.

Γενικά η Συνθήκη της Λωζάννης έθεσε τα σύνορα της σύγχρονης Τουρκίας και τους όρους της ανταλλαγής των πληθυσμών. Πιο συγκεκριμένα από τα 143 άρθρα της διακρίνονται τα ακόλουθα:

— Η Τουρκία παραιτήθηκε από όλες τις εκτός των συνόρων της παλιές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και εγγυήθηκε τα δικαιώματα των μειονοτήτων στην Τουρκία.

— Πέραν της συμφωνίας, η Τουρκία ανέκτησε την Ανατολική Θράκη και τα νησιά του Αιγαίου, Ίμβρο και Τένεδο. Σημειώνεται ότι η Ίμβρος και η Τένεδος παραχωρήθηκαν μόνο με τον όρο ότι η διοίκησή τους από τους Τούρκους θα είναι ευνοϊκή προς τους Έλληνες.

— Ομοίως πέραν της συμφωνίας, στην Τουρκία περιλήφθηκε ένα τμήμα κατά μήκος των συνόρων της με τη Συρία.

— Η Διεθνοποιημένη Ζώνη των Στενών του Βοσπόρου και των Δαρδανελίων αποδόθηκε στην Τουρκία ως αποστρατικοποιημένη (με τη Συνθήκη του Μοντρέ, το 1936, επετράπη η στρατικοποίηση).

— Η Σμύρνη με την ευρύτερη περιοχή, καθορίστηκε πλήρως στην Τουρκία. Άλλωστε, η περιοχή αυτή ουδέποτε έγινε έδαφος του ελληνικού κράτους.

— Η Τουρκία αναγκάστηκε να παραιτηθεί από το δικαίωμα κυριαρχίας σε εδάφη της Κύπρου, τα οποία απέκτησαν βρετανική διοίκηση.

— Τα Δωδεκάνησα παραχωρήθηκαν στην Ιταλία, όπως προέβλεπε και η Συνθήκη των Σεβρών, αλλά χωρίς πρόβλεψη για δυνατότητα αυτοδιάθεσης. Σημειώνεται ότι με τη Συνθήκη Ειρήνης που υπογράφηκε στις 10 Φεβρουαρίου 1947 στο Παρίσι, τα νησιά της Δωδεκανήσου περιήλθαν στην Ελλάδα

με καθεστώς αποστρατικοποίησης (σ.σ. *περισσότερα στην υποσημείωση*¹⁹ του παρόντος Κεφαλαίου).

— Ο Οικουμενικός Πατριάρχης έχασε την ιδιότητα του Εθνάρχη και το Πατριαρχείο τέθηκε υπό ειδικό διεθνές νομικό καθεστώς.

— Η Τουρκία ανέκτησε πλήρη κυριαρχικά δικαιώματα σε όλη την επικράτεια της, καθώς επίσης και δικαιώματα στρατιωτικών εγκαταστάσεων σε όλη τη χώρα, εκτός της ζώνης των στενών.

— Ορίστηκε η αποστρατικοποίηση ελληνικών νησιών. Η Λήμνος και η Σαμοθράκη τέθηκαν υπό καθεστώς αποστρατικοποίησης, αλλά με τη νέα Σύμβαση του Montreux αυτό ανατράπηκε (σ.σ. *περισσότερα στην υποσημείωση*²⁰). Τα νησιά Λέσβος, Χίος, Σάμος και Ικαρία τέθηκαν υπό καθεστώς μερικής αποστρατικοποίησης μετά από σχετική πρόταση της Ελλάδας.²¹

— Η Ελλάδα υποχρεώθηκε να καταβάλλει αποζημίωση πολεμικών επα-

---

19. Τα Δωδεκάνησα παραχωρήθηκαν στην Ελλάδα από τη Σύμβαση Ειρήνης των Παρισίων μεταξύ Ιταλίας και Συμμάχων, τον Απρίλιο του 1947, με σχετικές διατάξεις αποστρατικοποίησης των νήσων αυτών. Σε ό,τι αφορά, όμως, τους τουρκικούς ισχυρισμούς για αποστρατικοποίηση των Δωδεκανήσων, αντιπαρατίθενται τα εξής βασικά εκτός των άλλων επιχειρήματα: α) Η Τουρκία δεν αποτελεί συμβαλλόμενο μέρος στην υπόψη Συνθήκη του 1947 και επομένως δεν την αφορά, αφού με το Άρθρο 34 της Συνθήκης της Βιέννης για το Δίκαιο των Συνθηκών, μία συνθήκη δεν δημιουργεί υποχρεώσεις ή δικαιώματα για τρίτες χώρες εκτός των συμβαλλομένων. β) Κάθε κυρίαρχο κράτος στον κόσμο έχει το νομικό δικαίωμα της άμυνας σε περίπτωση απειλής στρεφόμενης κατά των νησιών της ή άλλου μέρους της επικράτειάς της.

20. Το δικαίωμα της Ελλάδας να εξοπλίσει τη Λήμνο και τη Σαμοθράκη αναγνωρίστηκε από την Τουρκία, σύμφωνα με την επιστολή που απηύθυνε στις 6 Μαΐου 1936 στον τότε Πρωθυπουργό Ιωάννη Μεταξά ο Τούρκος Πρέσβης στην Αθήνα Roussen Esref. Η Τουρκική Εθνοσυνέλευση αναγνώρισε ανεπιφύλακτα το νόμιμο δικαίωμα της Ελλάδας της εγκατάστασης στρατευμάτων στα δύο αυτά νησιά με την ευκαιρία της κύρωσης της Σύμβασης του Montreux, που αφορούσε τα Στενά.

21. Με το Άρθρο 13 της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάννης η Ελλάδα ανέλαβε μόνο την υποχρέωση να μη εγκαταστήσει στα νησιά Μητιλήνη, Χίο, Σάμο και Ικαρία ναυτικές βάσεις ή οχυρωματικά έργα. Με το ίδιο Άρθρο προβλέπεται η απαγόρευση πτήσεων ελληνικής στρατιωτικής αεροπλοΐας πάνω από τις ακτές της Ανατολίας. Ομοίως, η Τουρκική Κυβέρνηση υποχρεούται όπως απαγορεύει στη στρατιωτική αεροπλοΐα αυτής να υπερίπταται των υπόψη νήσων. Παρ' όλα αυτά η Τουρκία είναι εκείνη που δεν συμμορφώνετε προς τις νομικές της υποχρεώσεις, επιτρέποντας στα στρατιωτικά αεροσκάφη της να υπερίπτανται του εναερίου χώρου των ελληνικών νήσων. Σε ό,τι αφορά την παραμονή στρατιωτικών δυνάμεων στα νησιά Μυτιλήνη, Χίο, Σάμο και Ικαρία, η υπόψη Συνθήκη καθορίζει όπως οι δυνάμεις αυτές να είναι περιορισμένες στον συνήθη αριθμό καλουμένων για τη στρατιωτική υπηρεσία, προκειμένου να εκγυμνάζονται επί τόπου. Επίσης επιτρέπεται η παραμονή χωροφυλακής και αστυνομίας ανάλογης δύναμης προς την εδαφική έκταση.

νορθώσεων. Όμως, λόγω ελλείψεως χρημάτων η αποπληρωμή έγινε με την επέκταση των τουρκικών εδαφών της Ανατολικής Θράκης πέρα από τα όρια της συμφωνίας. Δηλαδή ενώ τα όρια της Ανατολικής Θράκης καθορίζονται με τον ποταμό Έβρο και η Αδριανούπολη είναι ανατολικά του ποταμού (στην Ανατολική Θράκη), ο Ελευθέριος Βενιζέλος, πληρεξούσιος εκπρόσωπος της ελληνικής πλευράς, προκειμένου να πετύχει μια γενικότερη – κατ' αυτόν – ειρήνη, παραχώρησε στην Τουρκία το προάστιο της Αδριανούπολης, το Καραγάτς και τα χωριά Ντεμερντές και Μπόσνα, περιοχή που βρίσκεται δυτικά του Έβρου (στη Δυτική Θράκη). Με την παραχώρηση αυτή η Ελλάδα απαλλάχθηκε από ένα καταστρεπτικό και ταπεινωτικό οικονομικό βάρος.²²

— Έξι μήνες πριν από την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης (24 Ιουλίου 1923), συγκεκριμένα στις 30 Ιανουαρίου 1923, υπογράφηκε η ελληνοτουρκική Σύμβαση, η οποία ρύθμιζε την ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Προβλεπόταν η υποχρεωτική ανταλλαγή μεταξύ των Ελλήνων ορθοδόξων κατοίκων από την Τουρκία και των Μουσουλμάνων κατοίκων από την Ελλάδα. Η ανταλλαγή αφορούσε αναδρομικά όλες τις μετακινήσεις που έγιναν από την κήρυξη του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου (18 Οκτωβρίου 1912). Από την ανταλλαγή αυτή εξαιρέθηκαν οι Έλληνες ορθόδοξοι από την Κωνσταντινούπολη, την Ίμβρο και την Τένεδο, καθώς και οι Μουσουλμάνοι από τη Δυτική Θράκη. Γενικά, ενάμιση εκατομμύριο χριστιανοί εκτοπίστηκαν από την Τουρκία και πεντακόσιες χιλιάδες μουσουλμάνοι εγκατέλειψαν την Ελλάδα. Μεταξύ αυτών που ήλθαν στην Ελλάδα ήταν και ένας αριθμός Αρμενίων και Συροχαλδαίων.

Η δίκη των Οκτώ και η εκτέλεση των Έξι

Η Επαναστατική Επιτροπή που ανέλαβε την εξουσία με την επανάσταση του 1922, παρέπεμψε σε δίκη ενώπιον εκτάκτου στρατοδικείου τους θεωρούμενους ως υπεύθυνους για τις συνέπειες της Μικρασιατικής Καταστροφής.

Πρόεδροι της ανακριτικής επιτροπής και του στρατοδικείου ορίστηκαν

---

22. Στο χρονικό διάστημα ενός εξαμήνου περίπου, που η Αδριανούπολη ανήκε στους Τούρκους και το Καραγάτς παρέμενε στην Ελλάδα, πολλοί από τους Έλληνες της Αδριανούπολης κατέφυγαν στο Καραγάτς, το οποίο ονόμασαν Ορεστιάδα σε ανάμνηση της περιπέτειας του μυθικού Ορέστη. Μετά την παραχώρηση του Καραγάτς στην Τουρκία, οι Έλληνες ως ξεριζωμένοι έφυγαν και κατέληξαν νότια σε μία ακατοίκητη αγροτική περιοχή, στο Κουμ Τσιφλίκ, που επέλεξε μία επιτροπή, όπου και ίδρυσαν τη Νέα Ορεστιάδα.

αντίστοιχα οι Υποστράτηγοι Θεόδωρος Πάγκαλος και Αλέξανδρος Οθωναίος, οι οποίοι έλαβαν σαφείς διαβεβαιώσεις από τον Πλαστήρα ότι θα εκτελεσθεί οιαδήποτε απόφαση του στρατοδικείου.

Για τη διεξαγωγή των ανακρίσεων οι κατηγορούμενοι μεταφέρθηκαν από την Αστυνομική Διεύθυνση Αθηνών στις φυλακές Αβέρωφ. Εκεί, βρίσκονταν σε απομόνωση, στερούμενοι πρόσβασης σε έγγραφα απαραίτητα για την υπεράσπισή τους.

Στις 26 Οκτωβρίου 1922 παραπέμφθηκαν να δικαστούν στο Έκτακτο Στρατοδικείο με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας οκτώ πρόσωπα, που διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο την περίοδο 1920-1922 (επτά που κατείχαν κυβερνητικές θέσεις και ένας στρατιωτικός).

Έτσι, στο εδώλιο κάθισαν οι κάτωθι οκτώ:

- Γεώργιος Χατζανέστης, ετών 59, Δτής Στρατιάς Μικράς Ασίας.
- Δημήτριος Γούναρης, ετών 59, πρώην Πρωθυπουργός.
- Μιχαήλ Γούδας, ετών 54, Υποναύαρχος και πρώην Υπουργός.
- Ξενοφών Στρατηγός, ετών 53, Υποστράτηγος και πρώην Υπουργός
- Νικόλαος Στράτος, ετών 50, πρώην Πρωθυπουργός.
- Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, ετών 68, πρώην Πρωθυπουργός.
- Νικόλαος Θεοτόκης, ετών 44, και Γεώργιος Μπαλτατζής, ετών 56, που ήταν Υπουργοί Στρατιωτικών και Οικονομικών αντίστοιχα στην Κυβέρνηση Γούναρη.

Οι 15 κύριες απαγγελθείσες αξιόποινες πράξεις

- “ Ένεργήθη τὸ δημοψήφισμα καὶ ἐπανήλθεν ὁ Βασιλεὺς, ἐνῶ ἦτο τὸ τοιοῦτον πρᾶξις ἐχθρική πρὸς τὰς Δυνάμεις τῆς Συνεννόησης. ”
- “ Ἡμελήθη ἡ προσάρτησις τῆς Βορείου Ἠπείρου. ”
- “ Παρεγνωρίσθη ἡ σχετικὴ διακοίνωσις τῶν Δυνάμεων καὶ ὑπέστη ἡ Ἑλλάς τὸν οἰκονομικὸν ἀποκλεισμόν. ”
- “ Ἐτοποθετήθησαν ἀπειροπόλεμοι ἀρχηγοὶ μονάδων. ”
- “ Παρὰ τὰς δυσμενεῖς περὶ Βασιλέως Κωνσταντίνου δηλώσεις τῶν πρωθυπουργῶν Ἀγγλίας καὶ Γαλλίας, δὲν ὑπεδείχθη εἰς αὐτόν νὰ παραιτηθῆ. ”
- “ Διετάχθη προῶρως ἡ ἀτυχῆς ἐπιχειρήσις τοῦ Μαρτίου 1921. ”
- “ Διετάχθη ἡ ἀπὸ Ἐσκι Σεχίρ πρὸς Ἄγκυραν ἐκστρατεία, παρὰ τὴν γνώμην τοῦ Ἀρχηγοῦ Στρατιάς. ”

- “ *Ανετέθη ή άρχιστρατηγία εις τόν <ανεύθυνον> Βασιλέα.*”
- “ *Έψηφίσθησαν υπό τής Έθνοσυνελεύσεως νόμοι διασπαθίσεως του δημοσίου χρήματος, καίτοι ό Στρατός ύφίστατο στερήσεις.*”
- “ *Δέν έγέγοντο δεκταί αί προτάσεις του Ίουνίου 1921, δι’ ών έσώζετο ή Ανατολική Θράκη και έπιτυχάνετο ή αυτόνόμησις τής Μικρασίας.*”
- “ *Διωρίσθη άρχιστράτηγος ό Χατζανέστης.*”
- “ *Άπεσπάσθησαν έκ Μικρασίας δυνάμεις χάριν τής έκφοβιστικής κινήσεως πρός τήν Κωνσταντινούπολιν.*”
- “ *Υπεγράφη σύμβασις παραιτήσεως από τών συμμαχικών πιστώσεων πρός τήν Ελλάδα.*”
- “ *Έγένετο άνεκτή παρακυβέρνησις υπό τόν Πρίγκιπα Νικόλαον και τούς Στρέιτ, Δούσμανην, Κωνσταντινόπουλον.*”
- “ *Ήμποδίσθησαν νά ήγηθοϋν τής διπλωματικής αντιπροσωπείας οί Δ. Ράλλης και Έλ. Βενιζέλος.*”

Ιδιαίτερο κεφάλαιο στο κατηγορητήριο απέρριπτε την ένσταση των κατηγορούμενων για δίκη από το ειδικό δικαστήριο της Βουλής. Επίσης το κατηγορητήριο περιλάμβανε ξεχωριστές κατηγορίες για του Νικ. Στράτο, Ξεν. Στρατηγό και Νικ. Θεοτόκη. Σε ό,τι αφορά την ευθύνη του Στρατηγού Γεώρ. Χατζανέστη, αυτή διατυπώθηκε σε ειδικό κεφάλαιο, στο οποίο χαρακτηριζόταν ως υπαίτιος της κατάρρευσης του μετώπου.

Η δίκη άρχισε στις 31 Οκτωβρίου 1922 στη διαρρυθμισμένη για τον σκοπό αυτόν αίθουσα συνεδριάσεων της Βουλής (Παλαιά Βουλή) και περατώθηκε με 14 συνεδριάσεις, στις 15 Νοεμβρίου 1922. Μετά την απόρριψη των ενστάσεων των κατηγορουμένων, εξετάστηκαν 12 μάρτυρες κατηγορίας και 12 υπεράσπισης. Οι περισσότεροι μάρτυρες κατηγορίας ήταν από την αντιβενιζελική παράταξη, όπως και οι κατηγορούμενοι, πράγμα που εξυπηρετούσε την κατηγορούσα αρχή.

Η πεποίθηση που κυκλοφορούσε στην Ελλάδα και στο εξωτερικό ήταν ότι επρόκειτο να επιβληθούν θανατικές ποινές, με αποτέλεσμα να ενταθούν οι διεθνείς πιέσεις υπέρ των κατηγορούμενων. Κάτω από την γενομένη πίεση η κυβέρνηση του μετριοπαθούς Σωτήριου Κροκιδά παραιτήθηκε στις 10 Νοεμβρίου και στις 14 ανέλαβε την πρωθυπουργία ο Συνταγματάρχης Στυλιανός Γονατάς, ηγετικό στέλεχος του Στρατιωτικού Κινήματος.

Στο μεταξύ ολοκληρώθηκαν οι απολογίες των κατηγορουμένων και οι αγορεύσεις των συνηγόρων υπεράσπισης και τα μεσάνυκτα προς τη 15^η Νοεμβρίου 1922, το δικαστήριο αποσύρθηκε για την έκδοση της απόφασης. Στις 6:40 π.μ. οι στρατοδίκες επανήλθαν στην έδρα και ο Πρόεδρος του Εκτάκτου Στρατοδικείου, Υποστράτηγος Αλέξανδρος Οθωναίος, διάβασε την ετυμολογία βάσει της οποίας καταδικάστηκαν έξι στην ποινή του θανάτου και δύο σε ισόβια δεσμά.

Λόγω της θανατικής ποινής των έξι η υπόψη δίκη έγινε γνωστή στην ιστορία ως η “Δίκη των Έξι”.

Η απόφαση του Επαναστατικού Στρατοδικείου

<<Έν ὀνόματι τοῦ Βασιλέως τῶν Ἑλλήνων Γεωργίου Β΄. Το Ἐκτακτον Ἐπαναστατικόν Στρατοδικεῖον συσκεφθέν κατά Νόμον.

Ἐπειδὴ .....

Διὰ τὰ ὄθια .....

Καταδικάζει παμψηφεῖ τοὺς μὲν Γεώργιον Χατζανέστην, Δημήτριον Γούναρη, Νικόλαον Στράτον, Πέτρον Πρωτοπαπαδάκην, Γεώργιον Μπαλατζήν καὶ Νικόλαον Θεοτόκην εἰς τὴν ποινήν τοῦ θανάτου. Τοὺς δὲ Μιχαὴλ Γούδα καὶ Ξενοφῶντα Στρατηγόν εἰς τὴν ποινήν τῶν ἰσοβίων δεσμών.

Διὰ τὰ σσει τὴν στρατιωτικὴν καθαίρεσιν τῶν Γεωργίου Χατζανέστη, Ἀρχιστρατήγου, Ξενοφῶντος Στρατηγοῦ, Ὑποστρατήγου καὶ Μιχαὴλ Γούδα, Ὑποναύαρχου, καὶ ἐπιβάλλει αὐτοῖς τὰ ἔξοδα καὶ τέλη καὶ διὰ προσωπικῆς των κρατήσεως.

Ἐπιδικάζει παμψηφεῖ χρηματικὴν ἀποζημίωσιν ὑπὲρ τοῦ Δημοσίου κατὰ τοῦ Δ. Γούναρη δραχμῶν 200 χιλιάδων, Ν. Στράτου δραχμῶν 335 χιλιάδων, Γ. Μπαλατζῆ καὶ Ν. Θεοτόκη δραχμῶν ενός ἑκατομμυρίου καὶ Μ. Γούδα δραχμῶν 200 χιλιάδων. Ἐγκρίθη, ἀπεφασίσθη καὶ ἐδημοσιεύθη ἐν Ἀθήναις τῇ 15^ῃ Νοεμβρίου 1922.>>

Η ΕΚΤΕΛΕΣΗ ΤΩΝ ΕΞΙ — Με προτροπή του Θεόδωρου Πάγκαλου επιστεύτηκε η εκτέλεση των έξι. Επεδίωκε να μην τους προλάβει στη ζωή ο πλοίαρχος Τάλμποτ, ο οποίος επρόκειτο να φθάσει στην Αθήνα ως απεσταλμένος της Αγγλικής Κυβέρνησης, για να πιέσει την ελληνική πλευρά να αναβάλει την εκτέλεση των θανατικών ποινών.

Έτσι, ο επαναστατικός επίτροπος Νεόκοσμος Γρηγοριάδης έσπευσε στις φυλακές Αβέρωφ και ανακοίνωσε στους κατηγορούμενους την καταδικαστική απόφαση, χωρίς να έχουν το δικαίωμα της άσκησης ένδικων μέσων. Στους μελλοθάνατους δόθηκε χρόνος προκειμένου να αποχαιρετίσουν συγγενείς και φίλους, και στις 10:30 δύο φορητά τους παρέλαβαν και τους μετέφεραν στον χώρο εκτελέσεων στο Γουδή, πίσω από το τωρινό νοσοκομείο “Σωτηρία”.

Πριν από την εκτέλεση προηγήθηκε η καθαίρεση του Χατζανέστη από κατώτερους αξιωματικούς. Ο ίδιος δήλωσε ότι η μόνη του ντροπή ήταν το ότι υπήρξε αρχιστράτηγος φυγάδων.

Με 36 πυροβολισμούς που αντήχησαν από τους άνδρες του εκτελεστικού αποσπάσματος, οι έξι καταδικασθέντες, που δεν θέλησαν να τους δέσουν τα μάτια, έπεσαν νεκροί. Στη συνέχεια κάτω από αυστηρά μέτρα ασφάλειας, περίπου στις 2:30, οι νεκροί παραδόθηκαν στους οικείους τους στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών για να ενταφιαστούν με συνοπτικές διαδικασίες.

ΟΙ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ — Όταν ο πλοίαρχος Τάλμποτ έφθασε στο γραφείο του Πλαστήρα για να επιδώσει το τελεσίγραφο της Αγγλικής Κυβέρνησης που εναντιωνόταν με την θανατική ποινή, οι εκτελέσεις είχαν πραγματοποιηθεί. Είναι γεγονός ότι η εκτέλεση των πολιτικών προσώπων δημιούργησε διεθνείς αντιδράσεις. Η Ιταλία ζήτησε από τον πρέσβη της να διακόψει τις επαφές με την Ελληνική Κυβέρνηση. Οι ΗΠΑ εξέφρασαν τη δυσαρέσκειά τους με την εκτέλεση των έξι, δυσχεραίνοντας τη συνέχιση της οικονομικής αρωγής προς την Ελλάδα. Οι Κυβερνήσεις Σουηδίας και Βελγίου εκδήλωσαν έντονη αποδοκιμασία, ενώ η Βρετανία διέταξε τη διακοπή των διμερών σχέσεων με παράλληλη ανάκληση του πρεσβευτή ης. Πρόσθετα, διατυπώθηκαν σχετικές παρατηρήσεις προς την ελληνική αντιπροσωπεία που συμμετείχε στη συνδιάσκεψη για τη σύναψη της Συνθήκης της Λωζάννης.

Η ΑΠΟΦΑΣΙΣ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΔΙΚΕΙΟΥ ΚΑΤΕΔΙΚΑΣΘΗΣΑΝ ΕΙΣ ΘΑΝΑΤΟΝ ΟΙ ΓΟΥΝΑΡΗΣ, ΣΤΡΑΤΟΣ, ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, ΧΑΤΖΑΝΕΣΤΗΣ, ΜΠΑΛΤΑΤΖΗΣ, ΘΕΟΤΟΚΗΣ ΕΙΣ ΙΣΟΒΙΑ ΔΕΣΜΑ ΟΙ ΓΟΥΔΑΣ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ ΜΕΤΑΛΛΑΙ ΧΡΗΜΑΤΙΚΑΙ ΠΟΙΝΑΙ ΕΙΣ ΒΑΡΟΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΥΣΙΩΝ ΤΩΝ

Τὴν 6.30' πρωϊνὴν ὥραν, λη-
ξίσης τῆς συσκέψεως τοῦ Δικα-
στηρίου, οἱ Στρατοδίκαι εἰσέρ-
χονται εἰς τὴν αἴθουσαν καὶ κη-
ταλαμβάνουσι τὰς θέσεις των.
Ἐν μέσῳ θρησκευτικῆς συγκῆς ὁ
κ. Πρόεδρος ἀπαγγέλλει τὴν ἀ-
πόφασιν τοῦ Στρατοδικείου,
ἐνῶ οἱ φρουροὶ παρουσιάζουσι
ὄπλα.

Δι' αὐτῆς καταδικάζονται οἱ
ἀντιστρατήγος Χατζανέστης, Δ.
Γούναρης, Νικ. Στράτος, Πέτρ.
Πρωτοπαπαδάκης, Γεώργιος
Μπαλτατζῆς καὶ Νικ. Θεοτόκης
εἰς τὴν ποινὴν τοῦ θανάτου.

Οἱ Ξενοφῶν Στρατηγὸς καὶ
Μιχ. Γούδας εἰς ἰσόβιαν δεσμίαν.

Δικτάσεται ἡ στρατιωτικὴ
καθάρσις τῶν Ἀντιστρατήγου
Χατζανέστη, ὑποστρατήγου Ξ.
Στρατηγοῦ καὶ ὑποναυάρχου Μ.
Γούδα.

Ἐπιδικάζεται χρηματικὴ ποι-
νὴ εἰς τὸν Δ. Γούναρην 200
χιλιῶν δραχμῶν, εἰς τὸν Ν.
Στράτον 335 χιλιάδων δραχ-
μῶν, Πέτρ. Πρωτοπαπαδάκην
500 χιλιάδων, Γεώργ. Μπαλ-
τατζῆν 1 ἑκτομμυρίου, Νικ.
Θεοτόκην ἑνὸς ἑκτομμυρίου
καὶ Μιχ. Γούδαν 200 χιλιά-
δων δραχμῶν.

Τῆς ἀναγγελίης τῆς ἀποφά-
σεως προηγήθη μακρὸν αἰτιο-
λογικόν.

Εἰς τῶν Ἐπικραστῶν Ἐπιτρό-
πων θὰ μεταβῇ εἰς τὰς φυλακὰς
Ἀβέρωφ, ὅπου ἀπὸ τῆς 2ας
πρωϊνῆς εἶχον μεταφερθῆ οἱ
κατηγορούμενοι καὶ εἰς τὴν Κλι-
νικὴν, ὅπου ἠρσηλεύεται ὁ Γού-
ναρης, ἵνα ἀναγνώσῃ εἰς τοὺς κα-
τηγορουμένους τὴν καταδικαστι-
κὴν ἀπόφασιν.

Ο **Ελευθέριος Βενιζέλος** που είχε αποσυρθεί της πολιτικής και βρισκόταν στο εξωτερικό, ορίστηκε από την επιτροπή του κινήματος της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 1922, ως διεθνής εκπρόσωπος της Ελλάδας στο εξωτερικό, αναλαμβάνοντας το βάρος όλων των διαπραγματεύσεων. Σε ό,τι αφορά τη στάση του στο θέμα της δίκης των Έξι, αυτή θεωρείται από τους περισσότερους ιστορικούς ως αμφιλεγόμενη. Σε σχετικό τηλεγράφημα που έστειλε από το Παρίσι προς την Κυβέρνηση, το οποίο έφτασε την επομένη ημέρα των εκτελέσεων, ανέφερε: «*Έκτελέσεις περιορισθούν έν περιπτώσει καταδίκης εις μόνους διατελέσαντες Πρωθυπουργούς και Αρχηγόν Στρατού.*»

Με άλλα λόγια, ήταν της άποψης ότι θα έπρεπε να εκτελεσθούν οι πρώην πρωθυπουργοί Δημ. Γούναρης, Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, Νικ. Στράτος και ο Αρχηγός Στρατιάς Γεώργιος Χατζανέστης. Όμως, το 1929 ο ίδιος, ως Πρωθυπουργός, σε επιστολή του προς τον αντιπολιτευόμενο Παναγή Τσαλδάρη, αρχηγό του Λαϊκού Κόμματος, ανέφερε για όλους τους εκτελεσθέντες τα εξής:

«Δύναμαι να βεβαιώσω ύμᾶς κατά τὸν πλέον κατηγορηματικὸν τρόπον ὅτι οὐδεὶς ἐκ τῶν πολιτικῶν ἀρχηγῶν τῆς Δημοκρατικῆς παρατάξεως θεωρεῖ ὅτι οἱ ἠγέται τῆς πολιτικῆς, ἣτις ἐφηρμόσθη μετὰ τὰ 1920 (σ.σ. εκλογῶν 1920), δύναται να κατηγορηθούν διὰ πρᾶξιν προδοσίας τῆς Πατρίδος ἢ ὅτι ἐν γνώσει ὠδήγησαν τὸν τόπον εις τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφὴν.»

Σ υ μ π ε ρ α σ μ α τ ι κ ᾶ μπορεί να λεχθεί ότι η καταδικαστική απόφαση στη Δίκη των Έξι, βασίστηκε στη σκέψη μιας πολιτικής αναγκαιότητας, κυρίως, για να ικανοποιηθεί το λαϊκό αίσθημα και όχι γιατί πραγματικά είχαν διαπράξει προδοσία σε βάρος της Ελλάδας.

Χρόνια αργότερα ο Θεόδωρος Πάγκαλος πήρε θέση λέγοντας: «*Δεν παραδέχομαι ότι διέπραξαν συνειδητήν προδοσία... αλλά υπήρξαν μοιραία και αναγκαία θύματα εις τον βωμόν της Πατρίδος.*» Ο δε Νικόλαος Πλαστήρας φέρεται να μετάνιωσε αργότερα, σύμφωνα με μαρτυρία φίλου του.

Ο Βρετανός πρέσβης, ο οποίος είχε παρέμβει στον Πλαστήρα για μη καταδικαστική απόφαση, χαρακτήρισε τη Δίκη των Έξι ως αληθινή φάρσα και ο Ολλανδός πρέσβης ως ένα είδος θεατρικής παράστασης. Αντίθετα, ο Βασιλιάς Γεώργιος Β΄ αδιαφόρησε για τους κατηγορούμενους με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί χάσμα μεταξύ των Βασιλικών.

Ο ιστορικός κριτικός Τάσος Βουρνάς σε σχετική ιστοριογραφία υποστη-

ρίζει ότι δεν ευσταθεί η κατηγορία της ενσυνείδητης προδοσίας και ο διακεκριμένος ιστορικός Θάνος Βερέμης αποφαινεται ότι η υπόψη Δίκη εντασσόταν στις προσπάθειες των στρατιωτικών κύκλων να μετακυλίσουν αλλού τις ευθύνες της καταστροφής. Πρόσθετα, ο επίτιμος αντιστασιαγγελέας του Αρείου Πάγου Γεώργιος Ζορμπάς, αναφερόμενος στο νομικό πλαίσιο της Δίκης, είπε: *«Το στρατοδικείο και η ενώπιον αυτού διαδικασία καταπάτησε στοιχειώδη υπερασπιστικά δικαιώματα των κατηγορουμένων.»*

Μετά από αυτά, γίνεται αποδεκτό ότι η κατηγορία περί εσχάτης προδοσίας δεν είχε βασιμότητα ουσιαστική ή νομική. Συνιστούσε την κορύφωση του Εθνικού Διχασμού, παρά την πρόθεση των κατηγορών να προσδώσουν τον χαρακτήρα ότι ο Ελληνικός Στρατός δεν νικήθηκε αλλά προδόθηκε.

ΕΝΘΥΜΗΜΑΤΑ — Πολύ αργότερα, το 1933, επί κυβερνήσεως Παναγή Τσαλδάρη του Λαϊκού Κόμματος, εντοιχίστηκε μαρμάρινη πλάκα στην είσοδο του Υπουργείου Δικαιοσύνης με τα ονόματα των εκτελεσθέντων έξι. Επίσης στον τόπο της εκτέλεσης στο Γουδή, στο σημερινό άλσος του Δήμου Παπάγου – Χολαργού, ανεγέρθηκε η εκκλησία της Αναστάσεως, γνωστή και ως “Παρεκκλησί των έξι” αφιερωμένο στη μνήμη των έξι εκτελεσθέντων. Στον προαύλιο χώρο διακρίνονται οι τάφοι των εκτελεσθέντων, θυμίζοντας στον επισκέπτη-προσκυνητή μία μοιραία πράξη, ασυμβίβαστη προς το κράτος δικαίου.

Η ΟΨΙΜΗ ΑΘΩΩΣΗ — Το 2008 ο εγγονός του καταδικασθέντος Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη, Μιχαήλ Πρωτοπαπαδάκης, μέσω δικηγόρου προσέφυγε στον Άρειο Πάγο ζητώντας την ακύρωση της απόφασης του έκτακτου στρατοδικείου. Με τα νέα στοιχεία που ήλθαν στην επιφάνεια, στις 20 Οκτωβρίου 2010 το Ζ΄ Ποινικό Τμήμα του Αρείου Πάγου έκρινε, βάσει της 1675/2010 απόφασης, αθώους όλους τους καταδικασμένους για έσχατη προδοσία και έπαυσε οριστικά την ποινική δίωξη λόγω παραγραφής.

Επίλογος

Μπορεί η Μικρασιατική Εκστρατεία να είχε μία ανέλπιστα ατυχή εξέλιξη, όμως ο έλληνας μαχητής έδειξε τις αρετές του στο πεδίο της μάχης και στον εναέριο αγώνα. Παρά τις αντίξοες συνθήκες εδάφους, καιρού, συγκοινωνιών, αδυναμίας αναπλήρωσης απωλειών, πλημμελούς ανεφοδιασμού και διακο-

μιδής ασθενών ή τραυματιών, παρατεταμένης στράτευσης, εγκατάλειψης από τους Συμμάχους κλπ., το ηθικό του προσωπικού διατηρήθηκε σε υψηλό επίπεδο. Αυτό άρχισε να κάμπτεται προοδευτικά, μετά την επιχείρηση προς Άγκυρα και οφειλόταν στις βαρύτατες απώλειες, στην κακή διατροφή και ενδιάιτηση, στη χωρίς ελπίδα παράταση της εκστρατείας και κυρίως στη γεννηθείσα στους μαχητές πεποίθηση για το άσκοπο των τόσων θυσιών τους. Βέβαια ο εθνικός διχασμός με τα πολιτικά πάθη ήταν ένας σοβαρός παράγοντας που έδρασε ανασταλτικά στη μαχητική ικανότητα του στρατεύματος. Η επελθούσα, τον Αύγουστο του 1922, καταστροφή οφειλόταν στις εσφαλμένες αποφάσεις της πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας μας.

Μπορεί να λεχθεί ότι ενώ η Τουρκία ανέδειξε ένα μεγάλο αρχηγό, τον Μουσταφά Κεμάλ, η Ελλάδα την κατάλληλη περίοδο δεν αντιπαρέθετε στο προσκήνιο ένα φωτισμένο ηγέτη.

*« Νικήσαμε στις τακτικές επιλογές και
χάσαμε στις στρατηγικές»*

— * —

Πηγές 6^{ου} Κεφαλαίου

- “Πολιτική Ιστορία Νελοτερης Ελλάδας”, Σπ. Μαρκεζίνη, τόμ. 4^{ος}.
- “Η Ελλάδα στον Εικοστό Αιώνα 1900-1930”, Επτά Ημέρες, “Κ”.
- “Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου”, τόμ. 18^{ος} σελ. 584.
- “Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια”, τόμ. ΚΔ', σ. 527.
- “Ο Ιων Δραγούμης εξόριστος”, Ι. Μάλλωση, Πελασγός, 1992.
- “Ιστορία του Ελληνικού Στρατού 1821-1997”. ΓΕΣ/ΔΙΣ 1998.
- “Ιστορία Ελληνικής Πολεμικής Αεροπορίας”, τομ. Β', ΓΕΑ 1983.
- Περιοδικό “Εθνικές Επάλξεις”, Αύγουστος – Οκτώβριος 2008.
- Διαδίκτυο: * <https://slpress.gr/idees/i-afixi-toy-ellinikoy-stratoy-sti-smyrni-i-apeitharchia-ton-dioikiton/>
- * <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%98%CF%81%CE%AC%CE%BA%CE%B7>
- * https://www.ethnos.gr/ellada/52789_apopeira-dolofonias-benizeloy-ton-pyrobolisan-10-fores-kai-sothike
- * <https://www.tanea.gr/2021/07/30/istoriko-arxeio/eleytherios-venizelos-i-apopeira-dolofonias-tou-sto-parisi/>
- * <https://www.kathimerini.gr/resources/toolip/doc/2019/04/01/1933.pdf>
- * <https://www.protothema.gr/stories/article/908489/i-dolofonia-ektelesi-tou-iona-dragoumi-31-iouliou-1920/>
- * <https://www.tanea.gr/2020/02/14/people/dolofonia-tou-iona-dragoumi-i-istoria-me-tin-enedra-thanatou/>
- * <https://www.eurobooks.net/p/66700/eleytherios-benizelos-ekloges-1920.html>
- * <http://alepakos.blogspot.com/2020/07/blog-post.html>

* <https://www.protothema.gr/stories/article/669852/i-olethria-gia-tin-ellada-sunergasia-lenin-kemal/>

* <https://www.pemptousia.gr/2017/09/itan-i-tragodia-tis-mikras-asias-ena-atichima/>

* <https://slpress.gr/idees/smyrni-1919-i-diplomatiki-eyforia-prin-ti-stratitiki-tragodia/>

* <https://www.in.gr/2019/10/11/plus/features/anakoxi-moudanion-prooimio-tis-synthikis-tis-lozannis/>

* <https://www.hellenicparliament.gr/onlinePublishing/DOD/011-057.pdf>

* <https://www.maxmag.gr/afieromata/diki-ton-exi/>

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α΄ “Η ΔΙΚΗ ΤΩΝ ΕΞΙ”

Από τα Στενογραφημένα Πρακτικά

Παρατίθενται κατ’ επιλογή αποσπάσματα της διεξαχθείσας από 31 Οκτωβρίου έως 15 Νοεμβρίου 1922, δίκης των κατηγορούμενων ως πρωταίτιων της Μικρασιατικής Καταστροφής, βασισμένα κατά αντιγραφή από σχετική έκδοση της “ΠΡΩΙΑΣ”, ΑΘΗΝΑΙ 1931 (Αρχείο Π.- Β. Π.)

Στο εδώλιο κάθισαν οι κάτωθι οκτώ κατηγορούμενοι :

- Γεώργιος Χατζανέστης, ετών 59, Δτής Στρατιάς Μικράς Ασίας.
- Δημήτριος Γούναρης, ετών 59, πρώην Πρωθυπουργός.
- Μιχαήλ Γούδας, ετών 54, Υποναύαρχος και πρώην Υπουργός.
- Ξενοφών Στρατηγός, ετών 53, Υποστράτηγος και πρώην Υπουργός
- Νικόλαος Στράτος, ετών 50, πρώην Πρωθυπουργός.
- Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, ετών 68, πρώην Πρωθυπουργός.
- Νικόλαος Θεοτόκης, ετών 44, και Γεώργιος Μπαλτατζής, ετών 56, που ήταν Υπουργοί Στρατιωτικών και Οικονομικών αντίστοιχα στην Κυβέρνηση Γούναρη.

Από την κατάθεση του μάρτυρα κατηγορίας

Αντιστράτηγου Αναστάσιου Παπούλα:

(σ.σ.: *Ανέλαβε Αρχιστράτηγος στη Μ. Ασία τον Νοέμβριο του 1920, μετά από τις εκλογές που έχασε το κόμμα του Βενιζέλου. Αντικαταστάθηκε τον Μάιο του 1922 από τον Γεώργιο Χατζηανέστη. Προσήλθε στη δίκη ως μάρτυρας κατηγορίας, δεδομένου ότι είχε προσχωρήσει στη βενιζελική παράταξη. Σημειώνεται ότι το 1935 δικάστηκε και εκτελέστηκε για τη συμμετοχή του στο κίνημα Πλαστήρα – Βενιζέλου).*

ΠΡΟΕΔΡΟΣ (σ.σ.: *Υποστράτηγος Αλέξανδρος Οθωναίος*). Σας ζητώ να μου δώσετε την εικόνα του στρατού ως πολεμικού οργάνου.

Α. ΠΑΠΟΥΛΑΣ (μαρ.) Ο στρατός είχε την ισχύν του, είχε το ηθικόν του, αλλ' επειδή υπήρχον αι πολιτικά προστριβαί, καθώς γνωρίζετε, αυτό επέδρασαν επί του ηθικού των στρατιωτών και ήτο δυνατόν να συμβούν και αντιπειθαρχικά κινήματα. Όταν επήγα κατόρθωσα να συμφιλιώσω τον κόσμον και να τους ενώσω και να παγιώσω την ομόνοιαν και την πειθαρχίαν δια να δύναται η Στρατιά να εκτελεί τας επιχειρήσεις ακριβώς.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Να μου δώσετε μίαν εικόνα του ιματισμού, της διατροφής κλπ., όταν παραδώσατε την Στρατιάν εις τον διάδοχό σας (σ.σ. *Χατζανέστη*).

Α. ΠΑΠΟΥΛΑΣ. Ήσαν ελλείψεις και αι ελλείψεις παρουσιάσθησαν από την εποχήν που επέστρεψεν η Στρατιά (σ.σ. *όταν επέστρεψε από τον Σαγγάριο στη γραμμή άμυνας του Εσκή Σεχίρ – Αφιόν Καραχισάρ τον Αύγουστο 1921*) και αφηρέθη το δικαίωμα από την Στρατιάν των προμηθειών. Διότι έλαβον τηλεγράφημα από το υπουργείον, το οποίο έλεγε να παύσω τας προμηθείας, διότι θα κανονίσωμεν αυτάς επί τη βάσει του χρηματικού ποσού, το οποίον είχομεν, ημείς θα κανονίσωμεν και τα εφόδια γενικώς. Όταν εξαντλήθησαν, ανέφερα εις το Υπουργείον και υπέβαλον 4 εκθέσεις, ότι δεν έχομεν εφόδια και να σπεύσητε να στείλετε εφόδια, να βοηθήσητε την Στρατιάν οικονομικώς, διότι οι στρατιώται ήρχισαν να δυσφορούν. Εις την τελευταίαν δε ακριβώς έκθεσίν μου έλεγον, ότι, αν δεν βοηθήσητε την Στρατιάν, εγώ είμαι υποχρεωμένος να παραιτηθώ, διότι δεν δύναμαι να διοικήσω ούτως. Αι τέσσαρες αυταί εκθέσεις υπάρχουν.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Από απόψεως στελεχών;

Α. ΠΑΠΟΥΛΑΣ. Υπήρχον ελλείψεις, σε αριθμόν και ικανότητα. Και τα δύο. Το Υπουργείον των Στρατιωτικών απέσπα εις την Στρατιάν αξιωματικούς ανεπαρκείς δια την διοίκησιν. Αυτοί ούτοι οι αξιωματικοί, οι οποίοι παρουσιάζοντο εις τον διοικητήν της Στρατιάς ωμολόγουν την ανικανότητά των και την κούρασίν των την μεγάλη. Δηλαδή τους αξιωματικούς εκείνους, οι οποίοι ήσαν εν αποτάξει και η Στρατιά τους έθεσεν υπό δοκιμήν και έβλεπεν, ότι δεν είχαν την απαιτουμένην ικανότητα να διοικήσουν και τους διέτασε να έλθουν εις Αθήνας με μίαν έκθεσιν ότι ήσαν ανίκανοι. Η Στρατιά εξήτει αξιωματικούς από εκείνους, οι οποίοι υπηρέτουν το πρώτον εκεί, και οι οποίοι εδείκνουν μεγάλη απροθυμίαν εις το να έλθουν να υπηρετήσουν,

και ου μόνον εδείκνυον απροθυμίαν, αλλά και εκάθηντο εις τα καφερεία και επέκριναν την διοίκησιν της Στρατιάς.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Σεις κατά την υπηρεσίαν σας είχατε είπει εις την Κυβέρνηση ότι το ηθικόν των στρατιωτών δεν ήτο εκείνο, το οποίον ήτο άλλοτε.

Α. ΠΑΠΟΥΛΑΣ. Βεβαίως και δεν ήτο εκείνο, διότι ήρχοντο εδώ στρατιώται με αδείας και προσεκολλώντο εδώ. Εκείνοι δε οι οποίοι δεν είχαν τα μέσα, ελιποῦντο. Οι στρατιώται οι οποίοι ήσαν εις το μέτωπον, εμάνθαναν αυτά και εδικαιούντο πολύ διακιολογημένως να δυσφορούν δια την κατάστασιν αυτήν. Οι αξιωματικοί οι τραυματία, ήρχοντο εδώ και πάλιν επανήρχοντο εκεί. Μάλιστα όταν ήμην εδώ παρουσιάσθησαν εις το Υπουργείον περί τους 30 αξιωματικοί τραυματία. Τους είπον τι θέλετε εδώ και μοι λέγουν: Στρατηγέ, διετάχθημεν πάλιν να επανέλθωμεν εις την Στρατιάν Σμύρνης. Επήγα εις το Υπουργείον, ωμίλησα εις τον προσωπάρχην, διότι δεν ήτο εκεί ο υπουργός, και μοι υπεσχέθησαν ότι αυτοί θα αποσπασθούν εις το Υπουργείον και θα έλθουν εις την Στρατιάν οι αξιωματικοί οι υγιείς. Αντί τούτου πάλιν εστάλησαν εις την Σμύρνην οι αξιωματικοί οι τραυματία. Ηναγκάσθην τότε τους αξιωματικούς αυτούς, διότι έβλεπον πραγματικώς ότι λόγω της σωματικής των καταστάσεως δεν ήτο δυνατόν να αναλάβωσιν υπηρεσίαν, να τους προσκολλήσω εις διαφόρους υπηρεσίας εις την Σμύρνην.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Λοιπόν, ιματισμός, τροφή, παράτασης πολέμου και επιχειρήσεις, αυτά τα τέσσαρα αίτια αναφέρετε. Αυτή είνε η εικών του στρατού, την οποία μας δίδετε, ότι παρουσίαζεν όταν παρεδώσατε την διοίκησιν δεν είν' έτσι;

Α. ΠΑΠΟΥΛΑΣ. Μάλιστα.

... ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Ως αποτέλεσμα, τι θεωρείτε εκ της επιχειρήσεως προς Άγκυραν; Εφύγατε και εγυρήσατε. Τι οφέλη απεκόμησεν η Ελλάς και τι απεκόμησεν ο εχθρός βλάβην;

Α. ΠΑΠΟΥΛΑΣ. Από απόψεως στρατιωτικής ο στρατός επολέμησε γενναίως. Αι πράξεις αυτών ήσαν τοιαύται ώστε η ιστορία πάντοτε να ευγνωμονή την γενναιότητα των στρατιωτών και των αξιωματικών, αλλά από απόψεως πολιτικής τίποτε, μάλλον καταστροφήν.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Οι στρατιώται επιστρέφοντες εξ Αγκύρας απεκόμισαν την εντύπωσιν ότι επανήλθον νικηταί;

Α. ΠΑΠΟΥΛΑΣ. Όχι, αλλ' είχαν την εντύπωσιν ότι το ηθικόν των ήτο κατεστραμένον.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Επομένως η επιχείρηση έβλαπεν. Ελλείψεις είχατε κατά την προέλασιν;

Α. ΠΑΠΟΥΛΑΣ. Τας τελευταίας ημέρας, διότι δεν υπήρχον τα μέσα της μεταφοράς δια τροφάς και πυρομαχικά.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Οι στρατιώται έτρωγαν;

Α. ΠΑΠΟΥΛΑΣ. Έτρωγον. Μόνον τας δύο τελευταίας ημέρας, λόγω ελλείψεως των μεταφορικών μέσων, δεν έτρωγον.

.....

Από την κατάθεση του μάρτυρα κατηγορίας Γεώρ. Σπυρίδωνος:

(σ.σ.: *Ήταν Διευθυντής 4^{ου} Επιτ. Γραφ. της Στρατιάς*).

ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Να μου δώσητε μίαν εικόνα του στρατού κατά την 1^{ην} Νοεμβρίου 1920 συντόμως από απόψεως οργανώσεως, ικανότητας στελεχών, ιματισμού, διατροφής, εφοδιασμού και υλικού. (σ.σ. *Την 1^η Νοεμβρίου 1920 έγιναν εκλογές με ήττα του Βενιζέλου. Σχηματίστηκε φιλοβασιλική κυβέρνηση από τον Δημ. Ράλη*)

ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ, Ο στρατός από του 1917 μετέβαλεν οργάνωσιν ριζικήν, απέβαλε την παλαιάν του μορφήν την προ του Ευρωπαϊκού πολέμου και έλαβε την νέαν μορφήν, την οποίαν εδημιούργησεν ο Ευρωπαϊκός πόλεμος. Εισήχθησαν νέα όπλα και νέος τρόπος χρησιμοποίησεως αυτών. Προ της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 ο στρατός αυτός υπό έποψιν οργανώσεως, εφεδριών, ικανότητας στελεχών και προ παντός υπό έποψιν πειθαρχίας ήτο, κατά την γνώμην μου, απaráμιλλος. Τα στελέχη του στρατού ήσαν στελέχη πεπειραμένα, αποκτήσαντα την πείραν του νεοτέρου πολέμου.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Θέλω να ίδω την σύγκρισιν του στρατού, ο οποίος υπήρχε προ της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 με τον στρατόν, ο οποίος υπήρχε μετά την 10^{ην} Αυγούστου 1922, και ο οποίος επολέμησε κατά την 13^{ην} Αυγούστου. Αυτό θέλω να συγκρίνητε.

ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ. Ο στρατός αυτός, τον οποίο σας ανέφερα προηγουμένως, κ. Πρόεδρε, υπέστη πολλάς μεταβολάς. Μετά την 1^{ην} Νοεμβρίου 1920 εισεχώρησαν εις αυτόν στελέχη, τα οποία ίσως να ενεπνέοντο από την καλήν θέλησιν να υπηρετήσουν την πατρίδα, αλλά, δυστυχώς, δεν είχαν την πείραν, την οποία είχαν τα στελέχη, τα οποία υπηρέτουν προηγουμένως. Υπήρχον και στελέχη, τα οποία παρέμειναν επί πολύ εκτός υπηρεσίας και τοιουτοτρόπως ηγνούν τον τρόπον του νεοτέρου πολέμου και αιφνιδίως ού μόνον

αποκατεστάθησαν εν τη ανωτέρα διοικήσει, αλλά κατέλαβον και ανωτέρας διοικήσεις, από εκείνας τας οποίας είχαν προηγουμένως. Τούτο κατέστησε τα στελέχη αυτά λίαν μειονεκτικά και επομένως εμείωσαν την μαχητικότητα του Ελληνικού στρατού μετά την 1^{ην} Νοεμβρίου 1920. Εις όλα αυτά προσετέθη ακόμη και η άκαρπος παράτασις ενός πολέμου εις την Μικράν Ασίαν. Αι επιχειρήσεις διαδέχοντο η μία την άλλην πολύ αιματηρότερα, αλλά κarpός ουδείς απεδίδετο. Η άκαρπος αυτή παράτασις κατέρριψε και το ηθικόν του στρατού.

... ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Επειδή ήσθε αξιωματικός του επιτελείου, θέλω την ιδικήν σας γνώμην, όσον αφορά τα στοιχεία, τα οποία πρέπει να χαρακτηρίσουν μίαν διαταγήν στρατιωτικήν.

ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ. Οι αντικειμενικοί σκοποί εις τους πολέμους δεν επιτυγχάνονται δια μιας διαταγής, κατά τον τύπον “γενηθήτω φώς και έγινεντο φώς”, θαύματα δεν γίνονται εις τον πόλεμον, πρέπει να δίδεται διαταγή τοιαύτη, ώστε να είνε δυνατή η εκπλήρωσίς της. Ευθύνεται ο εκδίδων την διαταγήν, δεν απαλλάσσεται της ευθύνης, όταν εκδίδει μίαν διαταγήν, όταν προ παντός δεν δύναται η διαταγή να εκτελεσθή.

.....

Από την κατάθεση του μάρτυρα κατηγορίας Μιλτιάδη Κοιμήση:

(σ.σ.: Ήταν Επιτελάρχης της 7^{ης} Μεραρχίας στην Μ. Ασία από Φεβρουάριο 1922 μέχρι τη διάσπαση του μετώπου).

.... ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Σεις πως δικαιολογείτε τας, κατά την κρίσιν σας, αδικαιολογήτους επιχειρήσεις;

ΚΟΙΜΗΣΗΣ. Είνε γεγονός, ότι ήτο γνωστόν εις όλον τον κόσμον και έως τον κοινότερον άνθρωπον, ότι πάσα επιχειρήσις, η οποία θα εγένετο, οιασδήποτε θυσίας και αν επέβαλλε εις τον στρατόν, δεν θα είχαν αποτέλεσμα, διότι είχομεν απομακρυνθή από τας συμμαχίας. Αυτή η γνώμη υπήρχεν εις τα 9/10 του στρατού. Και ατομικώς εγώ έχω αυτήν την αντίληψιν. Επομένως δεν δύναμαι να παραδεχθώ, ότι οι διατάξαντες την επιχειρήσιν αυτήν ήτο δυνατόν να έχωσι διάφορον αντίληψιν, διότι αυτοί ήξευραν πολλά πράγματα από τους άλλους. Επομένως η επιχειρήσις εγένετο απλώς και μόνον, ίνα ενισχύσουν την παραμονήν του τότε Βασιλέως, παραμονήν, η οποία τους εξησφάλιζεν και την υπόστασιν, την ιδικήν των, αδιαφορούντες εάν θυσιάζεται ο στρατός.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Γνωρίζετε πως εδικοιολογήθη υπό των υπευθύνων η προς τον Σαγγάριον εκστρατεία;

ΚΟΙΜΗΣΗΣ. Ήκουσα, ότι επρόκειτο να καταστρέψουν την σιδηροδρομική γραμμήν και τας αποθήκας μέχρις Άγκυρας.

ΠΡΟΕΣΡΟΣ. Θεωρείτε ως σοβαρόν να καταστραφή μία σιδηροδρομική γραμμή 100 χιλιομέτρων, απέναντι τόσων θυσιών;

ΚΟΙΜΗΣΗΣ. Ούτε η ιστορία παρουσιάζει τοιαύτα πράγματα ποτέ, ούτε στρατιωτική αντίληψις είνε ομοία προς αυτά.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Από των επιχειρήσεων του Ιουλίου μέχρι του Αυγούστου (σ.σ. της διάσπαση του μετώπου) πως διητάτο ο στρατός;

ΚΟΙΜΗΣΗΣ. Η διατροφή ήταν κακή, ο ιματισμός εις αθλιεστάτην κατάστασιν πλην της υποδήσεως, η οποία ήτο οπωσδήποτε καλή. Κατά τα άλλα διετρέφετο εκ των ενόντων.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Τι επίστευον οι στρατιώται δια την παράτασιν της καταστάσεως αυτής;

ΚΟΙΜΗΣΗΣ. Πολλοί εφρόνου, ότι η παράτασις σκοπόν είχε να εξαντλήση τον στρατόν και μειώση το ηθικόν, ώστε εάν ποτέ διαταχθή η εκκένωσις να το δεχθή ασμένως ο στρατός και να ρίψουν όλα τα βάρη εις τον στρατόν.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Γνωρίζετε, εάν γέγοντο αντιπατριωτικά διδασκαλία εις τον στρατόν παρ' αξιωματικών.

ΚΟΙΜΗΣΗΣ. Διδασκαλία επίσημος, όχι, αλλά παρά πολλών αξιωματικών ελέγετο εις τους στρατιώτας ότι η Μικρά Ασία θα εκκενωθή, ότι αποτελεί γάγγραιναν και είνε κληροδότημα της πολιτικής του Βενιζέλου. Επίσημον διδασκαλίαν δεν ήκουσα.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Πως εδέχθη ο στρατός τον διορισμόν του Αρχιστρατήγου κ. Χατζανέστη εις Μικράν Ασίαν;

ΚΟΙΜΗΣΗΣ. Όχι καλώς κ. Πρόεδρε, διότι αι φήμαι, αι οποίαι μέχρι της στιγμής εκείνης είχαν έλθει εις το μέτωπον, ήσαν ότι η Κυβέρνησις είχε αποφασίσει να εκκενώσει την Μικράν Ασίαν και ότι ο Χατζανέστης ήρχετο να εκτελέση την εκκένωσιν, αφ' ενός, αφ' ετέρου δε πλείστοι όσοι εκ των αξιωματικών τον εθεώρουσαν αδιάλλακτον. Τρίτον διότι άλλαι φήμαι υπήρχον, ότι ως διοικητής της 5^{ης} Μεραρχίας την είχε κάμει να επαναστατήση δια της διοικήσεως του ταύτης και διότι ευρισκόμενος επί πολύν χρόνον εκτός του στρατεύματος, δεν θα ήτο δυνατόν να διοικήση καλώς Στρατόν διακοσίων

χιλιάδων αφού ως διοικητής Μεραρχίας είχε αποτύχει. Αυταί ήσαν αι εντυπώσεις του στρατού και είνε λυπηρόν, διότι η δική μου αντίληψις δεν είνε τοιαύτη, διότι εγώ υπηρέτησα υπό τας διαταγάς του Χατζανέστη και έχω διάφορον αντίληψιν. Αλλά πάντα ταύτα συνεζητούντο μεταξύ των αξιωματικών.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Ωστε νομίζετε, ότι ταύτα επέδρασαν επί του ηθικού του στρατού.

ΚΟΙΜΗΣΗΣ. Βεβαίως.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Νομίζετε ότι ήτο δυνατόν να προληφθή η κατάρρευσις του μετώπου, αφ' ης εξεδηλώθη η επίθεσις;

ΚΟΙΜΗΣΗΣ. Βεβαίως εάν υπήρχε διοίκησις σθεναρωτέρα, ηδύνατο να προληφθή αν όχι ν' αποσοβηθή τελείως, να περιορισθή. Εγώ σας λέγω, ότι η γενική διοίκησις ούτε αμέσως, ούτε εμμέσως εφάνη. Είνε δε λυπηρόν ότι μέτωπον, το οποίον ωχρώνετο επί 7 μήνας, το κατέλαβε ο εχθρός εντός δύο ημερών. Το ηθικόν του στρατού είχε καταπέσει, διότι ο στρατός είχε πεισθή ότι πάσα επιχείρησις και αν επετύγχανε δεν θα απεκόμιζε οφέλη, διότι είμεθα απομακρυσμένοι των συμμάχων. Δεύτερον δε ότι εκ των εφημερίδων είχε γνωσθή, ότι η Κυβέρνησις είχε αποφασίσει την εκκένωσιν της Μικράς Ασίας. Το τοιούτον είχε τοσούτον επιδράσει, ώστε πάσα επιχείρησις και αν επετύγχανεν απετέλει δολοφονίαν αυτόχρημα. διότι εφ' όσον βλέπομεν, ότι δεν θα επιτύχωμεν, απορούμεν πως μας στέλλουν εις το σφαγείον.

.....

Από την κατάθεση του μάρτυρα Ταγματάρχη Θεόδωρου Σκυλακάκη:

(σ.σ.: Υπηρέτησε σε διάφορες επιτελικές θέσεις στη Μικρά Ασία και για ένα εξάμηνο Υπασπιστής του Αρχιστρατήγου Α. Παπούλα).

ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Γνωρίζετε αν υπήρχε αρμονία μεταξύ των διαφόρων ηγητόρων του Επιτελείου;

ΣΚΥΛΑΚΑΚΗΣ. Όπως αντελήφθην, η κατάστασις του Επιτελείου ήτο η εξής: Με την διοίκησιν της Στρατιάς, λόγω του χαρακτήρος του αντιστρατήγου (σ.σ. Χατζανέστη), δεν ήτο εύκολος η συνεννόησις του Επιτελείου του, ουδέ εδέχετο ούτος συζήτησιν, Αλλά και τούτου του λόγου μη υπάρχοντος νομίζω ότι δεν υπήρχον οι συγκεντρωτικοί δεσμοί, οι οποίοι ώφειλον να υπάρχουν δια να λειτουργή καλώς το Επιτελείον.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Εδώ εις την κατάθεσίν σας λέγετε: «Προ τοιαύτης καταστάσεως ενόμισα, ότι είχε καθήκον ...» Τι εννοείτε προ τοιαύτης καταστάσεως;

ΣΚΥΛΑΚΑΚΗΣ. Εννοώ την έλλειψιν λειτουργίας του Επιτελείου της Στρατιάς.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Και τι εκάνατε;

ΣΚΥΛΑΚΑΚΗΣ. Επήγα εις τον Ύπατον Αρμοστήν (σ.σ. *Αριστείδη Στεργιάδη*), ο οποίος ήτο ανώτατος άρχων και αντιπρόσωπος της Ελλάδος εν Σμύρνη, και του είπα ότι έχω την αντίληψιν ότι αν δεν ληφθούν μέτρα, ώστε η λειτουργία του Επιτελείου να εξασφαλισθή και να έλθη το παλαιόν Επιτελείον της Στρατιάς, το οποίον ήτο κατατοπισμένον προς την εν Μικρά Ασία στρατιωτικήν κατάστασιν, αι συνέπειαι θα ήσαν πλέον ανεπανόρθωτοι.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Η άφιξη του Επιτελείου του παλαιού, ηδύνατο να προλάβει την καταστροφήν;

ΣΚΥΛΑΚΑΚΗΣ. Οπωσδήποτε. Πρώτον εγνώριζε καλώς την τοπογραφίαν και τας στρατιωτικάς συνθήκας εν τη Μικρά Ασία, τας οποίας δεν εγνώριζε το νέον Επιτελείον, και δια να γίνη η μελέτη ενός ανακοινωθέντος εχρειάζοντο δύο ώραι, ενώ το παλαιόν Επιτελείον ήρκει ν' ακούση ότι έπεσε το Κιλιντί – Κιρί Μπελ δια να καταλάβη την κρισιμότητα της καταστάσεως, ενώ το νέον Επιτελείον εχρειάζετο να μελετήση τον χάρτην με το υποδεκάμετρον δια να κατατοπισθή. Το παλαιόν είχεν απόλυτον γνώσιν των προσώπων και των διοικήσεων, την οποίαν το νέον Επιτελείον δεν ηδύνατο να έχη. Έπειτα υπήρχε και αυτός καθ' εαυτόν, ο μηχανισμός της λειτουργίας του Επιτελείου, ο οποίος δεν ήτο εξησφαλισμένος εις τον νέον. Τότε, ως είπον προηγουμένως, παρουσιάσθη εις τον Ύπατον Αρμοστήν, ο οποίος εξεπροσώπει την Ελληνικήν Κυβέρνησιν εν Σμύρνη· ούτος μου υπεσχέθη, ότι θα ετηλεγράψει εις την Κυβέρνησιν, αλλ' ότι δεν είχε πολλάς ελπίδας, ότι θα το επετύγχανεν αυτό. Κατόπιν αυτού φυσικά εγώ έφυγα.

ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ (επαναστατικός επίτροπος). Ύστερον τι έπρεπε να κάμη; (σ.σ. *Ο Αρχιστράτηγος Χατζανέστης*)

ΣΚΥΛΑΚΑΚΗΣ. Να ορίσει ένα διοικητήν όλων των περί το Οτουράκ τμημάτων και να φροντίση δια την ταχείαν και ασφαλή μεταβίβαση της Στρατιάς και να τουφεκίση αδιστάκτως μερικούς φυγάδες αξιωματικούς και οπλίτας δια να σταματίση η διαρροή.

ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ. Άλλοι λόγοι (σ.σ. *από όσους έχουν λεχθεί*) καταρρεύσεως του ηθικού;

ΣΚΥΛΑΚΑΚΗΣ. Η αρθρογραφία των εφημερίδων, όλων ανεξαιρέτως,

και ίδια των εν Κωνσταντινουπόλει εκδιδομένων, φύλλα τα οποία εξυπηρέ-
 τουν τόσον τον εχθρόν, ώστε έφθانون εις τας γραμμάς μας μέσω αυτού. Όλα
 αυτά έκαμαν πολύ κακόν, διότι παρουσίαζον τα πράγματα πολύ δύσκολα και
 πολύ μαύρα. Επανειλημμένως έγραφον, ότι η Αγγλία δεν θα μας δώση χρή-
 ματα και άλλα πολλά. Και αλήθεια εάν είνε, αυτό απαγορεύεται, διότι βλά-
 πτει εις το στράτευμα. Τα αεροπλάνα του Κεμάλ μας έρριψαν εφημερίδας,
 τον «Ριζοσπάστην» και τας ελληνικάς εφημερίδας της Κωνσταντινουπόλεως
 δια να κάμουν προπαγάνδαν.

.....

Από την κατάθεση του μάρτυρα Λεωνίδα Σπάη:

*(σ.σ.: Υπηρέτησε εις το Επιτελείον του Γ' Σώματος Στρατού και από τον Μάιο
 μέχρι τον Αύγουστο του 1921 στο 12^ο Σύνταγμα της 7^{ης} Μεραρχίας, οπότε τραυ-
 ματίστηκε στον Σαγγάριο. Μετά από νοσηλεία τοποθετήθηκε σε μονάδα του
 βόρειου συγκροτήματος και όπως κατέθεσε εκδιώχθηκε από εκεί ως Βενιζελικός).*

ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Πως εξεδιώχθητε ως Βενιζελικός;

ΣΠΑΗΣ. Ο Διοικητής του Συντάγματος, Αντισυνταγματάρχης Βουγιού-
 κας με κατήγγειλεν ως Βενιζελικόν.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Είχατε αφορμάς;

ΣΠΑΗΣ. Ο Διοικητής του Συντάγματος προσεπάθει να διοχετεύση εις
 την ψυχήν των ανδρών, ότι ο αγών εν Μικρά Ασία είνε άδικος, ότι είνε μία
 γάγγραινα διά την Ελλάδα και μία πληγή πυορροούσα και ότι το ταχύτερον
 έπρεπε να φύγωμεν απ' εκεί.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Ο Συνταγματάρχης αυτός προσεπάθει να μεταβιβάση εις
 τους στρατιώτας και τους αξιωματικούς τοιούτου είδους φρονήματα και σείς
 αντετάχθητε εις αυτό;

ΣΠΑΗΣ. Αυτό δεν το απέκρυπτεν από κανέναν, το έλεγε παρουσία των αξι-
 ωματικών, εγώ δε ως Υποδιοικητής του Συντάγματος εξανέστην και ήλθον
 εις ρήξιν προς αυτόν.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Τι ρήξιν; Είπατε τίποτε εις τον Συνταγματάρχην;

ΣΠΑΗΣ. Μάλιστα, είπον, ότι ο τρόπος της διοικήσεως αυτού δεν είνε
 πατριωτικός, ότι με αυτά τα οποία έλεγε προς τους στρατιώτας ειργάζετο
 αντιπατριωτικώτατα και ότι η Μικρά Ασία δεν είνε ούτε γάγγραινα, ούτε
 πληγή πυορροούσα, αλλ' ότι είνε χώρα Ελληνική. Βεβαίως δεν ενόουν ότι
 πρόκειται περί της περιοχής του Εσκή – Σεχήρ και Αφιόν – Καραχισάρ, εις

την οποίαν ευρισκόμεθα τότε, αλλ' ενόουν εγώ την Μικρά Ασίαν, την κατω-
κημένην υπό Ελλήνων.

Την επομένην ο κ. Αντισυνταγματάρχης έκαμεν εμπιστευτικήν αναφοράν
προς τον Μέγαρχον, ο οποία διεβιβάσθη εις το Σώμα Στρατού, το οποίον διηύ-
θυνεν ο κ. Πολυμενάκος, ο οποίος διέταξε να παρουσιαστώ ενώπιον αυτού,
και ο οποίος όταν παρουσιάσθην, με παρετήρησε. Με διέταξε να παραμείνω
άνευ υπηρεσίας. Έπειτα δε, μετά δέκα ημέρας με εκάλεσε και μου είπε να
υπάγω εις την Ανεξάρτητον Μεραρχίαν.

.....

Από την κατάθεση του μάρτυρα Ταγματάρχη Π. Παναγάκου:

(σ.σ.: Υπηρέτησε στο επιτελείο της Στρατιάς επί Αρχιστρατηγίας Γ. Χατζανέστη).

Γ. ΧΑΤΖΑΝΡΣΤΗΣ (κατ.) Κύριε μάρτυς, ποίαν υπηρεσίαν σας ανέθεκα
όταν ανέλαβα την διοίκησιν της Στρατιάς Μικράς Ασίας και ποία ήσαν τ'
αποτελέσματα της εργασίας ταύτης.

Π. ΠΑΝΑΓΑΚΟΣ. Μοι ανετέθη η εκκαθάρισις της φρουράς Σμύρνης από
πάντας τους μη μετασχόντες του πολέμου. Θα παρέμενον εις την Σμύρνην
οπλίται τραυματίαι, βοηθητικοί, οι έχοντες αδελφόν φονευθέντα και οι ανή-
κοντες εις την κλάσιν του 1912. Ιδιαιτέρως ετονίζετο, ότι έπρεπε να μετά-
σχωσιν εις τον στρατόν οι εκ Μοκράς Ασίας καταγόμενοι. Η Στρατιά ετόνιζεν
ότι οι Μκρασιάται είχαν διπλήν υποχράωσιν να λάβωσι μέρος εις τον στρα-
τόν του μετώπου. Εις την φρουράν Σμύρνης υπήρχον 15 χιλιάδες οπλίται.
Εκ της εκκαθαρίσεως δε ταύτης προέκυψε κέρδος 3.000 οπλιτών, οι οποίοι
διετέθησαν εις το μέτωπον...

Γ. ΧΑΤΖΑΝΕΣΤΗΣ (κατ.) Κατόπιν, όταν ήρξατο η επίθεσις, ποίαν εντο-
λήν σας έδωκα; Που σας απέστειλα;

Π. ΠΑΝΑΓΑΚΟΣ. Απεστάλην την 13^{ην} του μηνός μετά μεσημβρίαν και
ανεχώρησα δια νυκτός, ίνα μεταβώ εις το μέτωπον παρά τω Στρατηγώ Τρι-
κούπιν ως σύνδεσμος της Στρατιάς.

Γ. ΧΑΤΖΑΝΕΣΤΗΣ (κατ) Παρακαλώ να διηγηθήτε την εντύπωσιν, την
οποίαν άλλως τε, δια συχνών, αλλεπαλλήλων και χαρακτηριστικών τηλε-
γραφημάτων σας, είχαν η Στρατιά.

Π. ΠΑΝΑΓΑΚΟΣ. ... Το απόγευμα της 16^{ης}, κατά την διαδρομήν από
Ουσάκ προς Μπανάζ και προς Τολού - Μπουνάρ παρετήρουν διαρρέοντας
φυγάδας. Κατ' αρχήν ο αριθμός των ήτο μικρός. Διαδοχικώς ο αριθμός των

ηύξασε και όταν έφθασα εις Τουλού – Μπουνάρ αντιμετώπισα μίαν αποκαρδιωτικήν κατάστασιν. Οι φυγάδες ήσαν πολυπληθείς. Αι μεταγωγικάι υπηρεσΐαι ήσαν συγκεντρωμέναι παρά τον σταθμόν άνευ διοικήσεως και κατευθύνσεως και προπαντός αγνωούσαι που ευρίσκοντο αι μονάδες των. Ως αντελήφθην, το Στρατηγείον επεζήτει την συνεννόησιν προς τα τμήματά του δια προφορικών διαταγών. Υπήρχεν όντως μία αταξΐα. Οι σύνδεσμοι, ως είχαν αφορμή να πιστεύω, κακώς αντιλαμβάνοντο διαταγάς και κακώς

τας μετέδιδον. Προφανώς η βραδύτης της μεταβιβάσεως των διαταγών του Στρατηγού Φράγγου προς τας μονάδας αλλοίωσε την κατάστασιν. Ενθυμούμαι ότι αι μονάδες υπεχώρουν, όχι πλέον υπό την πίεσιν του εχθρού, αλλά κατά συμπάθειαν. Τουτέστιν όταν μία μονάς υπεχώρει, υπεχώρει και η άλλη. ... Αποσπάσματα – τάγαμτα καθ' όσον ενθυμούμαι – διετάσσοντο να καταλάβωσιν ωρισμένας τοποθεσίας. Εκινούντο προς την κατεύθυνσιν ταύτην και υπεχώρουν από τας θέσεις των, χωρίς καν να φθάσωσιν εκεί και χωρίς να έχωσιν ουδεμίαν πίεσιν εκ του εχθρού. Και έκαμνον τούτο μόνον και μόνον, διότι τα γειτονικά τμήματα υπεχώρουν. Παρετήρησα τον κίνδυνον εις τον Στρατηγόν Φράγκον και ειδικώς εις τον Επιτελάρχη. Ετόνισα την απαραίτητον ανάγκην της παραμονής εις τας θέσεις των αντί πάσης θυσίας, διότι το Β' Σώμα Στρατού ηγωνίζετο απεγνωσμένως να άρη το ρήγμα το οποίον είχε παρεμβληθή μεταξύ του Νοτίου συγκροτήματος και του Β' Σώματος Στρατού. Ο Στρατηγός Φράγκου και το επιτελείο του μου είπον ότι είχαν διατάξει αντεπιθέσεις, αλλ' ότι ουδείς ανελάμβανε, διότι αι μονάδες είχαν σκοπόν να κινηθούν προς δυσμάς.

... Εις Μπανάζ η κατάστασις ήτο η αυτή από απόψεως μαχητικής του στρατού. Φυγάδες έρρεον, οι σιδηρόδρομοι κατελαμβάνοντο εξαπίνης υπό φυγάδων, η μεταφορά των τραυματιών καθίστατο προβληματική και περισώθησαν χάρις εις τα αυστηρά μέτρα, τα οποία ελαμβάνοντο κατά την εκκίνηση των συρμών. ... Ο αριθμός των φυγάδων διαρκώς ηύξανε. Το 62^{ον} Σύνταγμα διατεθέν δια την συγκράτησιν των φυγάδων αποσυνετέθη. Επί τη εμφανίσει των φυγάδων οι άνδρες ανεμιγνύοντο μεταξύ των και η αποσύνθεσις επήρχετο κατά τρόπον μοιραίον. Και διαδοχικώς εις όποιαν ζώνην διήρχοντο φυγάδες τα τμήματα και συντεταγμένα αν ήσαν, αποσυνετίθεντο και οι άνδρες ανεμιγνύοντο μετά των φυγάδων. ... Εις την χαράδραν του Ακάρ Νταγ, όπου εγένετο η πλήρης αποσύνθεσις του Β' Σώματος Στρατού, οι οδηγοί κατεχό-

μενοι υπό πανικού επέταξαν τα φορτία, τα οποία έφερον τα ζώα, εκαβάλα-
γαν και έφευγαν. Επετούσαν δε ό,τι εύρισκαν επάνω, υγειονομικόν υλικόν
και γενικώς τα εφόδια του στρατού.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Σεις που αποδίδετε αυτήν την κατάστασιν εις την οποίαν
απέληξεν ο στρατός; Αυτός είναι ο στρατός που εγνωρίσατε;

Π. ΠΑΝΑΓΑΚΟΣ. Ο στρατός είχεν υποστή μετά τας επιχειρήσεις του
Σαγγαρίου κόπωσιν. Εφθάρη. Το καλόν υλικόν είχε τεθή εκτός μάχης, διότι
είνε γνωστόν ότι κατά τας μάχας το εκλεκτόν υλικόν χάνεται, η εκστρατεία
παρετείνεται, έμενον εις χώρον εχθρικόν, αι στερήσεις, αδείας δεν έπαιρνον,
αι οικογένειά των υπέφερον, είχαν ανάγκας. Παράτασις του πολέμου. Πολ-
λάκις εις τας εφημερίδας ανεγράφοντο δηλώσεις των μελών της Κυβερνή-
σεως ότι θα είχομεν ειρήνην, ότι τον χειμώνα θα είναι στα σπίτια τους. Αλλ’
όλα αυτά διεψεύδοντο και επομένως αποκαρδίωσις εξεδηλούτο. Αι διαμά-
χαι αι πολιτικά των αξιωματικών, ασφαλώς επέδρασαν, αλλά προπαντός,
κύριε Πρόεδρε, επέδρασε δια την αποκαρδίωσιν του στρατού ο κομμουνι-
σμός. Δυστυχώς, προέκυψε δε τούτο εξ ανακρίσεως. Η επίδρασις του κομμου-
νισμού είχεν αποτελέσματα ολέθρια δια το ηθικόν του στρατού. Εις Ουσάκ
έγιναν ανακρίσεις και υπήρχε φάκελος εκ του οποίου απεδεικνύετο αυτό το
οποίον σας εξέθηκα. Η έδρα ήτο το Ουσάκ με διακλαδώσεις εφ’ ολοκλήρου
του μετώπου. Επί της προκατόχου διοικήσεως απηγορεύετο η αποστολή φύλ-
λων του “Ριζοσπάστη”. Οι ενδιαφερόμενοι όμως απέστελλον τον “Ριζοσπά-
στην” σκεπασμένον με άλλας εφημερίδας και τον έστελλον εις το μέτωπον.
Προ παντός εφρόντιζεν ο εχθρός να στέλλη “Ριζοσπάστη” δι’ αεροπλάνων.
Συνήθως όμως δια προκεχωρημένων φυλακίων μας έστελλεν. Η εντύπωσις
την οποίαν αποκομίζω μετά την διάσπασιν του μετώπου, δίδει την απόλυτον
πεποίθησιν ότι κυρίως αυτό επέδρασε.

.....

Από την κατάθεση του μάρτυρα Γεωργίου Δημητρίου Ράλλη:

(σ.σ.: Πρώην βουλευτής Αττικής. Ο πατέρας του Δημήτριος σχημάτισε κυβέρ-
νηση μετά την ήττα των Βενιζελκών στις εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920. Οι
κυβερνήσεις που υπήρξαν μέχρι τη Μικρασιατική Καταστροφή, ήταν: Δ. Ράλλη
4 Νοεμβρίου 1920. Νικ. Καλογεροπούλου 24 Ιανουαρίου 1921. Δ. Γούναρη 26
Μαρτίου 1921. Νικ. Στράτου 3 Μαΐου 1922. Πέτρ. Πρωτοπαπαδάκη 9 Μαΐου
1922. Νικ. Τριανταφυλλάκου 28 Αυγούστου 1922 έως 16 Σεπτεμβρίου 1922,

Ο υπόψη ότι ο μάρτυρας Γεώργιος Ράλλης είναι αδελφός του Ιωάννη Ράλλη, του τελευταίου πρωθυπουργού της περιόδου της γερμανικής κατοχής και πατέρα του Γεωργίου Ράλλη, πολιτικού της ΕΡΕ και ΝΔ και πρωθυπουργού από 8 Μαΐου 1980 έως 19 Οκτ. 1981).

Γ. ΡΑΛΛΗΣ... Με την επίθεση του Μαρτίου 1921 έχομεν την πρώτη αποτυχία (σ.σ. Πρόκειται για την εξόρμηση προς κατάληψη του Εσκή Σεχίρ από το Γ' Σώμα Στρατού και του Αφιόν Καραχισάρ από το Α' Σώμα Στρατού, η οποία απέτυχε λόγω ισχυρής αντεπίθεσης των Τούρκων, με αποτέλεσμα οι ελληνικές δυνάμεις να συμπτυχτούν στις αρχικές θέσεις τους στην Προύσα και στην περιοχή Τουμλού Μπουνάρ και Ουσάκ). Αναμφισβήτητον ότι η πρώτη αυτή αποτυχία είνε ο πρώτος καρπός της εσφαλμένης πολιτικής, η οποία ηκολουθήθη. Υποθέτω ότι ο κ. Γούναρης έσχε μίαν βάση για να ακολουθήση την πολεμικήν πολιτικήν και να μη αποδεχθή την πολιτικήν, την οποία προέτεινε ο κ. Βενιζέλος, και την οποία είχε αποδεχθή ο πατήρ μου, Η πρότασις του κ. Βενιζέλου έλεγε να περιορισθώσιν εντός του εδάφους του κατακυρωμένου υπό της Συνθήκης των Σεβρών και με επέκτασιν επί της κοιλάδος Μαιάνδρου, οπότε θα μας επήρκουν 45 χιλιάδες άνδρες δια την άμυναν και πραγματικώς θα ανεκούφιζε την Ελλάδα οικονομικώς. Ο κ. Γούναρης έκρινε ότι εάν η Ελλάς επετύγχανε μίαν πολεμικήν νίκην θα κατώρθωνε να αποσπάση επισήμως την συνδρομήν της Αγγλίας και θεώρησεν ότι έπρεπε να θέση επί της πλάστιγγος την ικανότητα του στρατού, μη λαβών υπ' όψιν ότι και ο καλύτερος στρατός δύναται να υποστή ατυχήματα. Μετά την αποτυχίαν του Σσκή Σεχίρ είχαν την γνώμην ότι απέτυχεν η πολιτική του κ. Γούναρη και είχε επιβεβλημένον καθήκον να παραιτηθή, εν τούτοις παρέμεινεν εις την Αρχήν.

Τον Ιούνιον 1921 απερρίφθη η πρότασις των Μεγάλων Δυνάμεων περί φιλικής μεσολαβήσεως και κατόπιν έχομεν τας στρατιωτικάς επιχειρήσεις του Ιουλίου, την κατάληψιν του Εσκή Σεχίρ και την μέχρι τέλους Αυγούστου πολεμικήν μέθην του κ. Γούναρη (σ.σ. Προώθηση Ελληνικού Στρατού μέχρι του π. Σαγγάριου). Εφαντάζετο ότι ηδύνατο να στηριχθή αποκλειστικώς επί του Ελληνικού Στρατού. Αλλ' η Κυβέρνησις υπερεκτίμα τας δυνάμεις του Ελληνικού Στρατού και υποεκτίμα τας δυνάμεις του εχθρού. Επεκράτει απόλυτος αισιοδοξία, η οποία έβλαπτε και το ηθικόν του στρατού και αφήγει κακώς εις το εξωτερικόν, διότι οσάκις ο Ελληνικός Στρατός ευρίσκετο προ αντιστά-

σεως, την οποία δεν ηδύνατο να καταβάλη έλεγχο: «*Πως, αφού ο Ελληνικός Στρατός είνε ανώτερος του Κεμαλικού δεν κατώρθωσε να τον καταβάλη;*»

Από τότε, ήτοι από του Αυγούστου 1921, ο κ. Γούναρης ήρchiσε σκεπτόμενος σοβαρός, ότι το σχέδιό του, η πολεμική του δηλαδή πολιτική απετύχhανε και έκτοτε βλέπομεν ότι εχάραξεν αντίθετον πολιτικήν εκείνης, την οποίαν είχεν αρχήθεν χαράξει. Η πολεμική πολιτική του γίνεται ειρηνική τοιαύτη και τον βλέπομεν αναχωρούντα κατ' Οκτώβριον εις Λονδίνον και αναθέτοντα εν λευκώ τα συμφέροντα της Ελλάδος εις χείρας των Συμμάχων, όπως επιτύχη την ειρήνην, και παραιτούμενον του υπολοίπου του δανείου και αργότερον εν Κάνναις αποδεχόμενον τας προτάσεις του λόρδου Κώρζον, δια των οποίων θα εγίνετο η ανακωχή, εκκενουμένης της Μικράς Ασίας και περιοριζομένης της Ελλάδος εν Θράκη, εις την γραμμή Αίνου – Μηδείας. Αυτή η μεταβολή της πολιτικής τού κ. Γούναρη, κατ' εμέ, είνε το μόνον σημείον, το οποίον είνε υπέρ του κ. Γούναρη, οφείλω να το ομολογήσω απεριφράστως.

Ταύτα είχον να σας είπω ως προς την πολιτικήν του κ. Γούναρη. Πολλάκις ήλεγξα ταύτην ... ώστε να θεωρήσω ότι η πολιτική του απέβλεπεν εις την εξυπηρέτησιν των κομματικών αυτού συμφερόντων και ουχί των εθνικών συμφερόντων, νομίζω ότι υπάρχει μεγάλη διαφορά. Θεωρώ ότι η εξυπηρέτησις των εθνικών συμφερόντων και η ευνοϊκή λύσις των εθνικών υποθέσεων, ενισχύει βεβαίως και ισχυροποιεί το κόμμα τού επιτυχόντος εις την διαχείρισιν της εθνικής πολιτικής, όμως, ο πολιτικός εκείνος ανήρ, όστις αποβλέπει μόνον εις τα κομματικά του συμφέροντα και αδιαφορεί δια τα εθνικά είνε προωρισμένος να λάβη τον πολιτικόν θάνατον ως αμοιβήν.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Δύνασθε να έχετε γνώμην περί της εσωτερικής πολιτικής της Κυβερνήσεως, αν ήτο καλή κατά το διαρρεύσαν διάστημα από των εκλογών του Νοεμβρίου 1920;

Γ. ΡΑΛΛΗΣ.,, Η Κυβέρνησις, η οποία είχε τοιαύτην πλειοψηφίαν, δεν ηκολούθησεν ακριβώς τακτικήν, η οποία θα επέφερε την εσωτερικήν συνεννόησιν και δεν επέβαλε το κράτος του Νόμου. Δηλαδή εις τον κυκεώνα εκείνον, ο οποίος επεκράτησε μετά τας εκλογάς της 1^{ης} Νοεμβρίου αντί να επιβληθή το κράτος του Νόμου, παρεσύρετο και η Κυβέρνησις και η Εθνοσυνέλευσις από τας συνήθεις εις τοιαύτας περιστάσεις επικρατούσας παρακυβερνήσεις, και βλέπομεν την Εθνοσυνέλευσιν συζητούσαν επανειλημμένως, εμπαθώς δε, περί πραγμάτων παρωχημένων από της προνοεμβριανής επο-

χής, ενώ ταύτα έπρεπε να λησμονηθώσι λόγω της κρισίμου περιόδου, την οποίαν διήρχετο το Έθνος.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Νομίζετε ότι μία τοιαύτη κατάσταση εσωτερικής διοικήσεως, είχεν επίδρασιν επί του ηθικού του μαχομένου στρατού;

Γ. ΡΑΛΛΗΣ. Αναμφισβητήτως είχαν επίδρασιν, διότι η μεγαλύτερα επίδρασις, η οποία εγένετο επί του ηθικού του Ελληνικού Στρατού, ήτο η απορρέουσα εκ του εσωτερικού διχασμού, και ο εσωτερικός διχασμός, δεν θέλω να είπω ότι βαρύνει αποκλειστικώς την τότε Κυβέρνησιν. Οφείλω να είπω μετά παρρησίας, ότι πάντες οι Έλληνες υπέχομεν ευθύνην δια τον εσωτερικόν διχασμόν, διότι αντί να μεριμνώμεν περί των γενικών συμφερόντων και των εθνικών ημών ζητημάτων, κατετριβόμεθα εις διαμάχας και αντεγκλήσεις περί καθεστωτικών ζητημάτων, τα οποία εις κάθε άλλο παρά εις την εσωτερικήν γαλήνην συνέβαλον και την εκπλήρωσιν των εθνικών μας υποχρεώσεων.

.....

Από την απολογία του Αντιστράτηγου Γεωργίου Χατζανέστη:

(σ.σ.: *Ορίστηκε τον Μάιο του 1922 από την Κυβέρνηση Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη, σε αντικατάσταση του Αναστάσιου Παπούλα, Αρχιστράτηγος και διατήρησε τα καθήκοντα αυτά μέχρι στις 24 Αυγούστου 1922. Στη διάρκεια της ηγεσίας του εκδηλώθηκε η τουρκική επίθεση του Αυγούστου 1922 που οδήγησε στην Μικρασιατική Καταστροφή*).

Γ. ΧΑΤΖΑΝΕΣΤΗΣ ... Διέταξα όλους τους μεράρχους και σωματάρχας να μοι υποβάλωσιν εγγράφως τας αντιλήψεις των. Λοιπόν εκ των αναφορών αυτών εξάγεται το συμπέρασμα ότι η Στρατιά, εν γένει το στράτευμα, ήτο οπωσδήποτε κουρασμένον, ότι υπήρχεν επιθυμία μεγάλη των ανδρών επανόδου εις τας εστίας των, ότι η Μικρασιατική ιδεολογία δεν υπήρχεν, ότι το επιθετικόν πνεύμα είχε εκπέσει, αλλ' ότι πάντως θα εκράτουν τας θέσεις των, αν προσεβάλλοντο. Ταυτοχρόνως, εξ αντιθέτου, μοι εδίδοντο πληροφορίες περί του ηθικού του στρατού του τουρκικού, ο οποίος παρίσταντο ως ελεεινός και αξιολάκρυντος, ως μη δυνάμενος ουδέ σκεπτόμενος καν να κινηθή. Αυτή ήτο η ιδέα των σωματαρχών, των πλείστων. Εννοείται ότι κατόπιν τοιούτων εντυπώσεων και εκ της μεγάλης υπεροχής του στρατού ημών και υπό άποψιν υλικού, πυροβολικού κλπ. βεβαίως μοι εγεννήθη η πεποίθησις — θέλω να εξηγήσω την μεγάλην αισιοδοξίαν — ότι αν ο στρατός ο τουρκικός επεχείρει να επιτεθή, θα ηττάτο.

... Αποδεχθείς τας προθέσεις της Κυβερνήσεως περί συμπτύξεως του Μικρασιατικού μετώπου, εγένετο αφορμή δια της προώρου κοινοποιήσεως ταύτης, μέχρι και αυτών των στρατιωτών, να ενσταλαχθή εις τας ψυχάς αυτών η πεποίθησις επί το άσκοπον και της ελαχίστης έτι θυσίας προς διατήρησιν εδαφών, των οποίων από ημέρας εις ημέραν επέκειτο η εγκατάλειψις, κατόπιν αποφάσεως του επισήμου Κράτους.

... Η λογοκρισία απέδειξεν ότι εξησκήτο μία προπαγάνδα, η οποία ήτο διαλυτική. Κατεσχέθησαν γράμματα προς στρατιώτας, τα οποία τους προέτρεπον εις αντιπειθαρχικά πράγματα. Επίσης ήτο ο κομμουνισμός, ο οποίος επέδρασε επί των στρατιωτών, όπως κατέθεσε ο μάρτυς Ταγματάρχης Παναγάκος. Οι στρατιώται είχαν σχηματίσει την ιδέαν ότι του κάκου σκοτώνονται εκεί κάτω, αφού δεν πρόκειται να κερδίσωμεν τίποτε, και ότι αδίκως σκοτώνονται επί τρία έτη και δεν συντελούν εις το να δοθή μία λύσις.

... Την 17^{ην} Αυγούστου, όταν αι αναφοραί περί του μετώπου ήσαν απελπιστικά, εστάλησαν διαταγαί, οι οποίες εγράφησαν από το χέρι μου. Όταν δε γράφονται ιδιοχείρως, απεικονίζεται και η ψυχή του γράφοντος. Λοιπόν:

Αξιωματικοί Υπαξιωματικοί και Στρατιώται

Ο ένδοξος Ελληνικός Στρατός, ο τόσας δάφνας δρέψας, ευρίσκεται μετά αγώνα τετραήμερον υπό πίεσιν εχθρού ένθεν του Τουλού Μπουνάρ. Άνδρες και μεταφορικά διαρρέουσιν προς το εσωτερικόν. Σώματα, Μεραρχία υποχωρούν άνευ διαταγής. Προετοιμάζεται ούτω κατάστασις φέρουσα το όνειδος, το αίσχος και την ατιμίαν. Αξιωματικοί, Υπαξιωματικοί και Στρατιώται δια την τιμήν σας και δια την τιμήν του ονόματος της Πατρίδος, ο εχθρός πρέπει να συγκρατηθή ταχέως, ταχύτατα. Η προς την Σμύρνη άγουσα να φραχθή δια των στηθών όλων και πάση θυσία, ως φέρουσα άλλως όχι μόνον προς την Σμύρνην, αλλά και αιχμαλωσίαν και την ατίμωσιν. Τονώσατε το ηθικόν και εμπνεύσατε εις τας ψυχάς απάντων ότι η σωτηρία έγκειται μόνον εις την συνοχήν και την πειθαρχίαν. Πρέπει να εννοήσωσι πάντες ότι μη απωθούντες τον εχθρόν, λιποψυχούντες και αδιακόπως υποχωρούντες θα επανέλθωσι μίαν ημέρα, αλλ' αργότερα εις την Πατρίδα και τα χωρία των φέροντες επί του μετώπου, όχι την δάφνην, ην μετά τόσους κόπους και μόχθους απέκτησαν αλλά στίγμα, κηλίδα ανεξίτηλον ρυπαίνουσαν αυτούς τε και τους απογόνους των.

Στρατηγείον, 17 Αυγούστου 1922

Ο Αρχηγός Στρατιάς Μ. Ασίας

Γ. ΧΑΤΖΑΝΕΣΤΗΣ

Την ιδίαν ημέρα (σ.σ. *συνεχίζει ο Χατζανέστης*) δια να θέσω τέρμα εις αυτήν την ιστορίαν, εις τας 17 του μηνός έγγραφα την εξής διαταγήν:

Προς όλα: Α΄, Β΄ και Γ΄ Σώματα Στρατού,

Στρατιωτικούς Διοικητάς Φιλαδελφείας, Ουσάκ, Μαγνησίας:

Πας ανώτερος έχει δικαίωμα να **φονεύη** επί τόπου πάντα λιποτάκτην μη υπακούοντα εις την πρόσκλησίν του όπως επανέλθη τάξεις του. Στοπ. Κοινοποιήσατε την παρούσαν εις πάντας τους υφ' υμάς βαθμοφόρους.

Εν Σμύρνη τη 17^η Αυγούστου 1922,

Ο Αρχηγός Στρατιάς Μ. Ασίας

Γ. ΧΑΤΖΑΝΕΣΤΗΣ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄

Η ΑΠΟΦΑΣΙΣ

ΤΟΥ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΟΥ ΣΤΡΑΤΟΔΙΚΕΙΟΥ

«Ἐν ὀνόματι τοῦ Βασιλέως τῶν Ἑλλήνων Γεωργίου Β΄.

Τὸ Ἐκτακτὸν Ἐπαναστατικὸν Στρατοδικεῖον συσκεφθὲν κατὰ Νόμον.

Ἐπειδὴ ἐκ τῆς ἀποδεικτικῆς διαδικασίας προέκυψαν τὰ ἐπόμενα πραγματικὰ περιστατικά. Ἄπαντες οἱ κατηγορούμενοι ἐκ συστάσεως μετ' ἄλλων, ἐν γνώσει ὄντες ὅτι ἢ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐπάνοδος τοῦ Βασιλέως Κωνσταντίνου, λόγῳ τῶν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ παγκοσμίου πολέμου ἐχθρικῶν αὐτοῦ πράξεων κατὰ τῶν Δυνάμεων τῆς Συνεννοήσεως, ἤθελεν εἶσθαι ἐπιβλαβῆς εἰς τὰ ἔθνικα δίκαια καὶ ἰδίᾳ ὅτι ἐκλόνισε τὴν συνθήκην τῶν Σεβρῶν, ἥτις ὡς πρὸς τὴν παραχώρησιν τῆς Ἀνατολικῆς

Θράκης εἶχεν ἐπικυρωθῆ ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς Βουλῆς καὶ εἶχεν αὐτὴ ἐκτελεσθῆ διὰ τῆς κατοχῆς ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος τῆς Θράκης, καὶ προσαρτηθείσης ταύτης, εἰργάσθησαν διὰ διαφόρων μέσων, καὶ δὴ διὰ ψευδῶν διαδόσεων καὶ διὰ τῆς ἀποκρύψεως τῶν ἐντεῦθεν κινδύνων εἰς τὰ ἔθνικα συμφέροντα, ὑπὲρ τῆς ἐπανόδου τοῦ Βασιλέως Κωνσταντίνου, ἐπιτευχθείσης δὲ ταύτης ἐξεδηλώθη ἀμέσως ἢ ἀπειληθεῖσα διὰ τῶν γνωστῶν διακοινώσεων μεγίστη δυσμένεια τῶν Δυνάμεων κατὰ τῆς Ἑλλάδος, οὗ ἕνεκεν ἐξέπεσεν αὐτὴ τῆς Συμμαχίας καὶ ἐστερηθῆ οὕτω τῆς ἐπικουρίας τῶν Συμμάχων πρὸς ἐπιβολὴν τῆς συνθήκης τῶν Σεβρῶν.

Καίτοι δὲ ἡ Ἑλλάς ἀπεμονώθη

διπλωματικῶς καὶ ἐστερήθη τῆς βοήθειας τῶν Δυνάμεων, ἐν τοῦτοις οὗτοι ἀπεφάσισαν παντὶ σθένει νὰ στηρίξωσιν εἰς τὸν Θρόνον τὸν Βασιλέα Κωνσταντῖνον ἐπὶ θυσίᾳ τῶν ἔθνικῶν συμφερόντων, ὅπως ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς σταθερᾶς βάσεως τοῦ Θρόνου νέμονται τὰς διαφόρους ἐξουσίας τοῦ Κράτους καὶ πρὸς τοῦτο ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ ψευδῶν αἰσιοδόξων ἀνακοινώσεων ἀπέκρυπτον ἀπὸ τὸν Λαὸν τὴν ἀλήθειαν, ἥτοι τὸν κίνδυνον, ὃν διέτρεχον τὰ ἔθνικα συμφέροντα, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῆς τρομοκρατήσεως τῆς Κοινῆς Γνώμης ἐπέδιδξαν τὴν κατὰπνιξιν τῆς ἐκδηλώσεως πάσης διαμαρτυρίας ἐκ μέρους τοῦ Λαοῦ. Ἀποκρύψαντες τὴν ἔκπτωσιν τῆς Ἑλλάδος ἐκ τῆς Συμμαχίας καὶ τὴν ἐντεῦθεν βλάβην τῶν ἔθνικῶν συμφερόντων, ἀπεφάσισαν νὰ ρίψωσιν ἐπὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ βάρος ἀνώτερον ὑπὸ πᾶσαν ἔσπωσιν τῶν δυνάμεων του καὶ ἐν γνώσει τῶν κινδύνων τῆς καταστρεφῆς τῶν ἔθνικῶν δικαίων, ἦν ἀπεδέχοντο, ἀνέθηκαν ἀποκλειστικῶς εἰς αὐτὸν τὴν διὰ τῶν ὅπλων ἐπιβολὴν τῆς συνθήκης τῶν Σεβρών, ἣτις θὰ ἐφηρμόζετο εὐγερώς τῇ συνδρομῇ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ἐάν ἡ Ἑλλάς δὲν ἐξέπιπτε τῆς Συμμαχίας. Ἀφοῦ δὲ ἐστέρησαν τὸ στράτευμα ἰκανῶν καὶ δεδοκιμασμένων ἀρχηγῶν μονάδων καὶ ἄλλων ἀξιωματικῶν καὶ ὠδήγησαν αὐτὸ ἀπὸ ἀποτυχίας εἰς ἀποτυχίαν κατὰ τὰς διαφόρους ἐπιχειρήσεις, ἐπῆλθε τελικῶς ἡ μάχη τοῦ Σαγγαρίου, καθ' ἣν πλέον κατεδείχθη τὸ ἀδύνατον τῆς ἐπιβολῆς τῆς συνθήκης εἰς τὸν ἐχθρὸν διὰ τῶν ὅπλων.

Καὶ μετὰ τοῦτο ὅμως οἱ κατηγορούμενοι καὶ ἄλλοι συστασιῶται αὐτῶν, ἀντὶ νὰ παύσωσιν νὰ κρύπτωσι τὴν ἀλήθειαν ὅτι ἡ παραμονὴ τοῦ Βασιλέως εἰς τὴν Ἑλλάδα ἦτο ἐπιβλαβῆς εἰς τὰ ἔθνικα συμφέροντα, τούναντίον ἐν γνώσει πλέον τελούντες τῆς ἀσφαλῶς ἐπερχομένης καταστροφῆς, ἤρχισαν ἐντατικώτερον διὰ τῶν ὡς ἄνω ἰδίων μέσων τῶν ψευδολογιῶν καὶ τῆς τρομοκρατίας νὰ ἐνεργῶσιν ὅπως ὑποστηρίξωσι τὸν Βασιλέα, οὗτινος ὁ Θρόνος ἐκλονίζετο, οὕτω δὲ διὰ

τῆς παρατάσεως τῆς Μικρασιατικῆς ἐκστρατείας ἐπῆλθεν ὁ στρατιωτικὸς κάματος καὶ ὁ ἠθικὸς κλονισμὸς τοῦ στρατεύου καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἐξάντλησις τῆς χώρας, τοῦθ' ὅπερ ἐπήνεγκε ὃν συγκλονισμὸν τοῦ Μικρασιατικοῦ μετώπου, ὅπερ μετὰ τινα χρόνον ἐπρόκειτο αὐτομάτως νὰ καταρρεύσῃ.

Ἀντὶ δὲ ν' ἀσκήσωσι πᾶσαν τὴν ἐπιρροὴν των εἰς τὸν Βασιλέα ἵνα οὗτος παραιτηθῇ καὶ σωθῇ οὕτω τὸ ἔθνικόν οἰκοδόμημα, δηλοῦντες αὐτῶ ὅτι ἐν περιπτώσει ἀρνήσεώς του θέλουσιν οὗτοι παραιτηθῆ, καὶ καταστήσωσι τοῦτο γνωστὸν ἀρμοδίως, ἐξ ἐναντίας ὁ Γεώργιος Χατζανέστης ἀνέλαβεν αὐτὸς νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ἀποφασισθεῖσαν σκηνοθεσίαν τῆς ἐκστρατείας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀποσπᾶσας ἀρκετὰς δυνάμεις ἐκ τοῦ Μικρασιατικοῦ μετώπου εἰς Θράκην, ἐπὶ τῷ τέλει νὰ ἐπιτευχθῇ ἐπιβίσις ἐκ μέρους τοῦ ἐχθροῦ, καθ' ἣν ἠττωμένου τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἐπέλθῃ ὁ τερματισμὸς τῆς ἐκκενώσεως τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Θράκης, ἣτις ἦτο συνέπεια συνήθης εὐπρονόητος τοῦ ὡς ἄνω ἐπιδιωκομένου σκοποῦ τῶν κατηγορουμένων, καὶ οὕτως ἐνήργησε τὴν παράδοσιν εἰς τὸν ἐχθρὸν ἀποθηκῶν πλήρων παντοειδῶς ὑλικῶν.

Ἐπειδὴ, ἐκδηλωθείσης τῆς ἐπιθέσεως τοῦ ἐχθροῦ τὴν 13ην Αὐγούστου, κατὰ τὴν διάρκειαν ταύτης ἐκ προθέσεως παρέδωκεν εἰς τὸν ἐχθρὸν μεγάλα τμήματα τῆς παρ' αὐτοῦ διοικουμένης Στρατιάς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ διὰ διαφόρων μέσων προῦκάλεσε τὴν ἀπέναντι τοῦ ἐχθροῦ φυγὴν τοῦ στρατοῦ καὶ ἠμπόδισε τὴν ἀνασυνάθροισιν αὐτοῦ, παρακινήθεις εἰς τοῦτο ἐκ προθέσεως ὑπὸ τῶν λοιπῶν κατηγορουμένων.

Ἐπειδὴ προέκυψεν ὅτι οἱ ἐκ τῶν κατηγορουμένων Μιχαὴλ Γούδας καὶ Ξενοφῶν Στρατηγὸς ἐξετέλεσαν τὰς ἀνωτέρω πράξεις ἐν μετρίᾳ συγχύσει, ἄρθρον 87 τοῦ κοινου Ποινικοῦ Νόμου.

Ἐπειδὴ αἱ πράξεις αὗται προβλέπονται ὑπὸ τῶν ἄρθρων 56, ἐδ. 3. 57, 123 ἐδ. 3. 224 τοῦ κοινου Ποινικοῦ Νόμου, 194 ἐδ. 1. 4. 259

καὶ 178 τῆς Στρατιωτικῆς Ποινικῆς Νομοθεσίας 109,21 καὶ 23 τοῦ κοινοῦ Ποινικοῦ Νόμου καὶ 10 τοῦ ἀπὸ 12 Ὀκτωβρίου τοῦ 1922 Διατάγματος τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς περὶ συστάσεως καὶ λειτουργίας Ἐκτάκτου Στρατοδικείου πρὸς ἐκδίκασιν τῶν κατὰ τῶν ὑπαιτιῶν τῆς ἐθνικῆς καταστροφῆς κατηγοριῶν.

Δ ι ἄ τ α ὗ τ α

Κηρύσσει παμφηφεί ἐνόχους τοὺς κατηγορουμένους: 1) Δημήτριον Γούναρην, 2) Νικόλαον Στράτον, 3) Πέτρον Πρωτοπαπαδάκην, 4) Νικόλαον Θεοτόκην, 5) Γεώργιον Χατζανέστην, 6) Ξενοφῶντα Στρατηγόν, 7) Μιχαήλ Γούδαν καὶ 8) Γεώργιον Μπαλτατζῆν.

1) Ὅτι ὑπὸ κοινοῦ συμφέροντος κινούμενοι συναπεφάσισαν τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἀμέσως ἐπομένης ἀξιοποιήσεως πράξεως καὶ ἔνεκα ταύτης συνομολογήσαντες πρὸς ἀλλήλους ἀμοιβαίαν συνδρομήν ἀπὸ τῆς 3ης Νοεμβρίου 1920 μέχρι τέλους Αὐγούστου 1922 ἐν Ἀθῆναις καὶ ἀλλαχοῦ τοῦ Κράτους συνώμοσαν καὶ συναπεφάσισαν περὶ πράξεως ἐσχάτης προδοσίας καὶ συνυπεχρέωθησαν πρὸς ἀλλήλους πρὸς ταύτην, ἥτοι διὰ τῆς διὰ ποικίλων μέσων συστηματικῆς ἐργασίας πρὸς κλονισμόν τοῦ ἠθικοῦ τοῦ ἐν Ἰωνία μαχομένου στρατοῦ, διὰ τῆς προβεβουλευμένης μεταφορᾶς μεγάλης δυνάμεως στρατοῦ ἐκ τοῦ Μικρασιατικοῦ μετώπου ἐπὶ σκοπῷ ἐξασθενίσεως αὐτοῦ καὶ ἄλλων διαφόρων μέσων ἐνήργησαν ἐκ προθέσεως τὴν παράδοσιν εἰς τὸν ἐχθρὸν ἀποθηκῶν πλήρων πολεμοφοβίων, ὀπλων, πυροβόλων καὶ παντὸς ἄλλου πολεμικοῦ ὕλικου, ἀνηκόντων εἰς τὴν Ἐπικράτειαν.

2) Τὸν κατηγορούμενον Γ. Χατζανέστην, τῆς ἀρχηγὸν Στρατιᾶς Μικρᾶς Ἀσίας, ὡς ὑπαίτιον τοῦ ἐν Σμύρνῃ καὶ ἀλλαχοῦ ἀπὸ τῆς 13ης Αὐγούστου 1922 μέχρι τῆς 23ης ἰδίου μηνὸς καὶ ἔτους ἐκουσίως καὶ ἐκ προθέσεως παρέδωκε πρὸς τὸν ἐχθρὸν μεγάλα τμήματα τῆς παρ' αὐτοῦ διακρουμένης Στρατιᾶς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ διὰ διαφορῶν μέσων προῦκάλεσε τὴν ἀπέναντι τοῦ ἐχ-

θροῦ φυγὴν μεγάλων τμημάτων τοῦ στρατεύματος καὶ παρηπόδισε τὴν ἀνασυνάθροισιν αὐτοῦ.

Τοὺς δὲ λοιπούς: 1) Πέτρον Πρωτοπαπαδάκην, 2) Δημήτριον Γούναρην, 3) Νικόλαον Στράτον, 4) Ξενοφῶντα Στρατηγόν, 5) Νικόλαον Θεοτόκην, 6) Μιχαήλ Γούδαν καὶ 7) Γεώργιον Μπαλτατζῆν, ὅτι ἐνῶ ὁ Γεώργιος Χατζανέστης, ἀρχηγὸς ὢν τῆς Στρατιᾶς Μικρᾶς Ἀσίας ἀπὸ 13 μέχρις 23 Αὐγούστου 1922, ἐκουσίως καὶ ἐκ προθέσεως παρέδωκεν εἰς τὸν ἐχθρὸν μεγάλα τμήματα στρατοῦ καὶ παρηπόδισε τὴν ἀνασυνάθροισιν αὐτοῦ, οὗτοι ἐκ προθέσεως παρεκίνησαν αὐτὸν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἀνωτέρω ἀξιοποιήσεως πράξεως, προστάξαντες καὶ παραγγεείλαντες αὐτὸν καὶ συμβουλευσάντες αὐτὸν μετ' ἀπάτης, πειθοῦς καὶ φορτικότητος.

Κ α τ α δ ι κ ἄ ρ ε ι
παμφηφεί τοὺς μὲν Γεώργιον Χατζανέστην, Δημήτριον Γούναρην, Νικόλαον Στράτον, Πέτρον Πρωτοπαπαδάκην, Γεώργιον Μπαλτατζῆν καὶ Νικόλαον Θεοτόκην εἰς τὴν ποινὴν τοῦ θανάτου. Τοὺς δὲ Μιχαήλ Γούδαν καὶ Ξενοφῶντα Στρατηγόν εἰς τὴν ποινὴν τῶν ἰσοβίων δεσμῶν.

Δ ι ἄ τ ἄ σ σ ε ι
τὴν στρατιωτικὴν καθαίρεισιν τῶν Γεωργίου Χατζανέστη, ἀρχιστρατήγου, Ξενοφώντος Στρατηγοῦ, ὑποστρατήγου καὶ Μιχαήλ Γούδα, ὑποναύαρχου, καὶ ἐπιβάλλει αὐτοῖς τὰ ἔξοδα καὶ τέλη καὶ διὰ προσωπικῆς των κρατήσεως.

Ἐπιδικάζει παμφηφεί χρηματικὴν ἀποζημίωσιν ὑπὲρ τοῦ Δημοσίου καὶ κατὰ: 1) Δ. Γούναρη δραχ. διακοσίων χιλιάδων, 2) Ν. Στράτου δραχ. τριακοσίων τριάκοντα πέντε χιλιάδων, 3) Π. Πρωτοπαπαδάκη δραχ. πεντακοσίων χιλιάδων, 4) Γ. Μπαλτατζῆ δραχ. ἐνὸς ἑκατομμυρίου, 5) Ν. Θεοτόκη δραχ. ἐνὸς ἑκατομμυρίου καὶ 6) Μ. Γούδα δραχ. διακοσίων χιλιάδων.

Ἐκρίθη, ἀπεφασίσθη καὶ ἐδημοσιεύθη.

Ἀθῆναι, 15 Νοεμβρίου 1922.

Ὁ Πρόεδρος Ὁ Γραμματεὺς
Α. Ὁθωνάϊος .Ι. Πεπόνης

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ΄
ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΙΣ
1893-1923

10 Ιουνίου 1892 - 3 Μαΐου 1893: Κυβέρνηση Χαρ. Τρικούπη.

3 Μαΐου 1893 - 30 Οκτ. 1893: Κυβ. Σωτ. Σωτηροπούλου.

30 Οκτ. 1893 - 12 Ιαν. 1895: Κυβ. Χαρ. Τρικούπη.

12 Ιαν. 1895 - 31 Μαΐου 1895: Υπηρ.Κυβ. Θεοδ. Δηλιγιάννη.

31 Μαΐου 1895 - 18 Απρ. 1897: Κυβ. Θεοδ. Δηλιγιάννη.

18 Απρ. 1897 - 21 Σεπτ. 1897: Κυβ. Δημ. Ράλλη.

21 Σεπτ. 1897 - 30 Οκτ. 1898: Κυβ. Αλεξ. Ζαΐμη.

30 Οκτ. 1898 - 2 Απρ. 1899: Κυβ. Αλεξ. Ζαΐμη.

2 Απρ. 1899 - 12 Νοεμ. 1901: Κυβ. Γεωρ. Θεοτόκη.

12 Νοεμ. 1901 - 24 Νοεμ. 1902: Κυβ. Αλεξ. Ζαΐμη.

24 Νοεμ. 1902 - 14 Ιουνίου 1903: Κυβ. Θεοδ. Δηλιγιάννη.

14 Ιουνίου 1903 - 28 Ιουνίου 1903: Κυβ. Γεωρ. Θεοτόκη.

28 Ιουνίου 1903 - 6 Δεκ. 1903: Κυβ. Δημ. Ράλλη.

6 Δεκ. 1903 - 16 Δεκ. 1904: Κυβ. Γεωρ. Θεοτόκη.

16 Δεκ. 1904 - 31 Μαΐου 1905: Κυβ. Θεοδ. Δηλιγιάννη.

9 Ιουνίου 1905 - 8 Δεκ. 1905: Κυβ. Δημ. Ράλλη.

8 Δεκ. 1905 - 7 Ιουλίου 1909: Κυβ. Γεωρ. Θεοτόκη.

7 Ιουλίου 1909 - 15 Αυγ. 1909: Κυβ. Δημ.Ράλλη.

(14/15 Αυγ. 1909: Κίνημα στο Γουδή.)

15 Αυγ. 1909 - 18 Ιαν. 1910: Κυβ. Κυριακούλη Μαυρομιχάλη.

18 Ιαν. 1910 - 6 Οκτ. 1910: Κυβ. Στεφ. Δραγούμη.

6 Οκτ. 1910 - 25 Φεβρ. 1915: Κυρ. Ελ. Βενιζέλου.

25 Φεβρ. 1915 - 10 Αυγ. 1915: Κυβ. Δημ. Γούναρη.

10 Αυγ. 1915 - 2 Σεπτ. 1915: Κυβ. Ελ. Βενιζέλου.

24 Σεπτ. 1915 - 25 Οκτ. 1915: Κυβ. Αλεξ. Ζαΐμη.

25 Οκτ. 1915 - 9 Ιουνίου 1916: Κυβ. Στεφ. Σκουλούδη.

9 Ιουνίου 1916 - 3 Σεπτ. 1916: Κυβ. Αλεξ Ζαΐμη.

3 Σεπτ. 1916 - 27 Σεπτ. 1916: Κυβ. Νικ. Καλογεροπούλου.

27 Σεπτ. 1916 - 21 Απρ. 1917: Κυβ. Σπυρίδωνος Λάμπρου.

21 Απρ. 1917 - 14 Ιουνίου 1917: Κυβ. Αλεξ. Ζαΐμη.

(29 Μαΐου 1917: Αποπομπή Βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄.)

14 Ιουν. 1917 - 4 Νοεμ. 1920: Κυβ. Ελ. Βενιζέλου.

4 Νοεμ. 1920 - 24 Ιαν. 1921: Κυβ. Δημ. Ράλλη.

24 Ιαν. 1921 - 26 Μαρ. 1921: Κυβ. Νικ. Καλογεροπούλου.

26 Μαρ. 1921 - 2 Μαρ. 1922: Κυβ. Δημ. Γούναρη.

2 Μαρ. 1922 - 3 Μαΐου 1922: Κυβ. Δημ. Γούναρη.

3 Μαΐου 1922 - 9 Μαΐου 1922: Κυβ. Νικ. Στράτου.

9 Μαΐου 1922 - 28 Αυγ. 1922: Κυβ. Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη.

28 Αυγ. 1922 - 16 Σεπτ. 1922: Κυβ. Νικ. Τριανταφυλλάκου.

(Σεπτ. 1922: Μικρασιατική Καταστροφή. Επανάσταση των στρατιωτικών. Παραίτηση και αποπομπή Κωνσταντίνου Α΄.)

16 Σεπτ. 1922 - 17 Σεπτ. 1922: Κυβ. Αναστ. Χαραλάμπη.

17 Σεπτ. 1922 - 14 Νοεμ. 1922: Κυβ. Σωτ. Κροκιδά.

14 Νοεμ. 1922 - 11 Ιαν. 1924: Κυβ. Στυλ. Γονατά.

*
— —

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ
ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΑ

1. ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΝΑΤΑΣΗΣ
2. ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ
3. ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ
4. Η ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΟΝ Α' Π.Π.
5. Η ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΣΤΗΝ ΟΥΚΡΑΝΙΑ
6. Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

- Α' Η ΔΙΚΗ ΤΩΝ ΕΞΙ
Β' Η ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΔΙΚΕΙΟΥ
Γ' ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΙΣ 1893-1923